

SOYIBJON TILLABOYEV, AKBAR ZAMONOV

ÓZBEKSTAN TARIYXÍ

(XIX ÁSIRDÍŇ EKINSHI YARÍMÍ –
XX ÁSIR BASLARÍ)

Ulıwma orta bilim beriw mektepleriniń
9-klası ushın sabaqlıq

Ózbekshe úshinshi basımına sáykes basım

*Ózbekstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

«SHARQ» BASPA-POLIGRAFIYALÍQ
AKCIONERLIK KOMPANIYASÍ
BAS REDAKCIYASÍ
TASHKENT – 2019

Tariyxiy ádebiyatlardı baspağa tayarlaw hám shıǵarıw boyınsha ekspert toparınıń juwmaǵına muwapıq Respublika bilimlendiriw orayınıń tariyx pání Ilimiy-metodikalıq keńesi tárepinen baspağa usınılǵan.

Juwaplı redaktor:

t.i.d. professor **D. A. Alimova**

Pikir bildiriwshiler:

- Q.K.Rajabov** — ÓZR IA Tariyx instituti bólim baslıǵı, t.i.d., professor
K.A.To‘xtabekov — ÓZR Ministrler Kabineti janındaǵı OAK bas inspektori, t.i.k;
Y.Baltabaev — Namangan mámleketlik universiteti «Tariyx» kafedrası aǵa muǵallimi
B.T.Mahmudbaev — Gúlistan mámleketlik universiteti janındaǵı Gúlistan akademiyalıq liceyi tariyx pání muǵallimi
N.M.Qurbanova — Tashkent qalası Yashnabad rayonu 255-sanlı mektep muǵallimi
U.F.Haydarov — Buxara wálayatı Buxara rayonu 13-sanlı qánigelestirilgen mámleketlik ulıwma bilim beriw mektebi muǵallimi
O.B. Uteniyazov — Xojeli rayonu 55-sanlı orta mekteptiń tariyx pání muǵallimi.

**Respublika maqsetli kitap qorı qarjıları esabınan
ijara ushın basıp shıǵarıldı.**

Shártli belgiler:

Este saqlañ!

Ózińizdi sınañ!

Atamalar túsiniǵı

Juwmaqlardı shıǵaramız!

Soraw hám tapsırmalar

Tariyxıy ótmish-siz keleshek joq

Watan — bul biz tuwılıp ósken jer, kindik qanımız tamğan topıraq, babalarımız izleri qalğan, ata-babalarımız miyrası áwladlarımızğa qalatuğın jurt bolıp tabıladı.

Dúnyada Watanğa muhabbattan qúdiretlirek qanday da bir tuyğı hám onıń sağınışınan kúshlirek sezim joq. Watan milletti jetilistiriwshi milliy maqtanışımızday názik sıyqırlı bir tuyğını oyatadı. Xalıq qanshelli ar-namışlı, ondağı Watan sezimi hám milliy sana da sonshelli joqarı boladı. Ana jurt — bul ómirlik mákan, úlkemiz tábiyatı, el úrp-ádetleri, dástúrleri, ertek hám ápsanaları. Watan bárhama nawqıran hám súyikli. Watan millettiń ruwxıy-mádeniy ornın jaratıp beredi hám hárbir áwlad babalarınıń elge bolğan muhabbatların ózinde tasığan sónbeytuğın Watan mehri menen bul dúnyağa qádem qoyadı.

Hárqanday xalıq milliy qádiriyatların óz maqsetleri, sonıń menen birge, ulıwma insanıyılıq rawajlanıw jetiskenlikleri tiykarında rawajlandırıp, ruwxıy dúnyasın jetilistiriwge umtılar eken, bul boyınsha tariyxıy eslew máselesi ayrıqsha áhmiytke iye. Yağnıy tariyxıy eslew tuyğısı tolıq túrde tiklengen, xalıq basıp ótken jol óziniń barlıq tabısları, joğaltıw hám qurbanları, quwanış hám qayğıları menen qalıs hám haqıyqıy úyrenilgen jağdayda ғana haqıyqıy tariyx boladı.

Qolınıздаğı Ózbekstan tariyxı sabaqlıǵı XIX ásirdeń ekinshi yarım hám XX ásir baslarında payda bolğan waqıyalardı óz ishine aladı. Bul dáwir Watanımız tariyxınıń eń qıyın hám qarama-qarsılıqlı jılları boldı. Bul, **bir tárepten**, Rossiya imperyası basqınshılıǵı sebepli awır aqıbetler, joğaltıwlar keltirgen bolsa, **ekinshiden**, ata-babalarımız koloniyanıń zulımlıǵına qarsı Watan azatlıǵı hám ǵárezsizligi ushın qaharmanlarsha gúreslerin dawam ettirdi, **úshinshiden**, Watan gúllenıwi jolında pidákerlik penen miynet etip, úlken ruwxıy hám materiallıq qurılıs jumısların ámelge asırdı.

Áziz oqıwshılar! Biz usı sabaqlıqtı oqıw barısında jaqın ótmishimizdegi hár qıylı tariyxıy waqıyalardı bilesiz. Bul waqıyalardı tereń baha beriw júdá awır. Gárezsiz mámleketshiligimiz mánisin tolıq ańlap jetiw ushın koloniallıq sharayatında usı aymaqta jasaǵan xalıqlardıń basınan keshirgenleri, zulımlıǵına, qorlawǵa qaramay, óz isenimi, qádiriyatları hám jaqsılıq jolındaǵı turaqlılıǵın saqlap qalǵanlıǵı haqqındaǵı tariyxıy haqıyqatlıqtı biliw zárúr.

Bunnan basqa sabaqlıq penen tanısıwda tómendegi máseleler boyınsha hár qıylı maǵlıwmatlarǵa iye bolasız:

— Rossiya imperiyası basqınshılıǵı waqtında Orta Aziya xanlıqları (Buxara ámirliǵı, Xiywa hám Qoqan xanlıqların)daǵı bolǵan mádeniy social-ekonomikalıq hám siyasiy jaǵday;

— Orta Aziya xanlıqlarınıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı;

— Orta Aziyada jańa hákimshilik dúzilme — Túrktan general-gubernatorlıǵınıń shólkemlestiriliwi hám basqarıw tártipleri;

— Rossiya imperiyasınıń Túrktanı social-ekonomikalıq, siyasiy, mádeniy-aǵartıwshılıq jaqtan koloniyaǵa aylandırıw ushın tutqan siyasatı hám onıń aqıbetleri;

— Túrktan úlkesinde milliy mámleketshilikni tiklew hám gárezsizlikke erisiw ushın alıp barılǵan gúresler, jadidshilik háreketleri hám olardıń dáslepki qádemleri.

Soraw hám tapsırmalar

1. 8-klass «Ózbekstan tariyxı» sabaqlıǵına súyenip, Orta Aziya aymaqları Rossiya imperiyası ushın qanday áhmiyetke iye ekenligi boyınsha pikir bildiriń.
2. «Tariyxıy ótmish» sózine túsinik beriń.
3. «XIX ásir ortalarında Orta Aziya xanlıqlarınıń ekonomikalıq-socialıq, áskeriy-siyasiy jaǵdayı» temasında «debat» shınıǵıwın uyımlastırıń.
4. 8-klasta alǵan bilimlerinizge tayanıp, Orta Aziyada Rossiya-Angliya básiyisinde Rossiya imperiyası imkanıyatlarınıń joqarılıǵı nelerde kórinedi?

I BÓLIM

XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLÍQLARÍNÍN SIYASIY, EKONOMIKALÍQ HÁM MÁDENIY TURMÍSÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Orta Aziya xanlıqlarının siyasiy, social-ekonomikalıq awhalı;
- ▶ awıl xojalıq, sawda-satıq hám ónermentshiliktıń rawajlanıwı;
- ▶ jer iyeligi túrleri, salıq hám minnetlemeler;
- ▶ XIX ásir ortalarında Túrktan xalqının mádeniy turmısı haqqında bilip alasız.

1-Ş. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ORTA AZIYA MÁMLEKETLERINÍN AYMAĞÍ HÁM XALQÍ

Orta Aziya mámleketleriniń aymağı

XIX ásirde Orta Aziyada úsh gárezsiz mámleket bolıp, olar Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları. Bul mámleketlerde óndiris, social-ekonomikalıq qatnasıqlar, sawda-satıq hám basqa tarawlar rawajlangan bolsa da, biraq olardıń rawajlanıwı aldınğı Evropa mámleketleri dárejesinen tómén edi.

Ámirlik paytaxtı islam diniy oraylarınan biri bolıp, «Buxoroyi Sharif», yaǵnıy «Muqaddes Buxara» atına iye bolǵan. Ámirlik shegaraları qublada Ámiwdáryanıń shep jaǵasınan baslanıp Sırdáryaǵa shekem, shıǵısta Pamir tawlarınan, batısta Xiywa xanlığı jerlerine shekem sozılǵan. Mámleket aymağı XIX ásirdeń ortalarında Iran, Awǵanstan, Qoqan hám Xiywa xanlıqları, Qazaq júzleri jerleri menen shegaralas bolǵan. Ámirliktiń oraylıq bólimi Buxara hám Samarqand qalaları jaylasqan Zarafshan oypatlıǵı esaplangan. Ámirlikte Buxara, Samarqand, Shahrısabz, Qarshı, Kitab, Gúzar, Termiz, Sherabad, Gisar, Kulab sıyaqlı iri sawda-satıq, ónermentshilik hám mádeniy oraylar esaplangan qalalar bar edi. Oǵan házirgi Tájikstandaǵı Vaxsh, Kafarnihan, Panj dáryaları oypatlıǵındaǵı jerler, Túrkmensandaǵı Murgab dáryası alaplarındaǵı jerler qarashlı bolǵan. Sonıń menen birge, aymaqlıq jaqtan beklik hám rayonlarǵa bólinip, olardı ámir tárepinen tayınlangan bekler basqarǵan. Ámirlikte 40 beklik bolǵan.

Xiywa xanlığı XIX ásirdeń ekinshi yarımında xanlıq jerleri qub-lada Iran, shıǵısta Buxara ámirliği, batısta Kaspiy teńizi, arqada qazaq júzleri jerleri menen shegaralas bolǵan. Xanlıqtıń hákimshilik orayı Xiywa qalası esaplangan. Xanlıqta Xiywa, Kat, jańa Úrgensh, Xazarasp, Qońırat, Xojeli sıyaqlı beklklerdeń orayları bar edi. Xiy-wa xanlığı 18 beklık, 2 nayıplıqqa bólingen hám olardı xan táre-pinen tayınlangan bekler hám tóreler basqargan.

XVIII ásirdeń baslarında Fergana oypatlığı hám Sırdáryanıń tómengi bólimine shekemgi aymaqlar Buxara ámirliğinen bólinip, gárezsiz mámleket — Qoqan xanlığı dúziledi. Xanlıq shıǵısta Shıǵıs Túrktan, batısta Buxara ámirliği hám Xiywa xanlığı menen shega-ralas bolǵan. Xanlıqtıń qubla shegaraları Qarategin, Kulab, Dárwaz, Shuǵnan sıyaqlı tawlı úlkelardi óz ishine alıp, bul aymaqlar ushın Buxara ámirliği menen tez-tez soqlıǵısıwlar bolıp turǵan. Xanlıq-ta Qoqan Tashkent, Andijan, Margulan, Namangan, Uzgen, Osh, Pishpak, Túrktan, Shımkent sıyaqlı hákimshilik, sawda-satıq hám mádeniy orayǵa aylanǵan qalalar bolǵan. Xanlıqtıń aymaǵı Buxara ámirliği hám Xiywa xanlıqlarınan mol suwlı dáryalar, oypatlıqlar, hasıldar jerleri menen ajıralıp turǵan. Xanlıq 15 beklıkke bólinip, olardı xannıń tuwısqanları hám jaqınları basqargan.

XIX ásir ortalarında Orta Aziya mámleketleriniń kartası

Orta Aziya mámleketleriniń xalqı

XIX ásirdeń ortalarında Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları xalqınıń etnikalıq quramı bir-birine jaqın, ózbekler sonday-aq, olarda tiykarınan tájikler, qazaqlar, qaraqalpaqlar, túrkmenler, qırğızlar da jasaǵan. Bul dáwirde Buxara ámirliginiń xalqınıń sanı 2 million átirapında bolıp, xalıqtıń etnikalıq quramı, ózbekler, tájikler, túrkmenler, qaraqalpaqlar, qazaqlardan quralǵan. Xalıq kóp suwlı oypatlıqlarda jasaǵan. Ámirlikte mańǵıt, saray, qońırat, keneges, qarluq, qalmaq, nayman, qıpshaq qáwimleri kópshilikti quraǵan.

Xiywa xanlığında xalıq sanı 800 mın adam bolıp, etnikalıq quramı ózbek, túrkmen, qaraqalpaq, qazaqlardan quralǵan.

Qoqan xanlığında xalıq sanı 3 millionǵa jaqın bolıp, tiykarınan, ózbekler bolıp, ol jerde qırğızlar, tájikler, qazaqlar uyǵırlar, evreyler, hindler hám basqa elat wákilleri jasaǵan.

Bul dáwirde úsh mámlekette de ózbekler otırıqshı turmıs tárizinde jasap, diyqanshılıq, ónermentshilik hám sawda-satıq penen, qazaqlar, qaraqalpaqlar, túrkmenler hám qırğızlar bolsa kóshpeli turmıs keshirip, sharwashılıq penen shuǵıllanǵan.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Olardıń aymaǵı búgingi kúndegi Ózbekstannan tısqarı, Qırǵızstan, Qazaqstan, Tájikstan hám Túrkmenstan jerleriniń bir bólegin de óz ishine alǵan.
- ▶ Buxara ámirliği: 40 beklik — 2 mln xalıq.
Xiywa xanlığı: 18 beklik — 2 nayıplıq — 800 mın xalıq.
Qoqan xanlığı: 15 beklik — 3 mln xalıq.

Soraw hám tapsırmalar

1. Kartadan XIX ásir ortalarında Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları aymaqların shegaralap beriń.
2. XIX ásir ortalarındaǵı xanlıqlar xalqı haqqında aytıp beriń.
3. 6-bettegi kartadan paydalanıp, tómendegi kesteni toltırıń. Xanlıqlarǵa tiyisli aymaqlardı ajratıp jazıń.

Buxara ámirliği	Xiywa xanlığı	Qoqan xanlığı

2-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLÍQLARÍNÍN HÁKIMSHILIK BASQARÍW SISTEMASÍ

Buxara ámirliginiń mámleket bas- qaríwı

Buxara ámirliginde joqargı húkimdar *ámir* esaplanıp, onıń hákimiyatı áwladtan-áwladqa miyras túrde ótken. Ámirlikti *mańǵıtlar dinastiyasına* tiyisli sheklenbegen hákimiyatqa iye húkimdar basqargan.

Ámirliktiń hákimshilik orayı Buxara qalası edi. Ámirlikte atqarıw hákimiyatı bas wázir — *qusbegi* qolında bolǵan. Ol wálayat hám rayon hákimlerin tayınlaǵan. *Diywanbegi* finans hám gáziyne isleri, salıq tarawların basqargan hám sırtqı baylanıslardı júrgiziw de júklengen. Oǵan ámirlik hújjetlerine juwapker *murzabası* boysınǵan. Ámirlikte salıqlardı óz waqtında jıynaw hám esaplawǵa juwapker adam *mushrif* esaplanǵan. *Dadxoh* xalıqtıń shaǵımları menen shuǵıllanǵan. Joqargı húkimdar pármanların *párwanashı* járiyalanǵan. Sháriyat qaǵıydaları hám nızamlardıń orınlanıwın, sud islerin baqlawdı *shayxul-islam* orınlaǵan. Shayxulislamǵa boysınǵan *muftiy* diniy huqıqıy máselelerdi, *muhtasibler* sháriyat qaǵıydalarınıń orınlanıw máseleleri menen shuǵıllanǵan. Buxara

Buxara arki. XIX ásir

ámirliginde sud baslıǵı *qazıkalan*, *raiskalan* esaplanǵan. Waqım isleri hám mülkleri menen *sadr* shuǵıllanǵan. Ámir sarayı esaplanǵan arka taxt miyrasxorı shahzada tárbiyasi menen *atalıq* shuǵıllanǵan. *Topshıbası* ámir láshkerleriniń bas komandiri bolǵan. Ámirliktiń qalalarında tınıshlıq hám tártipti saqlawǵa ámir saqshıları baslıǵı — *mirshabbası* juwapker esaplanǵan. *Kókaldash* mámleket qawipsizligi, ámirdiń jaqınları, dosları hám dushpanları haqqında maǵlıwmatlar toplaw menen shuǵıllanǵan. Buxara ámirliginde mámleket basqarıwı, finans, sud, mirshablıq hám áskeriy isler ámirdiń tuwısqanları tárepinen basqarılǵan. Olar óz xızmetlerin orınlawda úlken huqıq hám jeńilliklerge iye bolǵan.

Xiywa xanlıǵınıń mámleket basqaríwı

Xiywa xanlıǵı *qońıratlar dinastiyası* tárepinen basqarılıp, onıń joqargı húkimdarı *xan* esaplanǵan. Ol sheklenbegen hákimshilik, áskeriy

hákimiyatqa iye bolğan. Joqarǵı húkimdar esaplangan xan sarayı Xiywa qalasında jaylasqan. Bul qalada ishki — Iyshan, sırtqı — Dishan qorǵanı bolğan. Xanlıqta Xiywa, Úrgensh, Qıyat, Xazarasp, Qońırat qalaları hákimshilik, sawda-satıq hám mádeniy oraylar esaplangan. Xanlıqta joqarǵı hámeldar *diywanbegi* esaplanıp, onıń qaramaǵında *qusbegi*, *mehtar*, *atalıqtan* ibarat keńes xızmet kórsetken. Xalıqtıń tınıshlıǵı menen *mirshabası*, xanlıqtaǵı tártip-intizam islerine xan áskerleriniń basshısı — *jasawıl bası*, diniy isler hám sháriyat qaǵıydalarına boysınıw hám ámel etiw máselelerine *shayxulislam*, suwǵarıw qurılımları hám suw táminatı, bólistiriliwine murapbası juwapker esaplangan. Áskeriy bólimshelerge *lášker basılar* basshılıq etken. Áskerlik xızmetinde bolǵanlar salıqlardan azat etilgen.

**Qoqan xanlığının
mámleket basqarıwı**

Qoqan xanlığında joqarǵı húkimdar xan esaplangan. Xanlıq *mıhlar dinastiyası* tárepinen basqarılǵan hám onıń hákimshilik orayı Qoqan qalası bolğan. Qoqan xanı hákimiyatı miyraslıq esaplanıp, xan sheklenbegen siyasiy, hákimshilik hám áskeriy hákimyattı óz qolında jámllestirgen. Eń joqarǵı áskeriy lawazım *ámir lášker*, ol áskeriy wázir esaplangan. Xanlıqtaǵı ayrıqsha áskeriy bólimlerge *mıhbasılar* basshılıq etken. Olar keyinnen bas wázir wazıypasın atqarǵan. Ğáziyne isleri hám qárejetlerin *mehtar* baqlap barǵan. *Qazıkálan*, *qazılar* islam dini qaǵıydaları tiykarında sud islerin alıp barǵan. *Muhtasibbaslıqlar* diniy isler, sháriyat qaǵıydalarına boysınıwı, sawda-satıqtıń durıs júrgiziliwin baqlaǵan. Xanlıqtaǵı ishki tártip-intizam isleri menen *mirshablar* shuǵıllanǵan.

**Iyshan qorǵanı. Xiywa
(zamanagóy súwret)**

Xudayarxan sarayı. XIX ásir aqırı

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Orta Aziya xanlıqlarında joqarǵı húkimdar sheksiz siyasiy, hákimshilik, sud hákimiyatına iye bolǵan.
- ▶ Wálayat hám rayonlardı joqarǵı húkimdar tárepinen tayınlangan shaxslar basqarǵan.
- ▶ Qazılar sud islerin islam dini qaǵıydaları tiykarında alıp bargan.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xiywa xanlığındaǵı mámleketlik lawazımlardı aytnı.
2. Qoqan xanlığının mámleketlik basqarıwı haqqında aytnı.
3. Buxara ámirliğindegi lawazımlarǵa táriyip berin.
4. Xanlıqlarda sud isleri kimlerdin qolında bolǵan?
5. Tómenдеgi kesteni toltırın.

Mámleket atı	Aymaǵı	Xalqı	Basqarıwı

3-§. XIX ÁSIR ORTALARINDA ÓZBEK XANLIQLARININ SOCIAL-EKONOMIKALIQ TURMISI

Jer iyeligi hám salıq sistemasi

XIX ásirde Orta Aziya xanlıqları agrar mámleketler edi. Xalıqtın social-ekonomikalıq awhalı jerge iyelik tártipleri qandaylıǵı, tólenetuǵın salıq hám tólemlerdin muǵdari menen belgilengen. Bul dáwirde jerlerdin tiykarǵı bólimi, ásirese, egin maydanları xan, onın tuwısqan hám jaqınları hám de birqansha úlken jer iyeleri qolında bolǵan. Xalıq olarǵa ónimniń bir bólegin *xiraj* sıpatında tólegen.

Xiywa xanlığında ijaraǵa jer alǵan diyqanlar «*yarımshı*» dep atalǵan. Sebebi olar alınǵan, ónimniń yarımın ijara haqı etip tólegen. Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqlarında jerge iyelik etiw túrleri birdey bolǵan. Olar úsh türdegi jer iyeliginen ibarat bolıp, *amlak* — mámleketlik jerler, *múlk*—jeke menshik jerler, sonday-aq, meshit hám medireseler, diniy orınlarǵa qarashlı *waqım* jerleri esaplangan. Xanlıqlardaǵı iri hámeldarlar, áskeriy sárkardalarǵa mámleket tárepinen jerler berilgen. Waqım jerlerinen alınatuǵın paydanın esap-kitabı hám bólistiriliwi menen *mutavaalli*

shugillangan. Xalıq salıq hám tólemlerdi ónim yaki pul túrinde tólegen, sonday-aq, suwǵarıw qurılımaları, jollar, kópirlar qurıw hám olardı qayta ońlaw sıyaqlı islerdi minnetleme tárizinde orınlaǵan. Onı *begar* dep ataǵan.

Bul dáwirde xalıqtan *xiraj*, *zakat*, *suw*, *digirman*, *duz*, *múlk*, *qıytaq jer*, *baǵ* salıǵı da jıynalǵan. Xiywa xanlıǵında tiykarǵı salıq *salǵıt* dep atalǵan. Áskeriy minnetlemede hárbir er adam azıq-awqatı, qural-saymanı menen qatnasıwı kerek bolǵan. Sharwa xalqı sharwa mallarınan *zakat* salıǵın tólegen. Qala xalqı — ónermentsshi hám sawdagerlerden *sawda pulı*, *dúkan pulı*, *tárezi pulı* salıqları alınǵan.

Jerge islew beriw.
XIX ásir

Suwǵarıw sisteması hám tártipleri

Orta Aziya aymaǵı hám onıń klimatı awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriwge qolaylı bolǵan. Bul tarawdıń rawajlanıwı suw táminatına baylanıslı bolıp, suwǵarıw Orta Aziyada mámleketlik dárejesine kóterilgen. Sonday-aq, ǵáziynege túsetuǵın tiykarǵı dáramattı diyqanlardan jıyılatuǵın salıqlar quraǵan.

Hárbir aymaqta xalıq hám hákimiyat wákilleri suwǵarıw tarawına juwapker bolǵan. Suwǵarıw islerin júrgiziw hám baqlaw menen usı tarawdıń qanıǵeleri — *muraplar* shugillangan. Olar suwǵarıw isleri, suw qurılımalarınıń qurılısı, táminat, ońlanıw, tazalanıw, suw bólistiriwin jaqsı bilgen adamlar bolǵan. Orta Aziyada suwǵarıw sisteması áyyemnen rawajlanıp kelgen taraw esaplanadı. Usı jumıslar shembilik túrde orınlangan.

Xalqı suwǵarılatuǵın diyqanshılıq penen shugillangan. Fergana oypatlıǵında iri suwǵarıw qurılımaları — Shahrıxansay, Andijansay, Margulansay, Yangiariq, Ullınar, Qaradarya bolǵan. Suw shıǵıwı qıyın jerlerge — *shıǵırlar* jarde-minde suw shıǵarılǵan. Ámiwdarya, Sırdarya suwları hár túrli jasalma suwǵarıw sistemaları — kanallar arqalı egin maydanlarına jetkizilgen. Bul aymaqta paxta hám

Shıǵırlar

dánli eginler menen birge, baǵshılıq, júzimgershilik, palız ónimleri jetistirilgen.

Ónermentshilik hám sawda-satıq

Orta Aziya xalıqları turmısında diyqanshılıq, sharwashılıq hám sawda-satıq penen shuǵıllanatuǵın qatlamınıń turmısı da tikkeley ónermentshilik penen baylanıslı bolǵan. Sebebi, hárbir diyqan hám sharwa ónermentshilik buyımlarınan paydalanıp miynet etken hám olar ónermentshiliktıń hár túrli tarawları ushın shiyki zat jetkerip bergen. Sawdagerler bolsa ónermentshilik ónimleri menen sawda-satıq etken. Orta Aziya mámleketlerinde ónermentshilik orayları bolıp, olar jergilikli ózgesheliklerine qaray hár túrli ónermentshilik tarawlarına qánigelesken. Mısalı, Marǵulanda atlas toqıw, taqıya tigiwshilik, Rishtanda gúlalshılıq, Shahrıxanda pıshaqshılıq, taqıyashılıq, aǵash oymashılıq, Shustta da taqıyashılıq, pıshaqshılıq, Qoqanda temirshilik, aǵash oymashılıǵı, zergerlik, Buxarada zergerlik, Samarqandta zergerlik, Xiywada arxitektura, gansh oymashılıq rawajlanǵan. Buxara ámirliğinde bul dáwirde gúlalshılıq, temirshilik, mıskerlik, toqımashılıq, shiysheazlıq, metalǵa naǵıs salıwshılıq, kórkem kesteshilik tarawları bolǵan. Xanlıqlarda temir ónimlerine talap kúshli bolǵanlıǵı sebepli metallǵa islew beriwshi jergilikli temirshilik tarawı rawajlanǵan. Ónermentler tárepinen miynet quralları, ásbap-úskeneler, kiyim-kenshekler, taǵınshaqlar, ıdıs-tabaqlar, sharwalar paydalanatuǵın buyımlar tayarlanǵan. Orta Aziya xalıqları ortasında ázelden ónermentshilerge húrmet penen qaraǵan, óner iyelew hám bul kásipke múnasip bolıw jaqsı

XIX ásirde Charsu bazarı. Tashkent

pazıylet esaplanǵan. Xalıq arasında «Ónerden óser», «Jigitke qırq óner de az», «Óneri bar adam xor bolmaydı» sıyaqlı hikmetli sózler biykarǵa tarqalmaǵan.

Ónermentshilik úy hám jeke ustaxana bolıp, onda qol miynetinen paydalanılǵan. Ónermentshilik ónimleri sawdagerler tárepinen shet ellerge de alıp barılǵan. Orta Aziya sawdagerleri Iran, Qıtay, Hindstan, Awǵanstan, Rossiya

mámleketleri hám qazaq júzleri menen sawda-satıq etken. Sırt elde olardıń zergerlik ónimleri, shayı hám atlas gezlemeleri gúlalshılıq buyımları joqarı bahalangán.

Bul dáwirde Orta Aziyadaǵı ishki hám sırtqı sawdanıń jáne de tez rawajlanıwına úsh mámleket arasındaqı kelispewshilikler hám ishki qarama-qarsılıqlar unamsız tásir kórsetken.

Ózinizdi sınan!

Jer iyeligi túrleri — ... Sahq túrleri — ... Shıǵırlar — ... Murap ... Sawda-satıq isleriniń rawajlanıwına ... unamsız tásir kórsetken.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Orta Aziyada jer iyeliginiń úsh túri bolǵan. Xalıqtıń moynında kóp türdegi salıqlar hám minnetlemeler bolǵan.
- ▶ Orta Aziyada áyyemnen kóp tarmaqlı ónermentshilik rawajlangan.
- ▶ Sawdagerler jergilikli ónimlerdi shetke aparıp, ol jerlerdeden zárúr zatlardı alıp kelgen.

Atamalar túsinigi

Agrar — (*latınsha — agrarius*) — jerge, dalaǵa tiyisli — awıl xojalıǵı menen shullanatuǵın aymaqqa, xalıqtıń awıl xojalıǵı ónimlerin jetistiriw kólemi basım bolǵan jerge qollanıladı.

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásirde xanlıqlarda jer iyeliginiń qanday túrleri bolǵan?
2. Xanlıqlardaǵı minnetlemeler xalıqqa qanday tásir etken?
3. Suwǵarıw qurılımları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Xanlıqlarda ónermentshiliktıń qaysı túrleri keń tarqalǵan?
5. Xanlıqlar qaysı eller menen sawda baylanısların alıp barǵan?

ÓZ BETINSHE JUMÍS

Orta Aziya mámleketlerinde engizilgen salıqlar kestegin toltırıń.

Xiywa xanlığı	Buxara ámirliği	Qoqan xanlığı

4—5-§. XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ORTA AZIYA XALQÍNÍN MÁDENIY TURMÍSÍ

Xalıq dóretiwwshiligi

Xanlıqlardáğı xalıqtıń kópshiligi ózbek tilinde sóylesken. Bul tilde dańqlı qaharman hám bahadırlardıń mártligi, olardıń jeńisleri hám ádillik ushın gúresleri bayan etilgen xalıq dástanları — qaharmanlıq eposları keń tarqalğan. XIX ásirde qırqqa jaqın dástan belgili bolıp, «Alpamıs», «Góruǵlı», «Kúntıwmış», «Shirin hám Sheker» dástanları eń belgilileri edi.

Xalıq arasında awızeki xalıq dóretiwwshiligi úlken orın iyelegen. Olarda hámeldarlardıń illetleri, saray xızmetkerleriniń kemshilikleri hám ashkózligi kúlki astına alınar edi. Dástanlarda kóbinese jaqsılıqtıń jawızlıq ústinen jeńisi ideyası jetekshilik etedi. Sonday-aq, qızıqshılar hám askiyashılar da ózbek ádebiyatı hám folklorınıń rawajlanıwında salmaqlı úles qosqan. Hár jılı báhárde xalıq seyillerinde kóshpeli cirk truppaları bazar maydanlarında óz tamashaların kórsetip, xalıqtıń kewlin kótergen. Palwanlar arasında gúres jarısları ótkizilgen. Hár úsh xanlıqta da bilimlendiriw derlik birdey alıp barılğan. Buxara ámirligindegi sistema Xiwy hám Qoqan xanlıqlarında da engizilgen. Medireseler Alımlar jasawıl lawazımındaǵı shaxs (bul lawazım XVI ásirde payda bolğan) medireseler bilim beriwın baqlawshı, joqarı buwın, yaǵnıy xan yaki ámir menen medireseler arasındaǵı qatnasıqlardı jolǵa qoyıwshı lawazım iyesiniń húkimdargá jazba maǵlıwmat berip, oqıw máwsimi baslanǵanlıǵın bildirgen, Medireselerde oqıw múddeti sentyabr ayınıń ekinshi yarımında baslanıp, mart ayınıń aqırına shekem dawam etken. Oqıw máwsiminiń bunday etip belgileniwi xalıqtıń ekonomikalıq-socialıq turmısı menen baylanıslı edi. Mart ayı

Xalıq tamashaları.
XIX ásir

aqırlarınan atızlarda egin-tegin jumısları baslanǵan. Aradaǵı 6 ayda oqıwshı atız jumıslarında qatnasıwı hám ata-anası, shańaraǵına materiallıq járdem beriw imkanıyatına iye edi. Medireselerde háptede tórt kún — Shembi, ekshembi, dúyshembi, siyshembi oqıw kúni esaplanǵan. Sárshembi hám juma kúnleri dem alıs bolǵan. Juma

musılmanlardıń dástúrlik bayram kúni bolǵan hám hámme usı kúnge ibadatqa tayarlıq kóren. Oqıwshılarga ámeliy jumıs kúni bolıp esaplangan.

Bilim alıw múddeti sheklenbegen. Medireseler orta hám joqarı oqıw orınları sıpatında qáliplesken bolıp, mekteplerge mollalar, meshitlerge imamlar, húkimet basqarmalarına qazılar, mırzalar, qarjı jumısların alıp barıwshı, jer-suwdı bólistiriwshı hámeldarlardı tayarlaytuǵın edi.

Ilim-pán. Ádebiyat

Bul dáwirde Xiywa hám Qoqan xanlıqları, Buxara ámirliğinde ilim-pán rawajlangan. Xiywa xanlığında Eldúzer (1804–1806) biyligi menen Shermuhammed Munis Xorezmniń 1812-jılǵa shekemgi tariyxın jazǵan. Onıń negizgi atı Shermuhammed Ámir Avazbiy ulı bolıp, tariyxshı, sol waqıtta shayır, awdarmashı, kalligrafist, aǵartıwshı bolǵan. Ol 1819-jılı Mirxandtıń «Ravzat-us-safo» («Soflik baǵı») tariyxıy shıǵarmasınıń 1-tomın ózbek tiline awdarıwǵa úlgerdi. Onıń «Ferdavs-ul-iqbol» («Baxıtlar baǵı») shıǵarmasın hám «Ravzat-us-safo» awdarmasın shákirti hám jiyeni Ogahiy aqırına jetkerdi. Ogahiydıń negizgi atı Muxammed Rizo Ernazarbiy ulı bolıp, 1809–1874-jılları jasaǵan. 16 tariyxıy, aǵartıwshılıq, awdarma shıǵarmalarınıń avtorı. Ol arab, parsı, türk tillerin jaqsı bilgen hám Xorezmniń 1812–1872-jıllardaǵı tariyxına baǵıshlangan shıǵarma jazǵan. Xiywa xanlığı tariyxına tiyisli «Riyo-ud-davla», «Zubdat-ut-tavorix», «Gulshani davlat», «Shohidi iqbol» atlı shıǵarmalar jazǵan. Ogahiydıń xalıqtı súyiwshiligi hám xalıqtıń jaǵdayına biyparız emesligi onıń «Qıs» ǵázzelinde óziniń kórinisin tapqan. Ogahiy poeziyası, tariyxı jazıwshı hám awdarmashılıq jumısı Orta Aziya aymaǵında hám XIX ásir Shıǵıstıń mádeniy turmısında da tereń iz qaldırdı.

Buxara ámirliğinde de jazıwshı, filosof, xudojnik, aǵartıwshı Ahmed Danish jetisip shıqtı. Ol Buxara ámiri Nasrullanıń elshileri menen 1857-jılı Moskva, Peterburg hám basqa Rossiya qalaları boylap sayaxat etken. Ol «Buxaradan-Peterburgqa sayaxat», «Buxarayı-shárip mańıt ámirleri tariyxı, «Navodir-ul vaqoe» («Qımbatlı waqıyalar») shıǵarmalarınıń avtorı. Ahmed Danish 1865-jılı ámir Muzaffar usınısı menen «Manozir ul-kavokib» («Planetalardıń

Ahmed Danish

jaylasıwı») atlı astronomiyağa tiyisli kitap jazğan. Ol tek Buxara ámirliği emes, al Orta Aziyanıń basqa xanlıqlarında hám eń kózge kóringen mádeniyat ġayratkeri sıpatında tanılğan edi.

XIX ásir baslarında ámir Umarxan húkimdarlıq etken dáwirde Qoqan xanlığında oraylasqan hákimiyat ornatılıwı, sawda-satıq qatnasıqlarınıń tártipke salınıwı, xanlıqtaǵı siyasiy, social-ekonomikalıq turaqlılıq, ilim-pánniń rawajlanıwında áhmiyetli orın tuttı.

Sarayda tariyx jazıwshılıq, ádebiyat, kalligrafistlik rawajlandı. Saray tariyxshısı Muhammed Yunus tárepinen 1859-jılı jazılğan «Qudayqul anvar» shıǵarmasında Muhammed Aliخان dáwiri tariyxı waqıyaları tolıq kórsetilgen. Xanlıqtaǵı eń belgili kalligraf Turdı Ali bolğan. Xanlıq ordası qurılǵannan keyin, Xudayarxan saray diywallarındaǵı kalligrafistlik jumısların orınlawdı eki shaxsqa — Turdı Ali hám Mırza Mahmudlarǵa tapsırǵan. Turdı Aliniń xan sarayındaǵı abırayı joqarı bolğan hám bazı mádeniy jıynalıslarda xan onnan másláhátler alǵan.

Ózinińizi sınan!

Munis — ...

Turdı Ali — ...

1819-jılı — ...

Ahmed Danish — ...

Ogahiy — ...

1857-jılı — ...

Arxitektura

XIX ásirde de Orta Aziya mámleketleriniń qalalarında qurılıs isleri rawajlangan. Ásirese, Xiywa xanlığında XIX ásir ortalarına barıp qurılıs isleri hawij aldı. Bul dáwirde Xiywa hám basqa qalalarda kóplep imaratlar — saray, bazar, medirese, meshit hám ishki ójiresi sıyaqlı qurılıslar qurıldı. Allaqulıxan mediresesi, Raxmanqul Inaq sarayı, Iyshan qorǵandaǵı Muhammed Aminxan mediresesi (1851–1855), Ark dárwazası qarsısında Muxammed Raximxan mediresesi (1871) búgingi kúnde de Xiywa qalasınıń kórki esaplanadı. Olardıń diywalları sol dáwirde Xorezm arxitekturasına tán bolğan usılda, ashıq kók reń ústinen aq hám jasıl güller túsirilgen naǵısları gerbishler menen bezelgen.

Qoqan xanlığında bul dáwirde Házireti Kalan Sahibzada mediresesi (1862), Hákim Ayım mediresesi (1869–1870), Sultan Muradbek mediresesi (1872) qurılğan. Olardıń ishinde júzden artıq bólmeden ibarat Xudayarxan sarayı (1863–1870) ayrıqsha orın tutadı.

Xanlıqtıń úlken orayı Tashkentte XIX ásirdeń ortalarında eski imaratlardan Házireti Imam kompleksi, 1859-jılı Baraqxan medi-

Tillashayx meshiti. XX ásir basi

Muxammed Raximxan mediresesi (Zamanagóy súwret)

resesin oñlaw jumislari baslanadı. Sol dáwirde Baraqxan mediresesi qarsısında Muiy mübárek mediresesi (XX ásir basında) qurılısı tamamlanğan. Tillashayx juma meshiti sıyaqlı imaratlar qurıldı.

Bul waqıtqa kelip Buxara ámirliği arxitekturalıq kórinisinde de ózgerisler payda boldı. *Kufiy, rayhoniý, nastalıq* jazıw usıllarınan imaratlardı bezewde paydalanıw dawam ettirildi.

**Orta Aziya xalıqları
mádeniyatınıń
ózine tánligi**

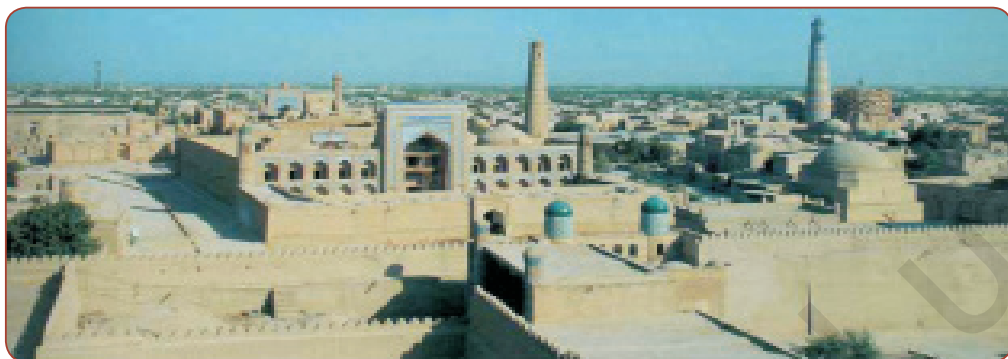
Bul dáwirde eki tilde (zullisonayn), yaǵnıy ózbek hám parsi tillerinde dóretiwshilik etken. Sol waqıtta Alisher Nawayı tiykar salǵan insaniylik hám demokratiyalıq dástúrler áhmiyetli orın tutqan. Orta Aziya xalıqlarınıń ulıwma birliktegi tariyxı bek-kem doslıq tırnaǵına qurılǵan edi. Mıńlap qosıqlar, ǵázzeller hám awızeki ráwiyatlar awızdan-awızǵa ótip, bahadır jigitler batırlıǵın maqtanısh etip, batırlar hám palwanlar haqqında jırlap, sadıqlıq, mártlik, doslıq hám muhabbat haqqında dástanlar, adamlarda isenim, óz ara húrmet sezimlerin oyatıp, jaqsılıqqa shaqıradı.

Ózińizdi sınan!

Muhammed Aminxan mediresesi — ... Tillashayx meshiti — ...
Xudayarxan sarayı — ... 1859-jılı — ...
Zullisonayn — ... Muiy mübárek mediresesi — ...

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- Xalıq dóretiwshiligi: baqsılar, qızıqshılar, hafızlar, askiyashılar.
- Munis (1778–1829), Ogahiy (1809–1874), Ahmed Danish (1827–1897).

Iyshan qorǵanı türkmindegi imaratlar (Zamanagóy súwret)

- ▶ Kalligrafistlik: Muhammed Yunus, Turdı Ali.
- ▶ Arxitektura: Muhammed Aminxan, Házireti Kalan Sahibzada, Tillashayx.

Atamalar túsiniǵı

Epos — xalıq awızeki dóretiwshiliginde qaharmanlıq hám qaharmanlar haqqındaǵı dástanlar kompleksi.

Xonaqoh — dárwishler ushın xızmet etetuǵın bólmе hám meshitten ibarat jataqxana.

Truppa — teatr yamasa cirk artistleri jámaáti.

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir ortalarında Orta Aziya xalqı xalıq dóretiwshiliginiń keń tarqalǵan úlgerin sanap beriń.
2. Munis, Ogahiy hám Ahmed Danish dóretiwshiligindegi ózine tán táreplerin aytıń.
3. XIX ásir Xiywa arxitekturasınıń ózine tán tárepleri nelerde kórinedi?
4. Bul dáwirdegi ádebiyatshılardıń atların máńgilestiriw maqsetinde búgingi künge shekem qanday jumıslar islengen?
5. Qoqan xanlıǵındaǵı mádeniy turmıstıń ózine tán tárepler nede?
6. Tómendegi kesteni toltırıń.

Ahmnıń atı	Jasaǵan jılı	Shıǵarmaları

II BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN ORTA AZIYANÍ BASÍP ALÍWÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanıń basıp alınıwınan gózlengen tiykarǵı maqsetleri;
- ▶ Orta Aziyaǵa Rossiya imperiyasınıń basqınshılıq atlanısları hám olardıń basqıshları;
- ▶ áskeriy basıp alıwshılıq júrislerine qarsı gúresleri;
- ▶ Orta Aziyada Rossiya imperiyası húkimdarlıǵınıń ornatılıwı hám koloniallıq siyasatınıń alıp barılıwı haqqında bilip alasız.

6-§. ROSSIYA IMPERIYASI TÁREPINEN ORTA AZIYANÍ BASÍP ALÍW USHÍN BASQÍNSHÍLÍQ HÁREKETLERINÍN BASLANÍWÍ

Basıp alıw ushın tayarlıq

Rossiya imperiyası sırtqı siyasatında óz shegalarını shıǵısqa qaray keńeyttiriw ushın dáslep Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqları menen baylanıslar ornatiwǵa hárezket etti. Pyotr I húkimdarlıǵı dáwirinde-aq Aleksandr Bekovich-Cherkasskiy basshılıǵındaǵı áskeriy ekspediciya jiberilgen. Biraq, bul ekspediciya áwmetsizlikke ushıraǵannan keyin patsha húkimeti áskeriy bekinisler qurıwǵa kiritisti. 1718-jılı Irtish dáryası boyında sonday bekinislerden jetewin qurıp pitkerdi.

Sayaxatshı, sawdager, elshiler sıpatında jiberilgen tınıshılar tárepinen Orta Aziyanıń siyasiy, social-ekonomikalıq hám áskeriy awhalı, suw hám qurǵaqlıqtaǵı jolları haqqında maǵlıwmatlar jıynap barıldı. XIX ásirde Rossiya imperiyasınıń sanaat shiyki zatqa bolǵan zárúrliginiń artıwı, islep shıǵarılǵan ónimleri ushın qosımsha tutınıwshı bazarlarınıń zárúrligi, toqımashılıq sanaatı ushın arzan paxta talshıǵın jetkizip beretuǵın aymaqqa iye bolıw mashqalaları Orta Aziyanıń basıp alınıwın jáne de tezlestirdi. Sonıń ushın XIX ásirdeń ortalalarında bul aymaqtı basıp alıw Rossiya

imperiyasınıń birinshi náwbettegi wazıypasına aylandı. Bunnan basqa xalıqaralıq kólemde inglis tovarlarınıń Orta Aziyaǵa kirip barıwı, Angliyanıń bul aymaqqa degen qızıǵıwınıń artıp barıwı Rossiya imperiyası húkimetiniń basqınshılıq háreketlerin jáne de tezlestirdi. Ullı Britaniyanıń Ost-Indiya kompaniyası XIX ásirde baslap strategiyalıq áhmiyetke iye bolǵan xanlıqlardıń tábiyiy baylıqları, shiyki zat ónimlerine qızıǵa basladı. Orta Aziyaǵa 1825-jılı M.Murkroft Angliya menen baylanıslardı jolǵa qoyıw ushın jiberiledi. Ol Buxaraǵa kelip, qayıp baratırǵanında, eki sherigi menen qaytı boladı. 1832-jılı Buxaraǵa A.Byorns, 1844-jılı mayor I.Volf, 1843-jılı Xiywa hám Buxaraǵa kapitan J.Abbot jiberilgen.

Orta Aziya mámleketlerine áskeriy tarawda járdem beriw hám olarǵa Rossiya imperiyasına qarsı áskeriy awqam dúziw usınısı menen Buxaraǵa kelgen Angliyanıń Ost-Indiya kompaniyası wákilleri Ch.Stoddart hám A. Kannoli 1842-jılı ámir tárepinen óltiriledi. Buǵan juwap retinde Angliya húkimeti Buxaraǵa qarsı Awǵanstan menen pitim dúzip, olardı qurallandıradı. Sonnan keyin Awǵanstan Buxara ámirligi aymaǵınıń bir bólegin basıp aldı. Nátiyjede, 1855-jılı ózbekler hám tájikler jasaytuǵın Ámiwdáryanıń qubla boylarındaǵı aymaqlar Awǵanstan wálayatına aylandırıldı.

XIX ásirdeń ortalarına kelip Angliyanıń Orta Aziyaǵa qaratıp alıp barıp atırǵan bunday siyasatı da patsha húkimetiniń Qırım urısındaǵı (1853—1856) jeńilisi Rossiya imperiyasınıń Buxara ámirligi, Qoqan hám Xiywa xanlıqların basıp alıw háreketlerin tezlestirdi. Bunıń ushın Rossiya imperiyasınıń Orta Aziya menen baylanıstırıwshı sawda jolların tolıq óz qolına alıwǵa háreket etip, Tashkentke baratıwın Orenburg jolında áskeriy bekinisler qurıldı. Sırdáryanıń Aralǵa quyılıw jerinde 1847-jılı *Raim qorǵanı* qurıldı.

Shegara aymaqlarında jasaytuǵın Rossiya imperiyası puqaraları bolǵan xalıqqa talawshılıq hám basqınshılıq etip turıwshı toparlardıń hújimlerin saplastırıw patsha húkimetiniń Orta Aziyaǵa áskeriy júrislerin baslawına siltaw boldı. Bunnan basqa toqımashılıq sanaatı ushın shiyki zatı bolǵan paxtanıń jetispewshiligi Orta Aziya jerleri hám resurslarına mıtájlikti jáne de asırdı. Bul dáwirde AQSHda arqa hám qubla ortasında baslangan puqaralar urısı (1861—1865) sebepli Rossiyanıń toqımashılıq sanaatı ushın paxta shiyki zatına qıtshılıq júzege keldi.

XIX ásirдің birinshi yarımında Orta Aziya xanlıqları ortasındaǵı urıslar olardı ekonomikalıq hám áskeriy jaqtan hálsiretti. Bunday jaǵday xanlıqlardıń basıp alınıwın ańsatlastırdı. Solay etip, mámleket basshılarınıń uzaqtı gózlep ishki hám sırtqı siyasat alıp barmaǵanlıqlarınan tómén jaǵdayǵa túsip qaldı. Sonday payıtta Rossiya imperiyası húkimetı óziniń siyasiy, ekonomikalıq hám geopolitikalıq máplerin gózlep Orta Aziyaǵa áskeriy basıp alıwshılıq háreketlerin baslaydı.

**Türkstan áskeriy okrugi
áskerleri. 1867-jıl**

**Orta Aziyaǵa qarsı
basqınshılıq
júrisi basqışları**

Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı tórt basqışta ámelge asırıldı. Birinshi basqış—1847—1865-jılları Rossiya imperiyası tárepinen Qoqan xanlığınınń arqa-batıs wálayatları hám Tashkent qalası basıp alındı. Basıp alınǵan aymaqlarda Orenburg general-gubernatorlıǵı quramına kiriwshi Türkstan wálayatı dúzildi.

Ekinshi basqış — 1865—1868-jıllardı óz ishine alǵan bolıp, bunda Qoqan xanlığı hám Buxara ámirligine qarsı basqınshılıq háreketleri ámelge asırıldı.

Úshinshi basqış—1873—1879-jıllar dawamında Xiywa hám Qoqan xanlığı jerlerin basıp alıwdan ibarat boldı.

Tórtinshi basqış — 1880—1885-jılları túrkmenlerdiń boysındırılıwı edi. Solay etip, 1864—1885-jılları 20 jıldan artıq waqıt dawamında Rossiya imperiyasınıń uzaq dawam etken áskeriy tayarlıǵı nátiyjesinde basqınshılıq urısları alıp barıldı. Orta Aziya xanlıqları aymaǵınınń úlken bólegi basıp alınıp, koloniyaya aylandırıldı.

Ózinińdi sınan!

Basıp alıw sebepleri — ...
Birinshi basqış — ...
Ekinshi basqış — ...

Úshinshi basqış — ...
Tórtinshi basqış — ...
1864—1885-jılları ...

**Orta Aziyağa qarsı
áskeriy-basqınshı-
lıq júrisleriniń basla-
nıwı**

Rossiya imperatorı Aleksandr II (1855—1881) niń 1859-jılı Qoqan xanlığın basıp alıw haq-qındaǵı kórsetpesinen soń áskeriy háreketler kúsheydi. Bunıń ushın, eń dáslep, xanlıqtıń Tashkent qalası basıp alınıwı zárúr edi.

Tashkentti basıp alıwda Aqmeshit qorgánı áskeriy háreketlerdiń tayanışına aylandı. Patsha áskerleriniń Aqmeshit qorgánın basıp alıwdaǵı dáslepki háreketleri (1852-jıl) jeńiliske ushıraǵannan keyin, 1853-jılı onı iyelew ushın ekinshi márte hújim baslanadı. 3 mıńnan artıq adamnan ibarat áskeriy bólimge 400 adamnan ibarat qorgán qorgawshıları 20 kún dawamında qarsılıq kórsetti. Dushpan tárepke salıstırǵanda sanı júdá az bolǵan, qorshawda qalǵan qorgán qorgawshıları sońǵı imkaniyatlardı qalǵansha sawash júrgizdi. Kúshler teń emesligi aqibetinde patsha húkimeti áskerleri tárepinen qorgán iyelenedi. Keyin oǵan *Perovskiy portı* dep at berildi.

N.Veryovkin hám M.Chernyaevlardıń 1864-jılı úsh mıńnan kóbirek áskerleri eki baǵdarda: biri Perovskiy portınan (Orenburg tárepten), basqası bolsa Verniy (Almatı) qalası tárepten Tashkentti basıp alıw ushın jolǵa shıqtı. 4-iyunda M.Chernyaev basshılıǵındaǵı áskerler Talas dáryasınıń shep jaǵalıǵındaǵı Áwliyeata (házirgi Taraz qalası) basıp aldı. Túrktan hám Shımkent qalaların qorgawǵa basshılıq etiwge Qoqan xanı tárepinen ámirláshker Alıqulı (Alımqul) jiberildi. N.Veryovkin, eger Túrktan qorgawshıları boy-sınbasa, qalanı oqqa tutıp, hámmeni qırıp taslawın, Ámir Temur tárepinen Ahmed Yassawiy húrmetine qurılǵan maqbaranı da joq etiwdi ultimatum tárizde qoydı. Nátiyjede Alıqulı óz áskerlerin Túrktannan alıp shıǵıp, Shımkentti qorgawǵa shegindi. Úsh kúnlük sawashtan soń, 12-iyul kúni N.Veryovkin otryadı Qoqan xanlığına qaralı Túrktan qalası basıp aldı hám 20 kilometrlik qorgán diywalı menen qorshalǵan Tashkentti basıp alıwǵa tayarlıq kóre basladı.

Bul áskeriy háreketlerge M.Chernyaev komandir etip tayınlandı. 1864-jıldıń gúzinde Shımkent qalası iyelenip, Jańa Qoqan sızıǵı tiykarında qolǵa kirgizilgen qorgánlar

XIX ásir aqırında qala kórinisi

birlestirildi. Usı waqıtqa kelip, Raim qorğanınan Perovski portına shekem Sırdárya bekinis sızıǵı, Semipalatinskten Verniy qalasına shekem Sibir bekinis sızıǵı payda boldı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rus elshileriniń Orta Aziya xanlıqlarındaǵı háreketi;
- ▶ Aqmeshit—1853-jıl, Shımkent, Túrktan—1864-jılı;
- ▶ Jańa Qoqan, Sibir bekinis sızıqlarınıń shólkemlestiliwi;
- ▶ Áskeriy júris basqışları: 1847—1865, 1865—1868, 1873—1879, 1880—1885.

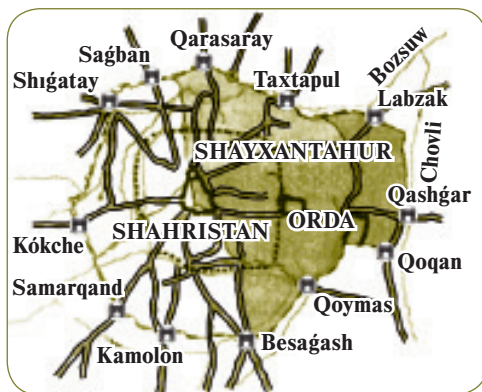
Soraw hám tapsırmalar

1. Irtish dáryası boyındaǵı qurılǵan bekinisler qanday wazıypanı orınlawı kerek edi?
2. Orta Aziyaǵa jiberilgen inglis elshileriniń maqsetleri ne bolǵan?
3. Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyanı basıp alıwdan gózlegen maqsetleri nelerden ibarat edi?
4. Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwınıń basqışların sanap beriń.
5. Aqmeshit qorǵanınıń basıp alınıw háreketlerin aytıp beriń.
6. Shımkent hám Túrktan qalalarınıń basıp alınıwın aytıp beriń.

7-Ş. TASHKENTTİŇ BASÍP ALÍŇIWÍ

Tashkenttiń basıp alınıwınıń strategi-yalıq áhmiyeti

Tashkent Orta Aziyanıń siyasiy, ekonomikalıq, iri hákimshilik hám sawda-satıq oraylarınan biri esaplangan. XIX ásirdeń ekinshi yarımında Tashkent qalasınıń 12, yaǵnıy Labzak, Taxtapul, Qarasaray, Saǵban, Shıǵatay, Kókche, Samarqand, Kamalan, Besaǵash, Qoymas, Qoqan, Qashǵar dárwazaları bolǵan. Hár tárepten qalaǵa kiriw ushın

Eski qala kartası. XIX ásir

qurılğan bul dárwazalar saqshılar tárepinen qorıqlangan. Qalanı qorğaw ushın qurılğan diywal artında Kaykawıs jabınıń suwı menen toltırılatuǵın qándekler bolǵan. Tashkent tórt — Besaǵash, Kókshe, Sebzar, hám Shayxantaxur bólimlerine bólinip, hárbir bólim óz aqsaqalı tárepinen basqarılǵan. XIX ásirdeń ortalarında qala xalqı 80 mıńǵa jaqın adamdı quraǵan. Sebebi, Tashkentti iyelew — Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadaǵı áskeriy júrislerin keń kólemde hám tayanış aymaqqa iye bolǵan jaǵdayda alıp barılıwın támiyinleytuǵın edi.

Qalaga dáslepki hújim

1864-jılı 1-oktyabrde M.Chernyaev ózin patshaǵa jaqsı kórsetiw ushın tez Tashkentti qolǵa kirgizbekshi boldı. Lekin, onıń bul rejesi ámelge aspadı. M.Chernyaev 70 ten zıyat áskerlerinen ayırılıp, Shımkentke sheginiwge májbúr boldı. Onıń Tashkentti iyelew ushın alıp barǵan birinshi háreketi nátiyje bermegennen soń, jańa hújimge tayarlıq basladı. Onıń bul tayarlıǵı báharge shekem dawam etti hám 1865-jılı aprel ayı aqırında patsha húkimetiniń áskeriy

Tashkent. Eski qala. XIX ásir

bólimleri Tashkent janına jaylastırıldı. M.Chernyaev basshılıǵındaǵı áskeriy bólimi Tashkent qalasınan 25 km uzaqlıqtaǵı Shırshıq dáryasınıń shep jaǵasındaǵı Niyazbek qorǵanına kelip, onı sawashsız tapsırıwdı usınıs etedi, lekin qorǵan qorǵawshıları qarısı juwabın berip, qorǵanıwǵa ótedi. Qorǵan toqtawsız túrde toplardan oqqa tutılıp, diywalları buzıp taslandı. Diywallarınıń buzılǵan jerlerinen basqınshılar qorǵanǵa kirip, onı iyelewge muwapıq boladı. Aqıbetinde, Tashkent dárwazası dep atalǵan Niyazbek qorǵanı dushpan qolına ótti. Bul qorǵannıń qolǵa kirgiziliwi M.Chernyaevqa Tashkentti suw táminatınan toqtatıp qoyıw imkánın berdi. Onıń buyırǵı menen Shırshıq dáryasındaǵı bóget buzıp taslanadı.

Qalanıń iyeleniwi

M.Chernyaev basshılıǵındaǵı basqınshılar 1865-jıl may ayında tikkeley Tashkentke hújim basladı. Tashkent qorǵanısında qala qorǵawshıları hám Qoqan xanlığı áskerleri ámirlashker Alıqulı basshılıǵında qarsılıq kórsetti. Ayawsız sawashlarda Alıqulınıń jaralanıp qaytıw bolıwı

qala qorǵawshıların albiratıp qoydı. Tashkentti qorǵawǵa Buxara ámirliğinen ke-shigip jetip kelgen áskerlerdiń paydası tiymedi. M.Chernyaev áskeriy bólimleri Kamalan dárwazası janınan diywaldı buzıp qalaǵa kirdi. Olarǵa tashkentli sarbaz-lar hám xalıq qalanıń hárbir máhálle kóshesinde shólkemlestirilgen tosıqlarda qattı qarsılıq kórsetti. Tiykargı sawash Ka-malan dárwazasınan Xadradaǵı oraylıq bazarǵa baratuǵın kóshede bolıp, patsha áskerleri tórt top qorǵawında bolǵan tosıqtan óte almadı. Biraq, M.Chernyaev áskerleriniń bir bólegi bul waqıtta qala qorǵanın iyelep, sol jerden qalanıń ishın toplardan oqqa tutadı. Qorǵawshılar qalanı oqqa tutıwdan saqlaw maqsetinde qorǵanǵa ot qoydı. Bunıń menen qorǵannan patsha áskerleriniń shıǵıp ketiwine májbúr etti.

**Tashkent dárwazalarınıń
belgili altın gıltleri**

Kamalan dárwazası tárepke shegingen M.Chernyaev áskerleri tańda jáne sawashqa kiristi. Qala ot ishinde qaldı. Suw jollarınıń tosıp qoyılǵanlıǵı órtti óz waqtında óshiriw imkanın bermedi.

Qala qural kúshi penen iyelep alıńannan keyin, M.Chernyaev 17-iyunda Besaǵash, Kókshe, Sebzar hám Shayxantaxur aqsaqalla-rın shaqırdı. Sábwetlesiwde Tashkenttiń qazıkalanı Hákimxoja, Abulqasım iyshan, Salıqbek dadxah hám qalanıń basqa abıraylı adamları qatnastı. M.Chernyaev xalıqaralıq kólemde óziniń is-háreketlerin aqlaw maqsetinde yaǵnıy Tashkent ıqtıyarlı túrde baǵındı hám xalıq tınıshlıǵı ushın tashkentlilerdiń ózleri Rossiya áskerlerine onıń dárwazaların ashıp berdi, degen xattı imperator atına jazıwların talap etti. Aqsaqallardan 9 ı qalanı, «ıqtıyarlı túrde tapsırıw» haqqındaǵı pitimge qol qoyıwǵa májbúr boldı. Dúnya xalqı bul xattıń mazmunınan xabardar bolıwı ushın patsha húkimeti tárepinen barlıq sharalar kórilgen edi. Bunday jalǵan xat jazılıwına qarsı bolǵan Salıqbek dadxah, Abulqasım iyshan, Hákimxoja sıyaqlı watandı súyiwshiler Sibirge súrgin etilgen. Sonlıqtan, Tashkent patsha húkimeti ıqtıyarına ótıp, Tórkstan úlkesiniń áskeriy, siyasiy hám hákimshilik orayına aylandırıldı.

Áskeriy basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde basıp alıńan ay-maqlarda Tórkstan wálayatı dúzilip, oǵan áskeriy bólim ko-mandiri, general-mayor M.Chernyaev gubernator etip tayınlan-

dı. 1865-jılı 6-avgustta qabıl etilgen «Türkstan wálayatın basqarıw haqqındaǵı Waqıtsha Reje»ge muwapıq wálayatta áseriylestirilgen basqarıw tártipleri ornatıldı. Wálayat bólimleriniń áseriy tiykarda dúziliwinen maqset patsha húkimetiniń keleshektegi áseriy rejelerin ámelge asırılıwında tayanış hákimshilik aymaq wazıypasın ótewi kózde tutilǵan edi.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 12 dárwaza, 80 mın xalıq, 4 bólim.
- ▶ 1864-jıl 1-oktyabr — Chernyaevtiń birinshi hújimi, Niyazbek qorǵanıń iyeleniwi, 1865-jıl Tashkenttiń iyeleniwi.
- ▶ 1865-jılı Orenburg general-gubernatorlıǵı quramında Türkstan wálayatı dúzilip, oǵan M.Chernyaev áseriy gubernator etip tayınlandı.

Atamalar túsiniǵi

Ultimatum (*latinsha — sońǵı, aqırǵı*) — qanday da bir másele boyınsha bir mámleket húkimetiniń basqa mámleket húkimetine bayan etken, heshqanday qarsılıqqa orın qaldırmaytuǵın qatań talabı.

Patsha Rossiyası (*Царская Россия*) — rus tilinde patsha «царь» delinedi. Bul jergilikli xalıq tilinde «chor» dep aytilǵan.

Soraw hám tapsırmalar

1. «Eski qala kartası» súwretine qarap qala dúzilisin kórsetip beriń.
2. Rossiya imperiyasınıń Tashkentti iyelewden maqset ne edi?
3. Tashkent qorǵanıwı haqqında ayıp beriń.
4. Jergilikli xalıq basqınshılıqqa qarsı qanday háreketler alıp barǵan?

8-Ş. TÜRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLIǴINIŃ DÚZILIWI

Türkstan úlkesinde koloniyalıq basqarıwdıń ornatılıwı

Orta Aziyanı óz koloniyasına aylandırıw maqsetinde patsha húkimetiniń alıp barǵan áseriy basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde onıń úlken aymaqları basıp alındı. Joǵaltıwlar hám zıyan

kóriwlerine qaramay, imperator Aleksandr II niń buyırǵı menen gezektegi áskeriy rejelerdi ámelge asırıw dawam ettirildi.

1865-jılı dúzilgen Túrktan wálayatı Orta Aziyadaǵı áskeriy háreketlerdi alıp barıwda áskeriy oray rolin atqardı. Náwbettegi wazıypa patsha húkimeti húkimdarlıǵın bekkemlew hám hákimshilik aymaqlıq birliklerdi dúziw edi. Bunıń sebebi Orta Aziyanıń Orenburg general-gubernatorlıǵınan uzaqta jaylasqanlıǵı bolsa, basqa jáne bir sebebi bul keleshekte basıp alınatuǵın jerlerdi de birlestiriw bolǵan. Bul aymaqlardıń imperiya quramında jáne bir general-gubernatorlıqtı dúziw ushın xalqı hám aymaǵı tuwrı kelgen. Sonlıqtan, Orta Aziyada óz aldına general-gubernatorlıqtı dúziw arqalı onıń geografiyalıq ózgeshelikleri, ekonomikası, tábiyiy baylıqların, mineral resursların imperiya máplerine sáykeslestiriw edi. 1867-jılı basıp alınǵan aymaqlardı óz ishine alıwshı Túrktan general-gubernatorlıǵı dúzildi hám Túrktan áskeriy okrugi dúzildi. 1847-jıldan baslap áskeriy basqınshılıq júrislerinde qatnasqan barlıq áskeriy bólimler onıń quramına kirgizildi. Bul dáwirde Túrktan áskeriy okrugindegi áskerler sanı 40 mıń adamnan ibarat bolǵan. Tashkent qalası general-gubernatorlıqtıń orayı etip belgilendi. Ol qolay geografiyalıq mákanda jaylasqan bolıp, áskeriy, siyasiy, strategiyalıq maqsetlerdi ámelge asırıw imkaniyatına iye edi. Túrktan general-gubernatorı úlkede jaylasqan áskeriy bólimler komandiri, Jetisuw kazakları bólimi komandiri hám bas sudya da esaplanǵan. Túrktan general-gubernatorlıǵına 1867-jıl Rossiya imperatorı pármanına muwapıq, general-adyutant Konstantin Petrovish fon Kaufman (1867—1881) tayınlandı. Ol bir waqıttıń ózinde Túrktan áskeriy okruginiń komandiri de edi.

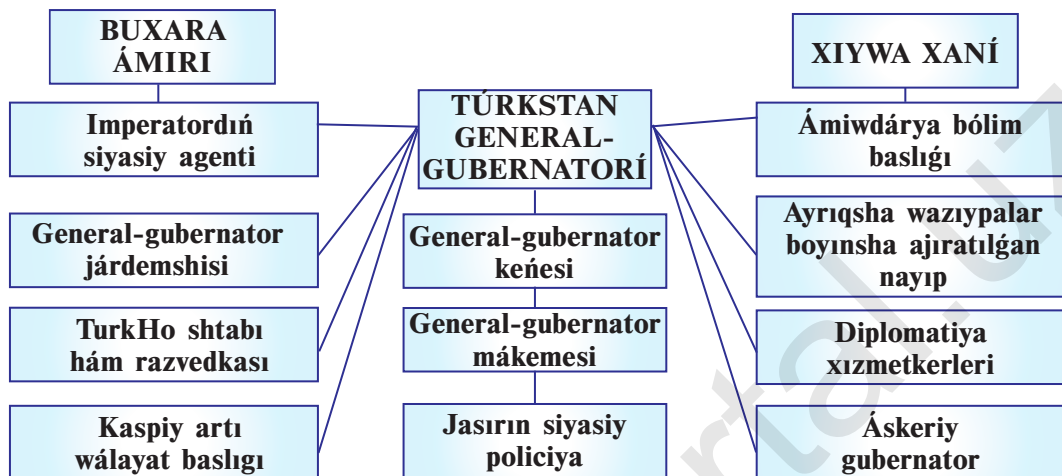
K.P.Kaufman

**Jańa hákimshilik
aymaqlardıń
dúziliwi**

Túrktan general-gubernatorlıǵı Túrktan wálayatı hám Semipalatinsk wálayatınıń qubla bólegin de óz ishine aldı. Dáslep

Túrktan general-gubernatorlıǵı hákimshilik jaqtan eki wálayat: Sırdárya (orayı — Tashkent) hám de Jetisuw (orayı — Verniy) wálayatlarına bólingen. Sırdárya wálayatınıń aymaǵına 1865-jılı dúzilgen Túrktan wálayatına tiyisli jerler hám Qoqan xanlıǵınıń basıp alınǵan arqa aymaqları kirgen. Jetisuw wálayatı

Türkstan general-gubernatorlığının oraylıq basqarıwı

Semipalatinsk wálayatınıń Sergiopol, Kopal, Alatavsk okrugi jerleri hám burınǵı Türkstan wálayatınıń bir bóleginen dúzildi. Basıp alınǵan aymaqlar esabınan keyin tómendegi hákimshilik-aymaqlıq birlikler júzege kelgen: 1868-jılı Buxara ámirliğine qaraslı jerlerde Zarafshan okrugi (orayı—Samarqand), 1873-jılı Xiywa xanlığına qaraslı aymaqlarda Ámiwdárya bólimi (orayı—Petro-Aleksandrovsk; házirgi Tórtkúl) hám 1876-jılı Fergana wálayatı (orayı—jańa Marǵulan, keyinnen Skobelev—házirgi Fergana qalası), 1881-jılı Kaspiy artı wálayatı (orayı—Ashxabad qalası) dúzilgen.

Türkstan úlkesindeki wálayatlardıń aymaqları úlken bolǵan. Sonıń ishinde, úlkeдегі wálayatlardıń aymaqlıq jaqtan eń kishisi bolǵan Samarqand wálayatınıń maydanı 2000 kv.verst (1verst—1,066 km ge teń) bolıp, ol Saratov guberniyasınan, Sırdárya wálayatınıń aymaǵı bolsa Moskva guberniyasınan úlken bolǵan.

Türkstan general-gubernatorı 1867-jılǵı «Reje» jobasında kórsetilgen huqıqlardan tısqarı úlkeni basqarıw ushın jergilikli shara-yattan kelip shıqqan halda ǵárezsiz háreket alıp barıwda úlken huqıqlarǵa iye bolǵan.

Türkstan úlkesinde Rossiya imperiyasınıń basqa guberniya baslıqlarınan ayırmashılıǵı siyasiy, ekonomikalıq, áskeriy hám geosiyasiy maqsetlerdi ámelge asırıwda K.P.Kaufmangá úlken wákillikler berilgen. Sonlıqtan, ol xalıq arasında «yarım patsha» atın alǵan.

Este saqlan!

Türkstan ülkesinde Rossiya imperiyasının koloniallıq siyasatı tolıq ámelge asırılıwı hám húkimdarlıǵınıń bekkem bolıwı ushın úlkege basqınshı hámeldarlarga keń wákillikler berildi.

Ózinizdi sınan!

Kaufman — ... jıl Türkstan general-gubernatorı etip tayınlandı. Ámiwdárya bólimi — ... dúzildi. Türkstan general-gubernatorlıǵı orayı — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstan wálayatı ne ushın áskeriy tiykarda dúzilgen?
2. Türkstan wálayatı ne sebepten Türkstan general-gubernatorlıǵına aylandırıldı?
3. Türkstan general-gubernatorınıń wákillikleri imperiyanıń basqa general-gubernatorlarınan qalay ajralǵan?
4. Türkstan general-gubernatorlıǵı aymaǵı hám basqarıwı haqqında nelerdi bilip aldınıız?

9-§. BUXARA AMIRLIGINE QARSÍ ÁSKERİY HÁREKETLERDİŇ BASLANÍWÍ

**Buxara ámirliǵın
basıp alıwdıń
baslanıwı**

Tashkent qalası basıp alıngannan soń patsha húkimetiniń keleshekтеgi rejesi xanlıqlardı nábeweti menen basıp alıw edi. Barlıq áskeriy háraketler Tashkent qalasınan turıp dúzildi hám basqarıldı. Yaǵnıy koloniyalar ózleriniń tiykarǵı qaǵıydası esaplangan «Bólip tasla, húkimdarlıq et» uranına ámel qılıwǵa kiristi.

Patsha húkimeti Orta Aziyadan M.Chernyaevtı Sankt-Peterburgqa shaqırıp aldı hám onıń, ornına Türkstan wálayatınıń gubernatorı etip F.Romanovskiydi tayınladı. F.Romanovskiy 1866-jılı Buxara ámirliǵı Rossiyaǵa qarsı urısqa tayarlanıp atırǵanlıǵın siltaw etip, oǵan qarsı áskeriy júris baslawǵa imperatordan ruqsat

Buxara áskeriy bólimleri

dáslep Qoqan xanlığı menen Buxara ámirliği ortasında jaylasqan — Tashkent, Qoqan, Balx hám Buxara menen baylanıstırıwshı Xojendke qarap háreket basladı.

Türkstan wálayatı áskeriy gubernatorı áskerleri tárepinen Xojend qorganı may ayında qamal etilip, 20 toptan oqqa tutıldı. Qala qamalı hám oqqa tutıw eki kún dawam etti. Basqınshılarga qarsı qala qorgawshıları mártlershe sawash qıldı. Biraq, áskeriy texnika hám san jaǵınan basım kolonizatorlar áskerleri 24-mayda tünde qorgawshılardıń bekinisin jarıp ótti. Qala kóshelerinde kóplep qorgawshılar hám tınısh xalıqtıń óli deneleri, wayran bolǵan úyler qaldı.

**Uratega hám Jizzax
ushın sawashlar**

Türkstan wálayatı gubernatorı F. Romanovskiyǵa Orenburg general-gubernatorı N. Krijanovskiy tárepinen áskeriy háreketlerdi Qoqan xanlığına qarsı qaratıw haqqında kórsetpe berildi. Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadaǵı áskeriy háreketleri rejesine muwapıq Qoqan xanlığınıń táǵdiri 1866-jılı-aq sheshilip, Xojendte Qoqanǵa qarsı hámme nárese tayar halǵa keltirilgen edi. Qoqanǵa qarsı júriske bassılıq etiw ushın N. Krijanovskiydiń ózi keldi. Ol Buxara ámiriniń wákili menen pitim shártnaması boyınsha ushırasıp, 10 kún dawamında 100 mıń rubl taban tólewdi talap etti. Belgilengen múddet ótkennen keyin, N. Krijanovskiy Buxara ámiri talapların orınlamaǵanlıǵın siltaw etip, óz áskeriy bólimlerine ámirlikke qarsı hújim baslawǵa buyırıq berdi.

1866-jıldıń gúzinde 6 mıń piyada ásker, 500 kazak, 28 top, 600 arba hám 800 túyeden ibarat áskeriy bólim Uratega qarap háreket basladı. F. Romanovskiydiń áskeriy bólimleri Uratega jetip barǵannan soń, qala úsh kún toplardan oqqa tutıldı. Sonnan keyin tańda hújimge ótildi. Qala xalqı basqınshılarga mártlershe qarsılıq kórsetti. Uratega toplardan oqqa tutılıp, dushpan tárepinen iyelendi. Hújim nátiyjesinde 2 mıńnan kóbirek adam qaytıı boldı.

Rossiya imperiyasınıń áskeriy bólimleri Uratapanı iyelegennen soń, 12-oktyabrde náwbettegi háreket Jizzaxqa qarsı baslandı. Toqtawsız atıspalar nátiyjesinde qala diywalları wayran etilip, eki kún dawam etken sawashtan soń 1866-jıl 18-oktyabrde Jizzax qalası da patsha húkimeti qolına ótti. Onı basıp alıw ushın bolğan sawashta hár eki tárepten 6 mıńnan kóbirek adam qaytıı boldı. Bul qala qorǵawında Buxara ámirliğinen járdemge shıqqan kúshler keshigip keldi. Patsha húkimeti Jizzaxta 3 mıń ásker, 300 kazak hám 12 toptan ibarat áskeriy kúshlerdi qaldırdı. 1864—1866-jıllar dawamında basıp alınǵan aymaqlardı óz ishine alıwshı Sırdárya wálayatı dúzildi.

Ózinińdi sınań!

Erjar — ...

1866-jılı ...

1864—1866-jılları ... N.Krijanovski — ...

Atamalar túsinigi

Kazak — Rus mámleketinde orta ásirlerde krepstnoy diyqanlar arasınan shetki aymaqlarǵa qashıp barıp, erkinlikke shıqqan adamlardan dúzilgen áskeriy bólim.

Soraw hám tapsırmalar

1. Rossiya imperiyasınıń Buxara ámirliğine qarsı júrisine sıltaw bolǵan faktor ne edi?
2. Jizzaxtıń basıp alınıwın qalay túsinıdesiz?
3. Xojend hám Uratapa qalalarınıń boysındırılıwı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Kartadan 1864—1866-jılları basıp alınǵan aymaqlardı kórsetiń.

10-§. BUXARA ÁMIRLIGI ÚSTINEN ROSSIYA IMPERIYASÍ PROTEKTORATÍNÍN ORNATÍLÍWÍ

**Samarqand
ushın sawash**

Türkstan general-gubernatorı fon Kaufman Orta Aziyanı basıp alıwdı Buxara ámirliğin qolǵa kirkiziw menen dawam ettiriwge qaratır.

**Samarqandtiń oraylıq kóshesi.
XIX ásir**

etti. Ámirliktiń áskeriy kúshi Qoqan xanlığı menen úzliksiz alıp barılǵan urıslar, ishki kelispewshilikler, zamanagóy áskeriy texnikadan artta qalıwı sebebinen hálsiregen edi. Fon Kaufman Buxara ámirligi shegara aymaqların puqta úyrenip, Ámir Muzaffarǵa shegaranıń Rossiya mülki paydasına ózgerettirilgen jańa jobasın tastıyıqlawdı usınıs etti. Ámir Muzaffar bul shártnamaǵa qol qoyıwdan bas tarttı. Sonda K.P.Kaufman onı general-gubernatorlıq shegaralarına bastırıp kiriwge tayarlıq kóriwde ayıplap, 4mıńnan zıyat áskerlerden ibarat áskeriy otryad tolap, 1868-jıl aprelde Samarqandtı basıp alıwǵa kiristi. Biraq, K.P.Kaufmannıń Ámir Muzaffar áskerlerin Samarqandqa toplaǵan, degen shamalawı tastıyıqlanbadı.

Bul waqıtta Buxara áskerleri Shopanata tóbeliginde ornalasıp alǵan edi. 1868-jıl 1-mayda fon Kaufman tóbelikke hújim basladı. Rossiya imperiyası áskerleri ámirlik sarbazlarınıń mıltıq hám toptan tınbay oqqa tutıwına qaramastan, suwdan keship Shopanata tóbeligine kóterildi. Nátiyjede sarbazlar sheginip, Ámir Muzaffar áskerleriniń jetekshi jawınger bólegi qıyratıldı. Keyin Zirabulaq tóbeliginde ekinshi sawash bolıp ótti. Qanshama qarsılıq kórsetpesin, Buxara ámiri áskerleri jáne jeńiliske ushıradı hám patsha áskerleri Samarqandqa sawashsız kirip bardı. K.P.Kaufman Samarqand bekligin Rossiyaǵa beriw, «áskeriy qárejetlerdi» tólew hám 1865-jıldan baslap Túrktan úlkesinde qolǵa kirgizilgen barlıq zatlardı Rossiya mülki dep belgilew shárti menen pitim dúziwdi usınıs etip, Ámir Muzaffarǵa xat jolladı, lekin ámirden juwap bolmadı.

Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada ámelge asırǵan áskeriy basqınshılıq júrislerine jergilikli xalıq wákilleri de qarsılıq kórsetti. Máselen, K.P. Kaufmannıń Buxara ámirligine qarsı áskeriy júrisleri waqtında Urgut qalasında jergilikli xalıq patsha húkmetiniń áskerlerine qarsı gúres alıp bardı. K.P. Kaufman general Abramovtı áskerler menen Urgutke jiberip, qalanıń baǵınıwın usınıs etti. Lekin, bul usınıs jergilikli xalıq tárepinen qabıl etilmedi. Artilleriya toplarınan atılǵan oqlar basqa jerlerdegi sıyaqlı Urgutte

de basqınshılardıń áskeriy ústinligin támiyinledi. Bunıń nátiyjesinde qala qorǵanı kolonizatorlar tárepinen iyelendi. Patsha húkimeti áskerleri Urgutten soń Kattaqorǵan qalasın basıp alıwǵa kiristi.

Rossiya imperiyasınıń áskeriy júrislerine qarsı Kitab hákimi Jorabek hám Shaxrisabz hákimi Bababek basshılıǵında Samarqandta gúres alıp barıldı. Bul eki xalıq háreketi basshıları 1868-jıl 2-iyunda samarqandlı kóterilisshiler menen birge Rossiya imperiyası áskerleri garnizonı jaylasqan qorǵanǵa hújim etti. Qamalda qalǵan áskerler járdem sorap general-gubernator fon Kaufmanǵa shabarman jiberedi. 6-iyunda járdemshı kúshler jiberildi. Qorǵandı iyelew ushın 4-iyundan 7-iyunǵa shekem kúshli sawash boldı. Onda eki tárepde kóplep shıǵın kórdi. 8-iyunda qamalda qalǵanlarǵa áskeriy kúshler jetip keldi, sonnan keyin xalıq qorǵawshıları Samarqandtan shıǵıp tawǵa sheginiwge májbúr boladı.

**Buxara ámirli-
giniń Rossiya
protektoratına
aylandırılıwı**

Patsha húkimeti tárepinen jańa basıp alınǵan aymaqlarda Samarqand hám Kattaqorǵan bólimlerinen ibarat Zarafshan okrugi dúzildi. Oǵan general Abramov baslıq etip tayınlandı. Zirabulaq sawashınan keyin Ámir Muzaffar óz jeńilisın tán alıp, fon Kaufmannıń Túrktan general-gubernatorlıǵınıń jańa shegaraları haqqındaǵı usınısın qabıl etiwge májbúr boldı. Sonıń menen Rossiya imperiyası basqınshılıq júrisleriniń ekinshi basqıshı juwmaqlandı.

Fon Kaufman 1868-jıl 28-iyunda Samarqandta Ámir Muzaffar menen Buxara ámirliǵın Rossiya imperiyasınıń protektoratına aylandırǵan shártnamaǵa qol qoydı. Shártnamaǵa muwapıq basıp alınǵan Tashkentten Samarqandqa shekemgi barlıq aymaq — Xojend, Uratpa, Panjikent, Jizzax, Samarqand, Kattaqorǵan qalaları Rossiya imperiyası ıqtıyırına ótti. Ámir óz ıqtıyırında qalǵan aymaqlardı basqarıwda Túrktan general-gubernatorınıń kórsetpelerine ámel etiw minnetlemesin aldı. Siyasiy baǵınıshılıǵı ushın tariyxshılar tárepinen Buxara húkimdarı vassal dep de júrgizildi. Rossıyalı sawdagerlerge sawda agentliklerin dúziwge ruqsat

Bababek.
Shahrizabz hákimi

Jorabek.
Kitab hákimi

berildi, tovarlardan alınatuğın bajı qunınıń 2,5 procentinen aspawı belgilenip, olar ámirlik aymağınan basqa mámleketlerge erkin ótiw huqıqın aldı.

Bul shártnama ámirlikti qorlağan, huqıqsızlıqqa hám jarlılıqqa griptar etken shermendeli shártnama boldı. Ámirdiń bağınuńqılıq siyasatınan narazı bolğan kúshler óz hárezetin basladı. Xalıq tárepinen qollap-quwatlangan Ámir Muzaffardıń úlken balası Abdumalik tóre, Jorabek hám Bababek basshılıǵındaǵı áskerler Samarqandtı azat etiw ushın gúreslerin dawam ettirdi. Olar Ámir Muzaffardıń taxttan túsirilgenligin hám Abdumalik tóre ámir etip tayınlanganın járiyaladı. Xalıq áskerleri dáslep Shahrısabzdi, soń Qarshı hám Karmana qalaların óz qollarına aldı. Túrktan general-gubernatorı fon Kaufman tárepinen bul hárezetlerdiń aldın alıw hám bastırıw ushın I. F. Abramov basshılıǵındaǵı áseriy bólim jiberildi. Nátiyjede Abdumalik tóre Xiywa xanlıǵı aymaǵına, onnan Awǵanstanǵa ótip ketti. Awǵan ámiri Sheralixan Angliya menen jaqın qalğan urısta Rossiyaǵa súyengeni ushın oǵan járdem bermedi. Hesh jerden járdem alalmaǵan Abdumalik tóre Peshovarǵa ketedi hám ol jerde 1909-jılı qaytı boladı. Solay etip, Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadagı basqınshılıq urısınıń 2-basqısı Samarqandtıń iyeleniwi hám Buxara ámirliginiń Rossiya imperiyası protektoratına aylanıwı menen juwmaqlandı.

1873-julǵı shártnama

wákildiń ırızılıǵısız ámirlik ishki hám de sırtqı siyasiy mäseleni sheshe almaytuğın boldı. Shártnamanıń 14-statyasında «Rossiya húkimetinen ruqsat bolmaǵan, kim bolıwına qaramastan, hár qıylı kimselerdi Buxara húkimeti qabıl etpeydi», — dep kórsetilgen.

Buxara ámiriniń sarayı (Kagan).

Ámir bolsa hújjetlerdi tek rásmiy tastıyıqlaǵan. P. Lessar Rossiya imperiyasınıń Buxara ámirligindegi birinshi wákili etip tayınlandı.

Wákildi Buxaranıń rásmiy emes gubernatorı dep esaplaw mümkin edi. Patsha húkimeti Buxaranı tolıq imperiya quramına qosıp almastan,

mámleketti ámir hám hámeldarları arqalı basqarıwdı maqul kórdi. Nátiyjede patsha húkimeti Buxara ámirin óziniń tásir sheńberine kirgizip, onnan óz mápleri jolında paydalandı.

1869—1870-jılları Rossiya imperiyası Sırtqı isler wázirligi Angliya menen Awғанstan hám Orta Aziyadağı shegaralardı belgilew haq-qında sóylesiwler alıp bardı. Nátiyjede shegaralar Ámiwdárya boy-lap Panj elatınan ótkiziliwine kelisildi. Buxara ámirliği hám Iran ortasındağı shegara 1881-jıl 10-dekabrde Iran shahı menen Tegerandağı Rossiya elshisi qol qoyған qupiya shártnamada belgi-lendi. 1885—1887-jılдаğı sóylesiwler nátiyjesinde shegaralardı bel-gilew boyınsha inglis-rus komissiyası Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyadağı Buxara ámirliği jerleri menen Awғанstan ortasındağı she-gara sızıǵın belgilewdi aqırına jetkizdi.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1868-jıl Buxara ámirliği Rossiya imperiyası protektoratına aylan-dı.
- ▶ Zarafshan alabı Rossiya aymaǵına qaraslı Túrktan general-gubernatorlıǵına qosıp alındı.
- ▶ Abdumalik tóre, Jorabek hám Bababekler basshılıǵındağı xalıq háreketleri.

Atamalar túsinigi

Protektorat — (*latınsha — qáwender*) — koloniallıq mámleket ǵárez-liginiń bir túri. Bunday mámleket ishki siyasatında birqansha ǵárezsiz bolsa da, sırtqı siyasatı koloniallıq mámleket qolına ótedi.

Tóre — joqarı tabaqaǵa tiyisli adam. Xiywa xanlıǵında xannıń tu-wısqanları hám jaqınlarına beriletuǵın ataq.

Vassal — bir mámlekettiń basqa bir mámleketke boysınıw tártibi.

Soraw hám tapsırmalar

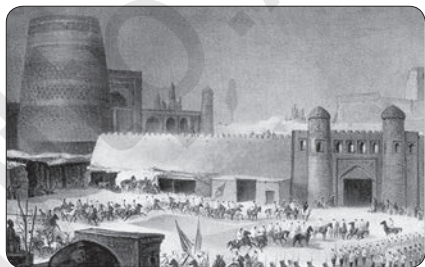
1. K.P.Kaufman ne ushın Samarqandqa júris etti?
2. Zirabulaq sawashında ámir áskerleri ne ushın jeńiliske ushıradı?
3. Samarqandta xalıq háreketlerine kimler basshılıq etti?
4. 1868-jılǵı shártnamaǵa muwapıq ámirliktiń qaysı aymaqları Ros-siya imperiyası iqtıyarına ótti?
5. 1873-jılǵı shártnamanıń áhmiyetin aytıp beriń.

11-§. XIYWA XANLIĞI ÚSTINEN ROSSIYA IMPERİYASI PROTEKTORATINIŇ ORNATILIWI

**Xiywa xanlığına
qarsı áskeriy
jürislerdiń
baslanıwı**

Rossiya imperiyası Orta Aziyada basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde basıp alınğan aymaqlarda dáslep bekkem ornasıp aldı. Xiywa xanlığına qarsı áskeriy júriske bes jıl tayarlıq kórdi. Júris ushın bunday uzaq tayarlıq kóriwdiń tiykarǵı sebebi A. Bekovich-Cherkasskiy basshılıǵındaǵı áskerlerdiń jeńiliske ushıraǵanlıǵı (1717) bolsa, basqa jáne bir sebep 1839-jılı V. Perovskiy basshılıǵındaǵı áskerlerdiń Xiywa xanlığına jetip bara almay arqaǵa qaytqanlıǵı boldı. Xanlıqtı basıp alıw Rossiya imperiyası ushın Ámiwdáryanı qolǵa kirgiziw edi. Ámiwdáryanı iyelew birinshi náwbette suw deregi, suw arqalı sawda qatnasıqları, dáryanıń tómengi aǵımındaǵı tegisliklerdegi hasildar jerlerden paydalanıw imkaniyatına iye bolıw esaplangan.

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanı basıp alıwdıń úshinshi basqısı (1873—1879-jıllar) dawamında Xiywa xanlıǵında basıp alındı. Hújim batısta Mańǵışlaq, arqada Orenburg, shıǵısta Túrktan hám qublada Krasnovodsk sıyaqlı tórt áskeriy okrugtan alıp barıldı. Bunda 12 mınnan artıq ásker, 4600 at hám 20 mın túyeden ibarat áskeriy bólimler qatnasqan. Bul áskerlerge K.P. Kaufman basshılıq etti. Bul kóp sanlı áskeriy bólim 1873-jılı fevralda ózleri ornalasqan jerleri — Tashkent, Orenburg, Mańǵışlaq hám Krasnovodsktan derlik bir waqıtta jolǵa shıqtı. Xiywa xanlığına alıp barıwshı jollardıń jamanlıǵı, dáslep 25 dáreje suwıqta, keyin 40 dárejeden joqarı temperaturada jol júriw júdá qıyın ótti. Bunnan basqa shóllerde 60 dárejege shekem ıssı bolıwı, suwsız

**Patsha áskerleri Xiywa
bosaqasında**

dalalıqlardaǵı jollar sebepli áskeriy bólimler mánziline jetpesten-aq sapları azaydı. Xiywaǵa 7,5 mın adamǵana jetip bardı. Krasnovodsk hám Mańǵışlaqtan Xiywa tárepke júrgen áskerler jáziyrama ıssı hám suw jetispewshilikten qıynalǵanlıǵı sebepli artqa qayıtıp ketti. Tek Tashkent, Orenburg jónelisinen jolǵa shıqqan áskerler 1873-

jıl may ayında Xiywa xanlığı shegaralarına jetip keldi. Rossiya imperiyası áskerleri menen Xiywa xanlığı áskerleri ortasında may ayında Xazarasp qorganı, Qońırat, Xojeli, Mańgıt qalaları hám Xiywa qalası janında sawashlar bolıp ótti. Táreplerdiń kúshleri teń emesligi, xiywalılarga qaraǵanda patsha húkimeti áskeriy bólimleri jaqsı qurallanganı sebepli xanlıq qorgawshıları jeńildi.

1873-jıl may ayınıń ortalarına kelip koloniallıq húkimettiń tiykarǵı áskerleri Xiywaǵa jetip keldi. Bul sawashta eki tárepten de úlken shıǵıńǵa ushıradı. Hújimge basshılıq etken general Vervovkin jaradar boldı. Patsha húkimeti áskerleri sheginip, fon Kaufman basshılıǵındaǵı kúshlerdi kútiwge májbúr boldı.

Xiywaǵa jetip kelgen K.P.Kaufman basshılıǵındaǵı áskeriy bólim jáne qalaǵa hújim etti. 29-may kúni qalanıń Xazarasp dárwazasınıń dushpanlarǵa ashıp berilgenliginen xanlıq paytaxtı iyelendi. Keyin K.P.Kaufman sóylesiwler alıp barıw jolın tańladı.

Gandimiyon shártnaması

K.P. Kaufman Xiywanı basıp alǵannan soń xan gáziyesin *kontribuciya* (taban) ornına alınıp, gáziyne menen birge eski qoljazbalar, xannıń taxtı hám taji, denege basılatuǵın tamǵa hám basılǵan súwreti, qońırat dinastiyası xanlarınıń hákimiyatı nıshanları hám basqa qolǵa kirgizilgen materiallıq baylıqlardı Sankt-Peterburgqa jiberdi. K.P.Kaufman Xiywanı iyelegennen soń Xiywa xanlığı menen sóylesiwler ótkiziw ushın Gandimiyon awılındaǵı sarayına bardı. Ol usınıs etken pitim shártnamasına Xiywa xanı Muhammed Raximxan II 1873-jıl 12-avgustta qol qoyıwǵa májbúr boldı. Shártnamanıń birinshi statyasında: «Sayid Raxim Bahadırxan ózin Pútkil Rossiya imperatorınıń sadıq xızmetkeri dep tán aladı. Ol qońsı húkimdarlar hám xanlar menen hárqanday tikkeley doslıq qatnasıqlardan hám olar menen qanday da bir sawda yamasa basqa shártnamalar dúziwden waz keshedi hám de Rossiyanıń Orta Aziyadaǵı joqarǵı hákimiyatınıń ruqsatsız olarǵa qarsı heshqanday jawıngerlik hárezmetlerdi ámelge asırmaydı», — dep jazıp qoyılǵan edi. Xiywa xanı gárezsiz túrde emes, al Rossiya imperiyası ırızılıǵı menen ǵana baylanıs ete alatuǵın boldı.

**Gandimiyon shártnamasına qol
qoyılıwı**

Xiywa xanlığındaғы بازار

Xiywa xanlığına qaraslı Ámiwdáryanıń oń jaǵası, oǵan qońsı jerlerdiń barlıǵı, xan iyeliginen shıqtı. Ámiwdáryá boylap erkin háreketleniwi ushın Rossiya kemelerine keń huqıq berildi. Rossiyalı sawdagerler hám de olardıń zatlardı ushın xan hám jergilikli hákimler juwapker boldı. Olar xanlıqta erkin júriwi, baǵı tólemlerisiz sawda etiw huqıqın qolǵa kirkizdi.

Gandimiyon shártnamasında: «Ámiwdáryanıń shep jaǵasındaǵı ruslarǵa qolay bolǵan jerge olar *pristanların* qurıw huqıqına iye. Xanlıq usı *pristanlardıń* saqlanıwı hám qawıpsızlıǵı ushın juwapker. Olar ushın jerdiń tańlanıwı, Orta Aziyadaǵı rus joqarǵı hákimiyatınıń tastıyıqlawına baylanıslı», — dep kórsetip qoyıldı.

Shártnamaǵa muwapıq Xiywa xanlıǵı 2 million 200 mıń rubl tabandı 20 jıl dawamında tólewı belgilendi. Bul taban xalıqtan jıyınap alınatuǵın boldı. Gandimiyon shártnaması Xiywa xanlıǵınıń Rossiya imperiyasına baǵınıshlıǵın kórsetiwshi hújjet boldı. Shártnama sonıń menen birge xanlıq xalqın júdá awır awhalǵa saldı. Xalıq taban menen birge, jańa salıq hám minnetlemelerdi tóledi. Sonday-aq, xanlıq aymaǵınıń úsh barabar qısqarıwı xanlıqtıń mámleket sıpatında atına ǵana bolǵanlıǵın, tiykarında ǵárezsizligin joǵaltqan protektoratǵa aylanǵanlıǵın kórsetetuǵın edi.

Atamalar túsinigi

Kontribuciya — jeńilgen mámlekettiń jeńiske erisken mámleket paydasına pul tólemi.

Pristan (*russha — kelip toqtaw*) — dáryalar jaǵasında qayıqlar, kemeler toqtaytuǵın arnawlı úskenelengen orın — port.

Soraw hám tapsırmalar

1. Xiywa xanlıǵınıń basıp alınıwındaǵı dáslepki háreketlerdi aytıp beriń.
2. Xiywaǵa qarsı K.P.Kaufman ne ushın uzaq waqıt tayarlıq kórdi?
3. Xiywaǵa qarsı júris qalay shólkemlestirildi?
4. Gandimiyon shártnaması Xiywa xanlıǵı awhalına qanday tásir kórsetti?

12-§. QOQAN XANLÍGÍNÍN BASÍP ALÍNÍWÍ

**Qoqan xanlığındaǵı
ishki siyasiy
kelispewshiliklerdin
kúsheyiwı**

Rossiya imperiyası XIX ásiridin 50—60-jılları áskeriy basqınshılıq jolı menen Qoqan xanlığı aymaǵının bir bólimin basıp aldı. K.P.Kaufman xanlıqta óz tásinin kúsheyttiriw maqsetinde 1868-jılı xan menen shártnama

dúzdi. Solay etip, xanlıqta Rossiya sawdagerlerine úlken imkaniyatlar berildi. Bul dáwirde xanlıq jerleri birqansha qısqarıp, ǵáziynege túsetuǵın dáramatlar azaydı. Urıs nátiyjesinde kórilgen zıyanlar xalıq basına tústi, salıq hám minnetlemeler kóbeydi. Bunın aqıbetinde xanlıqta ishki kelispewshilikler, xalıq narazılıǵı kúsheydi.

XIX ásiridin 70-jıllarında Qoqan xanlığında kóplegen kóterilisler bolıp ótti. Olardan biri 1875-jılı báhárde kúsheyp, oǵan Mulla Ishoq Mullo Hasan ulı «Polatxan» atı menen basshılıq etti. Qoqan húkimdarı Xudayarxan kóterilisti bastırıw ushın Abdiraxman Oftobası, Isa Áwliyeler basshılıǵında áskerler jiberdi. Lekin, olar 17-iyulda kóterilisshiler tárepine ótip ketti. Xudayarxannın balası Nasriddinbek de kóterilisshilerge qosılǵannan keyin, 20-iyulda Xudayarxan K.P.Kaufmannan járdem sorawǵa májbúr boldı. Onın úkesi hám ekinshi balası da kóterilisshiler tárepine ótip ketkenen keyin, xan general-gubernatordan pana izlep Tashkentke ketti. K.P.Kaufman bolsa onı Orenburgqa jiberdi. Xudayarxan Orenburgtan Hindstan arqalı Mekkege bardı. Ol qayıtıp kiyatırǵanda awırıp, 1882-jılı Awǵanstanda qayıtıp boldı.

Xudayarxannan soń taxtqa Nasriddinbek otırdı. Taxttı iyelewge háreket etken Polatxan Nasriddinbek hám Abduraxman Oftobasına qarsı bolıp qaldı. Basıp alıwshı húkimet kóterilisshilerge qarsı úlken áskeriy kúshlerin jibergen. Sawashlar keskin dawam etip atırǵan waqıtta Nasriddinbek jeńiliwinen qorqıp, 1875-jılı 22-sentyabrde baǵındı

Qoqan áskerleri

M.D. Skobelev

hám fon Kaufman menen shártnamağa qol qoydı. Onda ózin imperatordıń «sadıq qulı», dep tán alıwı, sırtqı siyasatta heshqanday pitimler dúze almaslıǵı, eki million rubl taban tólewı, Sırdáryanıń oń jaǵasındaǵı jerler — Namangan hám Shust Rossiya qol astına ótkenligi belgilengen edi. Bul jerlerde dúzilgen Namangan bólimine general M.Skobelev baslıq etip tayınlandı.

Nasriddinbektıń qol qoyǵan shártnamasınan narazı bolǵan xalıq jáne kóteriliske shıqtı. Polatxan Nasriddinbektı qısıp shıǵarıp, hákimiyattı óz qolına aldı.

Andijangá uyımlas- tırılǵan hújim

Polatxan kóterilisiniń kúsheyip ketiwinen qáweterlengen koloniallıq húkimet olardı joq etiw ushın Andijangá hújim etti.

General M.Skobelev bassılıǵındaǵı hújim 1875-jıl oktyabr ayınıń basında baslandı. Qala kún dawamında toplardan oqqa tutıldı.

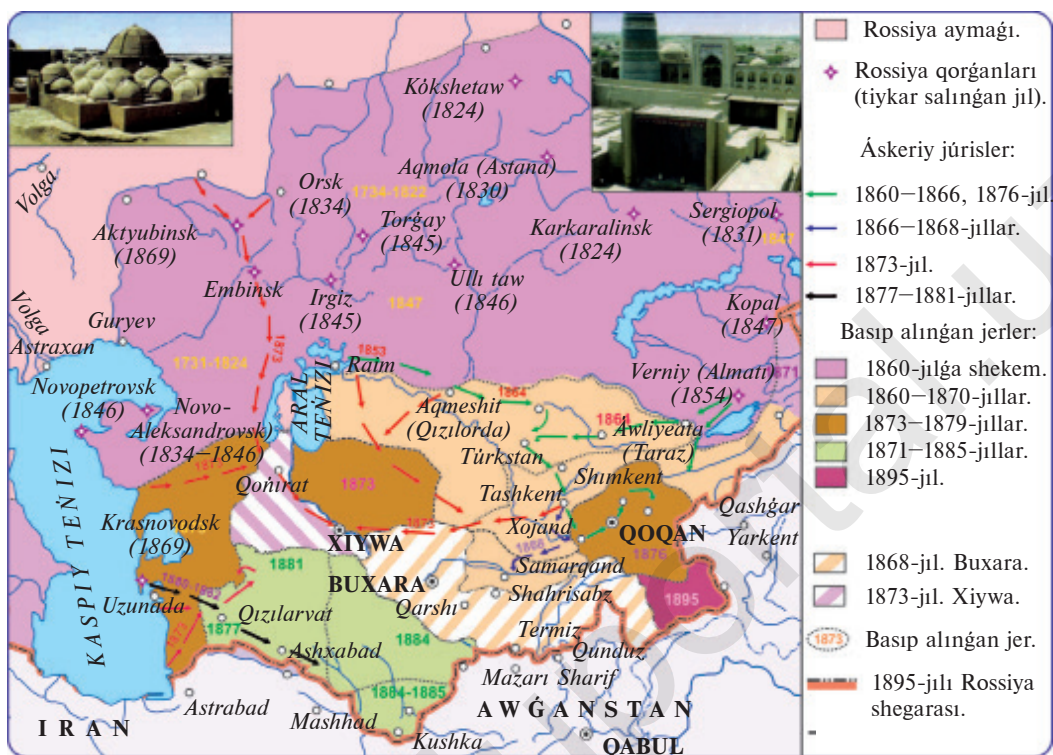
**Qoqan xani
Xudayarxan**

Andijan xalqı qorǵanıw sawashlarında qalanıń hár bir qarıs jeri ushın jan-táni menen gúrestı. M.Skobelev bassılıǵındaǵı áskerlerdiń dáslepki urınıwları qatań qarsılıqqa ushıradı. Sonnan keyin patsha húkimeti áskerleri barlıq imarat hám úylerge ót berip, qalanı órt ishinde qaldırdı. Qala toqtawsız túrde artilleriyadan oqqa tutıldı. Bul qala qorǵawshıların awır jaǵdayǵa saldı. Úsh saat dawam etken toqtawsız oqqa tutıwdan soń keshqurın patsha húkimeti áskerleri jáne hújimge ótti.

Biraq, bul hújim de nátiyje bermedi. Erte tańnan baslap jáne toplardan oq jawdırıldı. Biraq, qala qorǵawshılarınıń qarsı hújimge ótiwi patsha áskerlerin sheginiwge májbúr etti. Qala 1876-jıl yanvarda uyımlastırılǵan ekinshi hújim nátiyjesinde qıyınshılıq penen iyelendi.

Namanganniń basıp alınıwı

Rossiya imperiyasınıń general M.Skobelev bassılıǵındaǵı áskerleri 1875-jıl 18-oktyabrde Namangangá jaylasıp, K.P. Kaufman komandirliǵı astındaǵı áskeriy kúshlerge qosıldı. Koloniya áskerlerine qarsılıq háreketleri Namanganda bir ay dawam etti. Soǵan qaramastan, patsha áskerleri tárepinen qalanıń yarımı qolǵa kirgizildi. Patsha húkimeti áskeriy bólimi úsh kún dawamında qala qorǵanında turdı. Eki tárep ortasında sawashlar 1876-jıl yanvar ayınıń aqırına

Orta Aziya XIX ásir aqırında

shekem dawam etti. General M. Skobelev bassılıǵındaǵı áskerler fevral ayına kelip ǵana áskeriy qural ústinligi menen jeńiske eristi. Polatxan hám onıń tárepdarları óltirildi.

1876-jıl 19-fevralda patsha húkimetiniń Qoqan xanlıǵınıń saplastırılǵanlıǵı haqqındaǵı pármanı járiyalandı. Solay etip, Qoqan xanlıǵı aймаǵı ornında Túrktan general-gubernatorlıǵı quramına kiriwshi Fergana wálayatı dúzildi. Wálayatqa general M. Skobelev áskeriy gubernator etip tayınlandı.

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada alıp barǵan basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde Qoqan xanlıǵı Buxara hám Xiywa mámleketlerinen parıqlı túrde mámleket sıpatında pútkilley saplastırıldı. Onıń ornında jergilikli xalıqtıń ásirler dawamında qalıplesken dástúrlilik turmıs tárizine sáykes hákimshilik basqarıw sisteması hám aymaqlıq birlikleri saplastırılıp, imperiya máplerine say keletuǵın, jergilikli xalıqtı basqarıw ushın koloniallıq hákimshilikke qolay bolǵan jańa basqarıw sisteması ornadı.

Fergana oypatlıgınıń boysındırılıwı menen Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyaǵa basqınshılıq júrisiniń úshinshi basqışı (1873—1879) aqırına jetti. Bul júrisler nátiyjesinde Orta Aziyanıń úlken aymaǵı basıp alınıp, Rossiya imperiyasınıń koloniyasına aylandırıldı.

Ózińizdi sınan!

Orta Aziyaǵa Rossiya imperiyası basqınshılıǵınıń ... jılları úshinshi basqışı boldı. M. D. Skobelev — ...

Türkmenlerdiń boysındırılıwı

Orta Aziyanı basıp alıwdıń tórtinshi basqışı Ámiwdárya hám Kapettaw aralıǵındaǵı Qaraqum shegaralarındaǵı türkmenlerge qarsı qaratıldı. 1879-jıl iyulda Angliya, Awǵanstan aymaǵınıń bir bólimin basıp alǵannan soń inglisler ushın Orta Aziyaǵa jol ashıldı. Sonıń ushın 1879-jıl iyulda Krasnovodsktan I. Lazerev basshılıǵındaǵı áskeriy bólim türkmenler jasaytuǵın aymaqlarǵa jiberildi. Bul baǵdardaǵı dáslepki háreketlerde patsha húkimeti áskerleri jeńiliske ushıradı. Qoqan xanlıǵına qarsı áskeriy júrislerde tájiriyelesi kúshli general M. Skobelev basshılıǵındaǵı áskeriy bólim 1880-jıl may ayında ekinshi júristi basladı. 1881-jılı úsh ay dawam etken sawashlardan keyin qamalǵa alınǵan türkmenler qorǵanı — Góktepe qolǵa alındı. Bunıń nátiyjesinde basıp alınǵan Kaspiy artı wálayatı dúzildi. Türkmenlerdiń boysındırılıwı 1885-jılı ámelge asırıldı.

Türkmenlerdiń qorǵanı Góktepe boysındırılǵannan keyin, 1881-jılı Rossiya hám Iran arasındaǵı shegaralar belgilendi. Usı jılı Shıǵıs Türkstannıń Ili úlkesindegi kóterilis patsha húkimeti áskerleri tárepinen bastırılıp Rossiya hám Qıtay arasındaǵı shegaralar da belgilendi. Solay etip, Rossiya imperiyasınıń Orta Aziya aymaǵındaǵı basqınshılıq júrisleriniń tórtinshi basqışı (1880—1885) juwmaqlandı.

Solay etip, basıp alınǵan aymaqlarda bes wálayat, yaǵnıy *Sırdárya, Jetisuw, Fergana, Samarqand* hám *Kaspiy artı* wálayatları dúzilip, olar Türkstan general-gubernatorlıǵı quramına kirgizildi.

Rossiya imperiyasınıń XIX ásirdeń ortalarından baslap ámelge asırılǵan áskeriy basıp alıwshılıq júrisleri nátiyjesinde Buxara ámirliǵı hám Xiywa xanlıǵı imperiyanıń protektoratına aylandırıldı. Qoqan xanlıǵı bolsa pútkilley saplastırıldı.

Ózinizdi sınan!

1880–1885-jılları ...

Polatxan — ...

Fergana wálayatı ... jıl dúzildi.

I. Lazerev — ...

Andijan ushın sawashlar — ...

Kaspiyartı wálayatı — ...

Jeñiliw sebepleri hám aqıbetleri

XIX ásirдің ekinshi yarımında Orta Aziya xalıqları Rossiya imperiyasınıń áskeriy júrislerine qarsı mártlershe gúres alıp bardı. Lekin, bul dáwirdegi ishki kelispewshilikler, óz ara urıslar, húkimdarlardıń uzaqtı gózlep is alıp barmaǵanlıǵı aqıbetinde eldiń ǵárezsizligin joǵaltıp, ózgelerge baǵınıshlı bolıwǵa alıp keldi.

Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwına, Qoqan hám Xiywa xanlıqları hám de Buxara ámirliginiń jeñiliske ushırawına tómendegiler sebep boldı: **Birinshiden**, Buxara ámirligi, Xiywa hám Qoqan xanlıqları Rossiya imperiyasına salıstırǵanda áskeriy hám ekonomikalıq rawajlanıw tarawında birqansha arqada edi. Ásirese, olardıń áskeriy tarawdaǵı awhalı usı dáwirde jáhán kólemindegi rawajlanıw dárejesinen tómén bolǵan. Xanlıqlardıń sırtqı siyasatta ádil siyasat alıp barmaǵanlıǵı aqıbetinde olardıń ózleri sırtqı dúnyadan ajıralıp qalǵan edi. **Ekinshiden**, úsh mámleket arasında óz ara doslıq múnasibetleri, birge islesiw joq edi. Olardaǵı siyasiy sistema, mámleket basqarıwı zamanagóy basqarıwdan uzaq bolıp, orta ásirlerge tán jekke hákimiyatshılıqqa, zorlıqqa tiykarlangan edi. Bunıń aqıbetinde kelispeyshilikler kúsheydi. Óz ara urıslar, taxt ushın gúresler hawij aldı. **Ushinshiden**, urıs háreketleri waqtında xanlar biri ekinshisine járdem kórsetpedi hám óz tınıshlıǵın oylap biypariq qarap turdı. Bul bolsa hárbir xanlıqtıń óz aldına qıyratılıwın jeñillestirdi. Bulardıń barlıǵı Rossiya imperiyası húkimetine qol keldi hám jaǵdaydan paydalanıp mámleketti koloniyaga aylandırdı.

Este saqlan!

Patsha húkimeti basqınshılıǵı kóp ǵana sebepler menen bir qatarda, dáslep, sol waqıtta bolǵan siyasiy turaqsızlıq, húkimdar kúshlerdiń uzaqtı kóre almashlıǵı, ruwxıy ázziligi aqıbetinde júz bergenin tariyxıy mısallar dálillep tur.

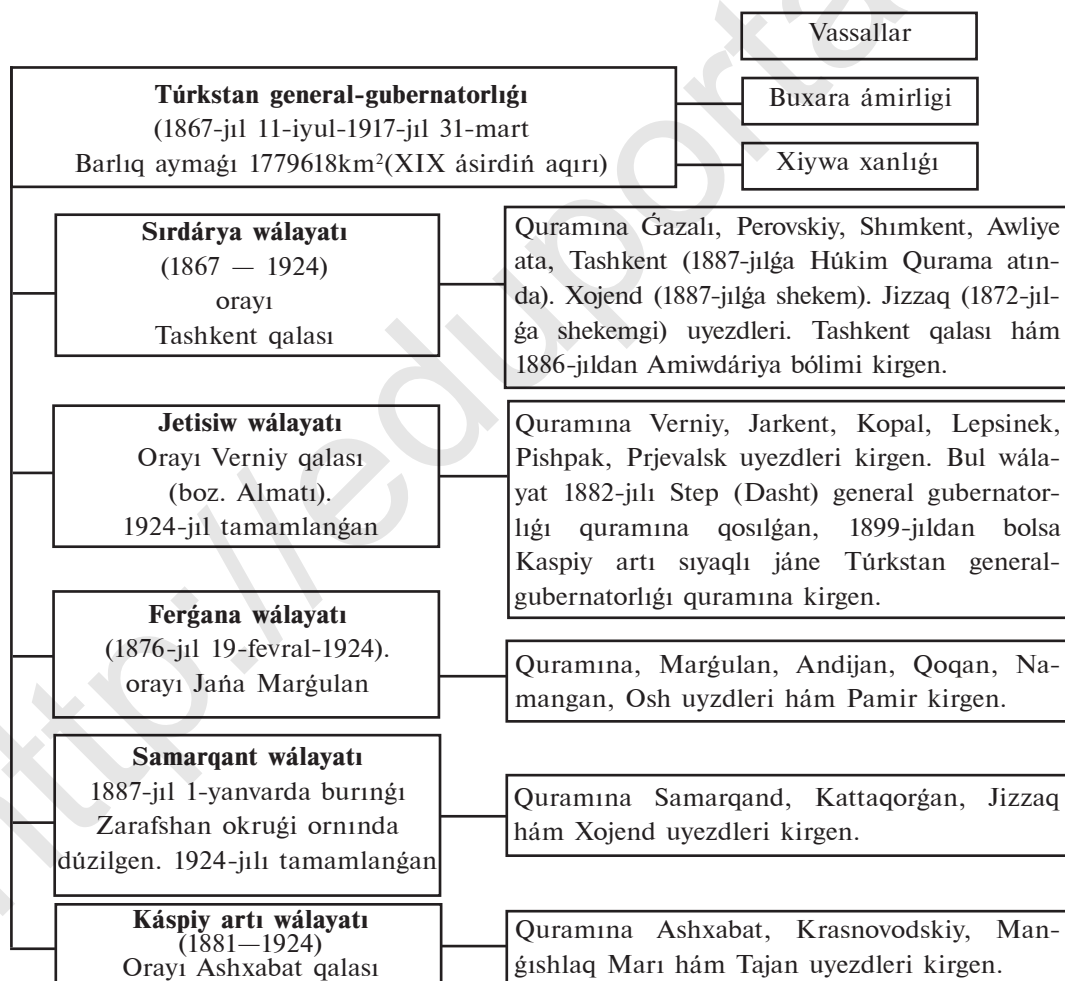

Soraw hám tapsırmalar

1. Qoqan xanlığınıń basıp alınıwına neler sebep bolǵan?
2. Qoqan xanlığın basıp alıw ushın sawash qay jerlerde boldı?
3. Fergana wálayatı qashan hám qay jerde dúzilgen?
4. Jeńiliw sebeplerin sanap berin.
5. Tómendegi kesteni toltırın.

Aymaq atı	Basıp alınǵan jıl	Basıp alǵan shaxs	Sawash bayanı

Türkstan general-gubernatorlıǵının hákimshilik-aymaqlıq dúzilisi

III BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN TÚRKSTANDAĞI KOLONIALLIQ SIYASATÍ

13-§. TÚRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLÍĞÍNÍN SIYASİY-HÁKIMSHILIK BASQARÍW SISTEMASI

Basqarıwdıń koloniallıq tártpileri

Basıp alınğan aymaqlarda imperiya húkimdarlıǵın ornataw, bekkem ornalasıp alıw, basıp alınğan jerlerdi qoldan shıǵarmaw ushın, eń dáslep, kolonizatorlar ózlerine say basqarıw tártpilerin islep shıǵıwı hám onı úlkede engiziwi kerek edi. Koloniallıq siyasattıń tolıq ámelge asırılıwında basqarıw tártpileri tiykargı tayanış esaplangan. Basqarıw tártpileri basıp alıwshılıq júrisleri menen birge hár túrli kórinislerde shólkemlestirilip, tájiriye-sınawlardan ótkerilip ózgertirilgen.

Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyada alıp barǵan basqınshılıq siyasatınıń dawam ettiriliwi nátiyjesinde koloniyaga aylandırılǵan aymaqlar keńeyip barǵan. Basıp alınğan aymaqlardı basqarıw tártpileri hám onıń qanday bolıw kerekligi máselesi júdá kóp hám de uzaq waqıt imperiya húkimdar ortalıǵında hár túrli taraw wákilleri qatnasında dodalangan. Usı maseleni sheshiwde abaylap uzaqtı gózlep is kóriw, hesh nársede táwekel etpew principine súyengen halda jumıs alıp barılǵan. Túrktan general-gubernatorı S.M. Duxovskiy (1898—1901): «Túrktan úlkesi basqa úlkelerge qaraǵanda tariyxıy ótmishi, etnografiyalıq ózgesheliklerin esapqa alǵan halda ayrıqsha itibar beriwdi talap etedi», — degen edi.

Patsha húkimeti Tashkentti basıp alǵannan keyin, 1865-jıl 6-avgustta Aleksandr II «Túrktan wálayatın basqarıw haqqında Waqıtsha Reje»ni tastıyıqlaydı. Basqarıw áskeriy oficerler qolına ótedi. Usı rejede basqarıw sisteması «Áskeriy-xalıq basqarıwı» ataması menen gubernator qolında áskeriy hám puqaralıq isleri jámlenedi. Wálayat bólimlerge bólinip, olardıń basshıları bir waqıttıń ózinde áskeriy komendant da esaplangan. Bólim bashqlarına jergilikli xalıq ústinen baqlaw júrgizetuǵın koloniallıq húkimet wákillerinen tayınlanatuǵın basqarıwshılar boysınǵan.

1908—1910-jılları Túrktan úlkesin patsha tapsırması menen teksergen senator K.Palen atap ótkenindey: «úlkede eń kishi áhmiyetke iye bolğan basqarıw da áskeriy baslıqlar qolında» bolğan. Jergilikli xalıq wákillerine basqarıwdın eń tómengi basqırışındaǵı lawazımlar berilgen. Bularǵa bolıs baslıqları, (mıńbasılar), awıl aqsaqalları, awıl baslıqları, qazı, biy hám olardıń járdemshileri kirgen.

General-gubernatorlıq diywanı úlken wákilliklerge iye bolğan tiykarǵı atqarıwshı organ esaplangan. Rossiya imperiyasındaǵı heshbir guberniyada bunday úlken wákillikke iye bolğan basqarıw organı bolmaǵan. Túrktan úlkesi hákimshilik-aymaqlıq jaqtan wálayatlardıǵa bólinip, olardı óz qolında puqaralıq hám áskeriy hákimiyattı birlestirgen áskeriy gubernatorlar basqarǵan. Wálayatlar uyezdlerge bólinip, olardı áskeriy basshılar basqarǵan. Uyezdler uchastkalarǵa, bolıslarǵa, elat hám awıllarǵa bólingen. Uchastkalardı uchastka pristavları basqarǵan. Joqarı organlar baqlawında bolğan jergilikli xalıq wákillerinen ibarat tómengi basqarıw organları hám salıq sisteması saqlap qalınǵan. Bunnan tısqarı, jańa basıp alınǵan jerlerde ele qarsılıq hám narazılıq háreketleri dawam etip atırǵanlıǵı, basqarıw sistemasında jumıs alıp barıwshı adamlar bolmaǵanı, úlke sharayatın tolıq bilmewleri dáslepki waqıtta jergilikli xalıq wákillerin tómengi basqarıwda qatnasıwǵa jol bergen. Tómengi basqarıw sistemasınıń saqlanıp qalınıwı úlke hákimshiligine imperiya mápleri ushın xızmet etetuǵın, úlkeдеgi sharayattı jaqsı biletuǵın jergilikli xalıq wákillerinen ózlerine eń isenimli bolğan adamlardı tabıw mashqalasın keskin qoydı. Onı sheshiwde imperiya húkimeti Túrktandaǵı húkimdarlıqtıń dáslepki waqtında-aq islep shıǵılǵan saylaw sisteması járdem berdi.

**General-gubernatordıń úyi.
Tashkent. XIX ásir**

Uyezdler bolıslarǵa, bolıslar otırıqshı xalıq jasaytuǵın aymaqlarda elatlarǵa, sharwa xalqı jasaytuǵın aymaqlar bolsa awıllarǵa bólini. Basqarıw sistemasınıń tómengi basqırışında *bolıs baslıǵı, awıl aqsaqalı, awıl baslıǵı, xalıq sudyaları hám olardıń járdemshileri, jap-salma aqsaqalları, murap, onbası eliw basılar* sıyaqlı lawazımlarda jergilikli xalıq wákilleri jumıs alıp barǵan.

1867-jılǵı «Reje» joybarı tiykarında otırıqshı xalıq bir basqıshlı sistema formasında, yaǵnıy aqsqaqallıqlarǵa, sharwa xalqı eki basqıshlı sistema kórinisindegi bolıs hám awıllarǵa birlestirilgen. Hár bir aqsqaqallıq 100—200 shańaraq, awıl 100—200 otaw, hár bir bolıs bolsa 1000—2000 otawdan dúziliwi belgilengen.

Ózińizdi sınan!

1865-jılı — ...
Bolıslar — ...

1867-jılı — ...
Aqsqaqallıq — ...

Uyezdler — ...
K. Palen — ...

Koloniallıq basqarıwdıń ózgeshelikleri

Orta Aziyanıń Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınıwı menen onı keleshekte qalay basqarıw hám óz mápleri jolında paydalanıw sheшилиp barılǵan. Onıń tiykarǵı maqseti jergilikli xalıqtı qattı baqlawda hám baǵındırıp uslap turıwǵa qaratılǵan edi. Engizilgen basqarıw tártipleri tolıq túrde áskeriy tártiplerge tiykarlanıp, úlkede imperiyanıń siyasiy hám ekonomikalıq húkimdarlıǵın ornatiwǵa qaratılǵan edi.

Orta Aziyada Rossiya imperiyası húkimetiniń jáne bir tiykarǵı maqseti—bul imperiyanıń oraylıq rayonlarınan bul jerlerge xalıqtı kóshirip alıp kelip jaylastırıw bolǵan. Úlke hákimshiligi kóshirip alıp kelingengen xalıqqa erkin jasawı hám qáwipsiz turmıs keshiriwi ushın jeterli imkaniyatlar jaratıp beriwge háreket etti. Kóshirip keltirilgenler jerler hám kerekli qárejetler menen támiyinlengen. Xalıqtı kóshirip kelip jaylastırıwdan jáne bir maqset bul úlkede koloniallıq siyasatın ámelge asırıwda qosımsha tayanış kúshlerge iye bolıw edi. Bul siyasat jergilikli xalıqtı ruslastırıw imkaniyatların keńeyttiriwge qaratılǵan ilaj boldı.

Türkstan úlkesiniń hákimshilik-aymaqlıq bóliniwi hám basqarılıwı

Orta Aziyada basıp alınǵan aymaqlar hákimshilik jaqtan bólinip, olar tolıq áskeriy oficerler qol astında bolǵan. 1877-jılı Tashkentte «Qala rejesi» engizilgen bolıp, oǵan muwapıq qala basqarıwı Dumaǵa ótken edi. Duma aǵzalarınıń 1/3 bólegi Eski qala bóleginen, 2/3 bólegi bolsa Jańa qala bóleginen saylangan. Oǵan muwapıq qalanıń 80 mın jergilikli xalqınan 21 deputat, 3900 adamı, tiykarınan, ruslardan ibarat xa-

liqtan bolsa 48 deputat qatnasqan. Qala xojalığına baylanisli barlıq isler Duma qolında bolğan. Dumağa basshılıq etiwshi shaxs general-gubernator usınısı menen áskeriy wázir tárepinen tastıyqlanğan.

1886-jıl 12-iyulda imperator Aleksandr III tárepinen jańa «Türkstan úlkesin basqarıw haqqındaǵı Reje» tastıyqlandı. Bul rejenıń tiykarǵı maqseti úlkede hákimshilik basqarıwdı bekkemlew hám jerden paydalanıw tártiplerin ózgerttiriwden ibarat. Rejege muwapiq Zarafshan okrugi Samarqand wálayatına aylandırıldı. Xojend, Jizzax, Kattaqorǵan, Samarqand uyezdleri onıń quramına kirgizildi. Qurama uyezdiniń atı Tashkent uyezdı dep ózgerttirildi.

1886-jılı Türkstan general-gubernatorlıǵınıń ulıwma aymaǵı 1,7 million kv. km bolıp, xalqınıń sanı 5,2 million adamnan ibarat bolğan. Ózbekler hám basqa túpkilikli xalıqlar 1897-jılı 5 millionǵa, 1911-jılı bolsa 6 millionǵa jetken. Rus xalqınıń ulıwma sanı ukrainlar hám beloruslardı da qosıp esaplaǵanda 1897-jılı 197 mın adamdı, 1911-jılı bolsa 400 mın adamdı quraǵan. Patsha húkimeti bárhama kóshirip keltirilgenler sanınıń artıp barıwına qaratılǵan shara-ilajlardı ámelge asırıp bardı. Olar koloniallıq siyasattı ámelge asırıwda tayanış bolıp xızmet etiwı kerek edi.

1886-jılǵı «Reje»ge muwapiq Türkstan general-gubernatorlıǵınıń hákimshilik basqarıwı jańa basqarma — Türkstan general-gubernatorı Keńesi menen tolıqtırılǵan. Wálayat áskeriy gubernatorları, general-gubernator diywanı basqarıwshısı, Türkstan áskeriy okrugi shtabı baslıǵı bul Keńestiń turaqlı aǵzaları bolğan. Buxarada bolsa 1885-jıl Rossiya imperatorınıń siyasiy agentligi dúzildi. Onıń ruqsatsız Buxara ámiri ishki hám sırtqı siyasatta ğárezsiz is alıp bara almaǵan.

XIX ásir aqırında Túrktan úlkesine shegaralas aymaqlar

Atamalar túsiniği

Duma — (russha — oylaw, pikirlew) — Rossiya imperiyasınıń nızam shıǵarıwshı hákimiyatı, qala duması — qalanıń ózin-ózi basqarıw organı.

Uyezd — rayonlarga teń hákimshilik-aymaqlıq bólimshe.

Bolis — uyezd quramına kirgen birneshe elat hám awıllardan ibarat bólimshe.

Uchastka pristavı — xalıq jasaw ornı baqlawshısı.

Komendant — qorǵan yaki rayondaǵı barlıq áskerler baslıǵı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Túrktan general-gubernatorlıq basqarıwı kimlerden ibarat bolǵan?
2. 1886-jılǵı «Reje» boyınsha basqarıwda qanday ózgerisler boldı?
3. Jergilikli xalıq wákilleri basqarıwdıń qaysı lawazımlarında islegen?
4. Wálayatlardı hám bolıslardı kim basqarǵan?
5. Rossiya imperiyasınıń siyasiy agentligi wazıypası neden ibarat edi?
6. Kartadan Túrktan general-gubernatorlıǵındaǵı wálayatlardı anıqlap, Ózbekstannıń qaysı aymaqları kiriwin belgileń.

14-§. TÚRKSTAN ÚLKESINDE ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN JER-SUW SIYASATÍ

Awıl xojalıǵındaǵı ózgerisler

Orta Aziya ekonomikasında awıl xojalıǵı jetekshi orın tutǵan. Rossiya imperiyası agrar aymaq esaplangan Túrktan úlkesinde jer-suwdan paydalanıwdı tolıq óz baqlawına alıw hám olardan alınatuǵın salıqlardıń óz waqtında jıynalıwınan mápdar edi. Agrar másele tek ekonomikalıq emes, al siyasiy áhmiyetke de iye bolǵan. Jerge iyelik etiw tártiplerin baqlaw patsha húkimetine xalıq ústinen húkimdarlıǵın támiyinlewde júdá áhmiyetli edi. Jergilikli xalıqtıń tiykarǵı tirishiligi jer bolǵanı sebepli oǵan iyelik etiw zárúr edi.

1886-jılǵı «Reje»niń «Túrktan úlkesiniń jer dúzilisi» degen bóliminde úlkeде tariyxıy jaqtan qalıplesip kelgen dástúrlık jerge iyelik etiw qatnasıqların ózgertip jiberdi. Usıǵan baylanıslı Túrktan jerleri, toǵayları hám jer astı qazılma baylıqları mámleket mülki dep daǵazalandı. Bunıń menen olar Rossiya imperiyası mülkine aylandı.

Waqım jerleri (meshit, medirese hám basqa diniy orınlardıǵa tiyisli jerler) sol waqıtta jasap hám jerge islew berip atırǵan adamlardıǵa ijaradıǵa berer edi. Jańa waqım hújjetlerin tastıyıqlaw tek general-gubernator ırızılıǵı menen bul jerlerdi mámleket salıqları hám minnetlemelerinen azat qılmastan ámelge asırılǵan. Meshit qaramaǵınan sırtta, jeke shaxs ıqtıyarında bolǵan jerler de mámleket salıǵına tartılatuǵın boldı. Waqım hújjetlerin kórsetiw, waqım dáramatlarınń durıs isletiliwi ústinen baqlaw hám olardı tekseriw huqıqı wálayat hákimshiligine berildi.

Bul waqıtsha waqım mülkinen alınǵan dáramatlar mektepler, medireseler hám meshit imaratların qayta tiklewge, xızmetkerlerin materiallıq jaqtan támiyinlewge, diniy máresimlerdi orınlawǵa, kerekli buyımlar alıwǵa (gilem, jaynamaz, diniy kitap) hám basqa ilajlardı sarplanatuǵın edi.

Waqım mülklerin baqlaw koloniallıq húkimet wákilleri qolına ótiwi meshitler hám mekteplerdiń materiallıq awhalın tómennetti.

Ózińizdi sınan!

Waqım jerleri — ... 1886-jılǵı «Reje» ge muwapıq jerler ...

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanı imperiyanıń ajıralmas bir bólegine aylandırıw hám úlkede turaqlı húkimdar bolıp qalıw maqsetinde Sibir hám Kavkaz aymaqlarındaǵıday koloniallıq siyasat alıp barıldı. Bul boyınsha imperiyanıń oraylıq guberniya xalqın úlkege kóshirip keltiriw esaplangan. 1886-jılǵı «Reje»de húkimet qol astında bolǵan bos turǵan mámleket jerlerine rus xalqın jaylastırıw áhmiyetli ekenligi qatań belgilep qoyıldı.

Kóshiriw siyasatı menen shuǵıllanıw úlke hákimiyatı moynına júkletilgen. Kóship kelgenlerge úlken jeńillikler berilgen. Atap aytqanda, olar qárezet, turaq jay, jer maydanları, kreditler menen támiyinlengen. Kóship kelgenler 5 jıl dawamında salıqlardan azat etilgen, keyingi 5 jıl dawamında salıqlardıń yarımın tólegen. Olar ushın úlke hákimiyatı mektep hám shirkewler qurıwǵa qárezet ajıratqan. Túrktan úlkesinde áskeriy xızmetshiler jasap qalıwları hám úy qaptalı jer alıwları múmkin bolǵan. 1875-jılı Áwliye atada Rossiyadan kelgen diyqanlardıń birinshi jasıytuǵın orınları payda boldı. 15 jıl dawamında (1875—1890) Túrktan úlkesine 1300 shańaraq kóship kelip jaylasıp, 19 rus elatı dúzildi. Tek 1891—1892-jılları ǵana kóship kelgenlerdiń 25 jasıytuǵın orınları payda boldı. Waqıt ótiwi menen tek kóship kelgen adamlar emes, al iri kárxanalar da dáramat alıw maqsetinde úlkeden jerler satıp ala basladı. Rossiya imperiyasınıń kóshirip keltiriw siyasatı Túrktan úlkesindegi koloniallıq sistemasın bekkemlew maqsetinde ámelge asırılǵan edi. Kóship kelgenlerge jaratılǵan imkaniyatlar úlkege kóship keliwshilerdiń sanınıń kóbeyiwine alıp keldi.

Kóshirip keltirip jaylastırılǵan xalıqtıń kóbeyiwi, olarǵa ónimdar jerlerdiń beriliwi jergilikli xalıq wákilleriniń qatań narazılıǵına sebep bolǵan. Tashkent qalası hám úlkeniń Jańa Margulan, Samarqand, Andijan sıyaqlı qalalarında da kóship kelgenlerdiń posyolkaları payda boldı. Úlkedegi iri qalalar ekige: jańa — hákimiyat, áskeriy bólimler jaylasqan hám kóshirip keltirilgenler jasıytuǵın bólim hám de eski — jergilikli xalıq wákilleri jasıytuǵın bólimlerge ajratıldı. Atap aytqanda, Tashkenttegi Bozsuw kanalı qalanı eki bólimge ajıratqan shegara bolǵan.

Kóship kelgenler xojalıǵı

Este saqlañ!

1892-jıldan baslap Rossiyadan ózbasımshalıq penen kóship kelgen adamlar hám hákimiyat ruqsatı menen kóshirilip kelgenlerge berilgen imkaniyatlardan paydalanıwı múmkin ekenligi járiyalandı. Bul úlkege kóship keliwshiler sanınıń jáne de kóbeyiwine alıp keldi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Ne ushın patsha húkimeti jerge iyelik etiwdi tolıq óz qolına alıwǵa háreket etti?
2. Koloniallıq húkimet waqım jerlerine qanday siyasat alıp bardı?
3. Kóshirip keltirilgenlerge qanday imkaniyatlar jaratılǵan?
4. Tórkstan ólkesinde payda bolǵan jańa qalalarda kimler jasaǵan?

15-§. TÓRKSTANDA SUD SISTEMASI HÁM ÁSKERIY POLICIYA TÁRTIBINIŇ ORNATILIWÍ

**Sudlaw
sistemasınıń
koloniya máplerine
iykemlestiriliwi**

Tórkstan ólkesinde imperiya máplerin qorǵawǵa qaratılǵan ilajlardan jáne biri—bul sud sisteması bolǵan. Xanlıq dáwirinde qazılardıń shıǵarǵan qararınan narazı bolǵanlar qazıkalanǵa múrajaát etken. Qazılar qatań belgilenen uchastkaǵa iye bolmaǵan; hárbir dawager ózi isengen qazıǵa múrajaát etken. Qazı sud májilisi baslanıwınan aldın táreplerge kelisip alıwdı usınıs etken. Bul usınıstan bas tartılsa, qazı olarǵa ant ishtirtip, táreplerdiń arızın, guwalardıń kórsetpelerin tıńlaǵan, soń qarar shıǵarǵan hám bul qarar jergilikli hákimiyat tárepinen tez orınlaǵan. Ádette, qazılar, jaqsı bilimge iye, ádalatlı hám xalıq arasında húrmetke iye bolǵan adamlar bolǵan. Qazılar ózlerine múrajaát etken táreplerge biytárep hám olarǵa ǵárezsiz bolıwı, olardan pul, sawǵa, hár qıylı xızmetlerdi qabıl etpewi kerek edi.

Patsha húkimeti tárepinen dáslep ólkeдеги бар sud sistemasındaǵı qazıkalan lawazımı tamamlanıp, barlıq qazılardıń huqıqı teńlestirildi. Basqa kolonizator mámleketler sıyaqlı Rossiya imperiyası da óz koloniyasına aylanǵan Tórkstan ólkesinde dáslep túpkilikli jerдеги xalıqtıń diniy isenimine say túrде ámel etilgen sháriyat qaǵıydalarına tiykarlanǵan qazılıq hám kóshpeli tárizde turmıs

keshiriwshi xalıqtıń úrp-ádetlerine tiykarlangan biy sudlardı pútkilley saplastırmastan, onı saqlap qaldı. Milliy ham diniy tártiplerge tiykarlangan sudlar jumısı sheklenip, olar ústinen kúshli qadaǵalaw ornatıldı. Bul ózgerisler basqıshpa-basqısh, jergilikli xalıqtıń narazılıǵın keskinlestirmegen halda ózgertilip barıldı. Bunnan basqa usı jol menen patsha húkimeti wákilleri kóplegen jergilikli xalıq arasındagı óz ara jánjel hám kelispewshiliklerge aralasıwdan ózin saqlawǵa háreket etti.

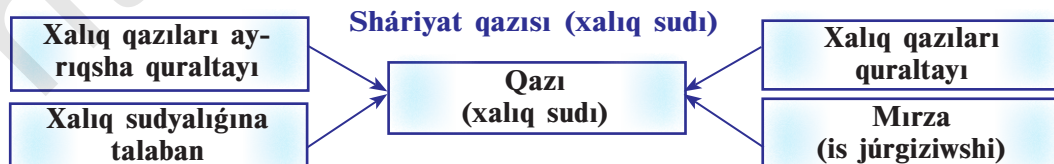
Sud sistemasında ámelge asırılǵan siyasatta qazı hám biy sudları aqırında tamamlanıwı hám de oǵan shekem tek kishi kórinistegi sud islerin, yaǵnıy tiykarınan, shańaraқтаǵı kelispewshilikler adamlar ortasında jánjel hám kelispewshiliklerdi kórip turıwı maqset etip alınǵan edi. 1867-jılǵı «Reje» joybarı boyınsha úlkede qazılar ham biy sudları, uyezd sudları, waqıtsha áskeriy-sudlaw komissiyaları, wálayat basqarıwınıń sud bólimleri hám general-gubernatorlıq Diywanınıń sudlaw bólimi dúzildi.

Sud organlarınıń xızmeti

Sud islerinde jergilikli xalıqtıń otırıqshı bólegine qazı sudları, kóshpeli xalıqqa biy sudları, bolıs baslıqları, elat aqsaqalları, awıl baslıqları hám olardıń járdemshileri xalıq tárepinen úsh jıl múddetke saylangan.

Rossiya imperiyası jergilikli xalıqqa óz tásirin kúsheyttiriw ushın 1866-jıl Tashkentte sud mákemesin engizedi. Onıń quramına jergilikli xalıq wákillerinen saylangan qazı hám 7 nızam qánigesi kirgen. Mákeme aǵzaları patsha húkimetiniń úlkedegi isenimli hám sadıq járdemshileri esaplangan.

Qazı sudlarınıń wákilliklerine dawa kólemi 100 rublden aspaytuǵın jinayat hám puqaralıq islerin kórip shıǵıw kirgen. Iri dawalar qazılar hám biyler quraltayında kórilgen. Bul jıyınlar *xalıq sudyaları quraltayı* dep atalǵan. Bular dawa kólemi 1000 rublden aspaytuǵın jinayat hám puqaralar islerin sheshiwshi ekinshi basqısh sudları edi. Qazı sudı, xalıq sudları, yaǵnıy birinshi basqısh sudı tárepinen nızamǵa qarsı qarar qabıl etilgen jaǵdayda arız etiwshi keyingi basqıshǵa múrájáát etken. Úshinshi basqısh sudları bul hár túrli

bolislar hám uyezdler xalqı ortasında júzege kelgen tartıslı islerdi sheshiwshi xalıq sudyalarınń ayrıqsha jaǵdaydaǵı quraltayları esaplangan. Qazılar xalıqtıń sanına qarap belgilengen. Tashkent qalasında tórt bólimniń hár birinde birewden tórt qazı, Samarqand qalasında eki qazı, bolislarda bir qazıdan bolǵan.

Türkstan úlkesinde jasaytuǵın Rossiya xalqı ushın imperiya nızamları tiykarındaǵı sudlar jumıs alıp bargan. Aldın dúzilgen waqıtsha áskeriy sud komissiyaları bul xalıqtıń jinayıy islerin kóriw menen birge jergilikli xalıq tárepinen islengen siyasiy jinayatlar hám hákimiyatqa qarsı jinayatlardı kórip shıqqan. Wálayat hám úlke sudları wazıypaları general-gubernatorlıq diywanı hám basqarmaları moynına júklengen edi. General-gubernator úlkeniń bas prokurorı hám joqarǵı sud wazıypasın da orınlaǵan.

XIX ásirniń aqırında sudlaw procesindegi ózgerisler

Orta Aziya koloniyaga aylandırılǵannan keyin basqa tarawlar sıyaqlı sud sisteması da basqıshpa-basqısh ózgerilip barılǵan. Qazı hám biy sudlarına bolıp ótetuǵın saylawlar da koloniallıq húkimettiń aralasıwı, saylaw nátiyjelerin tastıyıqlawdaǵı tuwrı emes isler kóplep jánjellerdi, jergilikli xalıq ortasında óz ara kelispewshilikler, hákimiyatqa degen isenimsizlik hám narazılıq häreketlerin keltirip shıǵarǵan.

Sudlarǵa engizilgen saylawlar koloniallıq húkimet ıqtıyarında bolıp, kim koloniallıq hákimiyatqa jaqsa hám oǵan sadıqlıǵına isenim payda ete alsa, sol qazı hám biy bola alar edi. Saylawlarda hár túrli aldawshılıq, paraxorlıqlar kúsheygen. Bunıń natiyjesinde saylangan qazı hám biyler óz xızmetinde saylaw waqtındaǵı qárezjetlerin hár túrli jollar menen, ásirese, paralar esabınan qaytarıp alıwǵa häreket etken.

1886-jılǵı «Reje»de Türkstan úlkesinde qazılar sudı saqlanıp qaldı. Uyezd sudları biykar etilip, ornına qala hám zemstvo baslıqları tárepinen tayınlanatuǵın *uchastka dúnıajüzilik sudyaları* (sudları) dúzildi. Wálayat basqarıwınıń sud bólimleri wálayat sudları menen almasırdı. Sud tergewshileri, wálayat prokurorı hám járdemshisi lawazımları engizildi.

1898-jılı Türkstan úlkesinde sud rejelerin qollanıw qaǵıydalarına muwapıq wálayat sudları saplastırıldı, olardıń ornına okrug sudları hám Tashkent sud palatası dúzildi. Tashkent sud palatası tek imperiyanıń joqarǵı sudı — húkimet senatına boysınar edi. Okrug

sudları Türkstan ülkesiniñ barlıq wálayatında engizildi. Olardıñ quramı sud başlıǵı, onıñ orınbasarı hám sud aǵzalarından ibarat bolǵan. Jaza sharasın sudyalar hám eki sud aǵzası tayınlar edi. Olardıñ qararı üstinen berilgen apellyaciyanı imperiyada joqarǵı sud bolǵan húkimet senatı kórip shıǵatuǵın edi. Solay etip, Türkstan ülkesindegi sud sisteması koloniallıq húkimet wákılleri hám úlke hákimshiligi baqlawı astına ótti.

Óziniñdi sınan!

Okrug sudları — ...

1898-jılı ...

General-gubernator ... wazıypasın da atqargan.

Úlkede áskeriy policiya tártibi

1881-jılı «Mámleket tártibi hám jámiyet tınıshlıǵın qorgawǵa qaratılǵan shara-ilajlar haqqındaǵı Reje» járiyalandı. Rejege muwapiq general-gubernator «kúsheyttirilgen» yamasa «ayırıqsha jaǵdayda» qorgaw jaǵdayın óz ıqtıyarı menen engiziw huqıqına iye boldı. Bunday huqıq úlkede kóterilis, «jámaát tınıshlıǵı» buzılǵan hám «táshwishli keypiyatlar» payda bolǵan jaǵdayda oǵan óz qálewı boyınsha kúsh hám zorlıq isletiw mümkinligin áńlatatuǵın edi. 1892-jıldan baslap 1916-jılǵa shekem Türkstan «kúsheyttirilgen qorıqlaw» hám «ayırıqsha jaǵdayda qorgaw» jaǵdayında boldı.

Jaña «Reje» qala hám awıllardıñ hárbir qoltıǵın baqlaw astında saqlap turǵan aldınǵı policiya dúzilmelerine qosımsha tárizde uyezd baslıqlarına *ispravnikler* huqıqın da berdi. Bul nárseler olardı uyezd policiya basqarmaları baslıqlarına teńlestirgen edi. Olar hárqanday adamdı jeti künge qamaqqa alıwǵa yaki jariymaǵa tartıw wákılligine iye boldı. Uchastka pristavları lawazımını olarǵa járdem retinde dúzilgen edi. Ádette, olar salıqlar jıyımına, jerlerde minnetlemeler, uyezd baslıqlarınıñ qararları orınlanıwına bassılıq etken oficerler bolıp, hárqanday ózgerisler haqqında úlke hákimiyatına maǵlıwmat jetkizip turǵan halda xalıq üstinen kerekli baqlawdı ámelge asırar edi. Óz uchastkaları kóleminde olar so-

Tashkenttegi áskeriy shirkew

raw hám tergew islerin júrgiziw, qamaqqa alıw hám járiymağa tartıwı múmkin edi.

1882—1884-jılları úlkeni teksergen imperatordıń qúpiya másláhátshisi F. Girs Turkstanda 2404000 adam jasaytuǵının hám olardan 1200000 er adam ekenligin jazǵan. Tap usı er adamlarǵa áskeriy xızmet minnetin júklew máselesine toqtalǵan patsha hámeldarı (F. Girs) bul jónsiz siyasiy shara ekenligin bildirip, Turkstan xalqın armiyaǵa shaqırmaw siyasatın jaqlap shıqtı. Patsha húkimeti jergilikli xalıqtı turaqlı armiyada xızmet etiwden, jawıngerlik áskeriy qánigeliklerin asırawdan, áskerlerdi evropasha jetilistiriwge úyretiwden hám zamanagóy qural-jaraqlardan paydalanıw sheberligin iyelep alıwınan qáweterlener edi. Jergilikli xalıqtı quralsızlandırıw, onda qurallı gúres ushın hárqanday úmitti joq etiw, jawıngerlik elementlerin bastırıw hám eski jawınger dástúrlerdi tıp-tamırı menen tamamlaw — Túrktan úlkesindegi patsha húkimeti áskeriy siyasatınıń tiykarın quraytuǵın edi.

Este saqlañ!

Túrktan 1892-jıldan 1916-jılǵa shekem «kúsheyttirilgen qorıqlaw» hám «ayırıqsha jaǵdayda qorıqlaw» boldı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Túrktanda áskeriy hám policiya tártipleri tiykarında basqarıw hám qadaǵalaw sisteması ornatıldı.
- ▶ Milliy-azatlıq háreketlerine qarsı gúresiw bólimi dúzildi.
- ▶ Jergilikli xalıq armiyada xızmet etiwden azat etilgen.

Atamalar túsinigi

Policiya — (*nemecshe* — *hákimiyat*) — jámáát qáwipsizligi shólkemi.
Ispravnik — uyezd policiyası baslıǵı.

Apellyaciya — (*latinsha* — *shaǵım, narazılıq bildiriw*) — sud húkimi-nen narazılıq shaǵım arzası túri.

Zemstvo — (*russha*) — wákillikleri sheklep qoyılǵan jergilikli uyım, basqarma.

Qazı sudları — sháriyat qaǵıydaları tiykarında is kóretuǵın sud.

Biy sudları — qáwim úrp-ádetlerine tayanıp is kóretuǵın sud.

Soraw hám tapsırmalar

1. Patsha húkimeti qaysı hújjetke muwapıq Túrktanda «tártip» ornattı?
2. XX ásir baslarında Túrktanda policiyashılar hám ispravnikler qanday huqıqlarǵa iye bolǵan?
3. Ne ushın jergilikli xalıq wákilleri áskeriy xızmetke alınbaǵan?
4. Túrktanda koloniallıq dáwirine shekem sud isleri qalay shólkemlestirilgen?
5. Qazı hám biy sudları nege tiykarlanıp jumıs alıp barǵan?
6. Ne ushın patsha húkimeti Túrktanda qazı hám biy sudların saqlap qalǵan?
7. Qazı hám biy sudlarınıń saylanıwı qanday tártipte ótken?

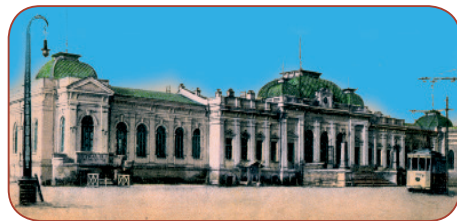
16-§. XIX ÁSIRDİŇ EKINSHI YARİMİ – XX ÁSIRDİŇ BASLARÍDA TÚRKSTANDA SOCIAL-EKONOMIKALÍQ JAǴDAY

Koloniallıq tártiptiń kúsheyttiriliwi

Türkstan úlkesinde koloniallıq tártibi áskeriy kúsh hám keń tarmaqlanǵan policiya sistemasına tiykarlanǵan edi. Usı waqıtqa shekem koloniallıq urıslardı alıp barıw ushın saqlap turılǵan áskeriy bólimlerden endi patsha hákimiyatı tárepinen ornattıqan koloniallıq tártiplerdi qorgaw ushın paydalanatuǵın boldı.

Orta Aziyaǵa temir jollardıń ótkiziliwi Rossiya ekonomikası da, áskeriy-strategiyalıq maqsetlerdi de gózlep qurılǵan edi. Orta Aziyanıń basıp alınǵan aymaqlarında Rossiya imperiyasınıń bekem ornalasıwı ushın temir jollar áhmiyetli orın tuttı. Áskeriy bólimler hám qural-jaraqlardı Krasnovodsktan Qızılbatqqa shekem, Kavkazdan Orta Aziyaǵa tasıw ushın temir jol qurıldı. Keyin Ashxabadqa shekem dawam ettirildi. 1888-jılı Samarqandqa dáslepki poyezd keldi, 1899-jılı bolsa temir jol Tashkent arqalı Andijangá shekem qurıp pitkerildi.

Rossiya áskeriy qurallı kúshleriniń tiykarǵı bazaları Kavkazda jaylasqan bolıp, ol jerden Kaspiy teńizi arqalı kemedede tez suw keship ótiw múmkin

Tashkenttegi temir jol vokzalı

edi. Krasnovodsktan bolsa temir jol menen Samarqand, Tashkent hám Andijangá jetip keliw ańsat boldı. Endi áskeriy bólimlerdi Krasnovodsktan Andijangá shekemgi 3 mın kilometrden zıyat aralıqqa kóshiriw mashqala bolmay qaldı.

Türkstanda paxta egini keń tarqalıwı hám Rossiya kapitalı engiziliwi menen XX ásir baslarında 1905-jılı Orenburgtan Tashkentke shekem temir jol qurıldı.

Ózinizdi sınan!

1888-jılı ... 1899-jılı ... Temirjol ... maqsetlerinde qurıldı.

**Ekonomikanıń
koloniya
máplerine
boysındırılıwı**

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası tárepinen basıp alınğan Orta Aziya aymaqlarında jasawshı xalıqlardıń siyasiy, ekonomikalıq, jámiyetlik hám mádeniy turmısında keskin ózgerisler júz berdi. Bul dáwirde úlkege Rossiya kapitalı, Evropa ónimleri hám jańa óndiris texnologiyalarınń kirip keliwi keńeydi. Kóplegen bank hám sanaat bólimleri jumıs basladı. Bul ózgerisler úlkede paxtashılıq, kánshilik, shiyki zatqa dáslepki islew beriw, may sanaatı sıyaqlı tarawlarınń rawajlanıwına tásir kórsetti.

Ekonomikadağı ózgerisler imperiyanıń úlkegegi máplerine qaray, yaǵnıy bir tárepleme alıp barıldı. Óndiris hám sawda-satıq Rossiya imperiyası hám ol arqalı basqa mámleketler menen baylanıslardıń keńeyiwi nátiyjesinde rawajlanıp bardı. Ásirese, imperiya toqımashılıq sanaatı ushın paxta jetistiriw kóbeydi. Bul úlkede basqa tür-

**Xalıqtıń turaq jayları.
XIX ásir aqırı**

degi awılxojalıq ónimleriniń kemeyiwi-ne, ásirese, ǵálleniń qıtshılıǵına sebep boldı. Bul dáwirde basqa tarawlarǵa qaraǵanda sanaattıń paxta shiyki zatına dáslepki islew beriwge arnalǵan tarawı rawajlandı. Paxtanı tek tazalaw hám may islep shıǵarıw tarawı ǵana jolǵa qoyılıp, paxta shiyki zatınan tayar ónim tayarlaw imperiyanıń oraylıq guberniyalarında orınlangan. Úlke-den alınğan basqa shiyki zatlar, sonıń

ishinde, jún hám terige islew beriw de sonday tárizde bolǵan.

1867–1900-jılları Túrktan general-gubernatorlıǵında iske túsirilgen 175 sanaat kárxanası bolıp, olardıń kópshilik jumısları qol miynetini menen orınlangan. Kárxanalarda jumıs kúni 16 saat bolıp, jumısshılardıń huqıqın qorgaytuǵın shólkemler bolmaǵan, jumısshılar hesh kimgе arız ete almaǵan.

Orta Aziya Mámleketlik banki.
Tashkent

Rossiya imperiyasınıń oraylıq rayonlarında islep shıǵarılǵan sanaat hám basqa túrdegi ónimlerdiń úlkege kirip keliwi nátiyjesinde jergilikli islep shıǵarıwshılar — ónermentshilerdiń ónimleriniń bazarı bankrotqa ushırap, olardıń azayıwına alıp keldi. Rossiyadan keltirilgen arzan bahadaǵı zavod hám fabrika ónimleri jergilikli ónermentshiler tárepinen islep shıǵılatuǵın ónimler bazarın sindırdı. Bunıń nátiyjesinde úlkede kóplegen adamlar, ásirese, ónermentshiler jumıssız qaldı.

Rossiya qarjısı úlkede óndiristi rawajlandırıwǵa emes, al bar tábiyiy baylıqlardı ózlestiriwge, arzan shiyki zatqa iye bolıwǵa, olardı alıp ketiwge, ózinde islep shıǵarılǵan ónimlerdi bul úlkede satıwǵa qaratıldı. Usı maqsette sawda-satıq tarawın hám temir jollardı keńeyttiriwge úlken itibar berildi. Patsha húkimeti tárepinen úlkeден alınatuǵın paydalar bul aymaqtı rawajlandırıw ushın emes, al imperiya ǵáziynesin toltırıw, Rossiya sawdagerlerin bayıtıwǵa xızmet etti.

Este saqlań!

Rossiya qarjısı úlkede óndiristi rawajlandırıwǵa emes, al tábiyiy baylıqlardı ózlestiriw, ózinde islep shıǵarılǵan ónimlerdi satıw hám shiyki zattı alıp ketiw hám temir jollardı qurıwǵa xızmet etti.

**Paxta shiyki
zatına
bolǵan talap**

Rossiya imperiyasınıń Túrktan boyınsha hámme rejeleri paxtashılıqtı rawajlandırıwǵa qaratılǵan edi. Úlkeni Rossiya toqımashılıq sa-

Paxtaniń Rossiyaǵa jiberiliwi

ten alınıp keline baslandı. Ǵálle, sharwa ónimlerine bolǵan talap, olardıń bahaların keskin asırıp jiberdi.

Fergana, Sırdárya hám Samarqand wálayatları paxta jetistiri-letuǵın eń áhmiyetli oraylar bolǵan. 1884-jılı Túrktstanda jańa paxta sortı (Amerika sortı) jetistirile basladı. Bul sort jergilikli sortlarǵa qaraǵanda birqansha joqarı hasıl beretuǵın edi.

Patsha húkimeti paxta maydanlarınıń keńeyiwi hám hasıldıń jaq-sı bolıwı Orta Aziya regionında suw menen baylanıslı bolǵanlıǵı ushın irrigaciya tarmaqların keńeyttiriwge háreket etken. 1911-jılı Sırdarya magistral kanalın qurıw jumısları baslandı hám 1913-jılǵa kelip tamamlandı. Biraq, Tashkent alabı, Samarqand wálayatı hám Fergana oypatlıǵında suwǵarıw tarawı boyınsha jumıslardıń kóbi orınlanbay qalıp ketti.

Koloniyalıq húkimet ushın paxta úlkeде нефт hám altınnan ke-yingi orında turıwshı joqarı dáramatlı tarawǵa aylandı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1888-jıl — Samarqandqa shekem temir jol qurıldı.
- ▶ 1899-jıl—Tashkent arqalı Andijanǵa shekem temir jol qurıp barıldı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Koloniallıq dáwirinde ekonomikanıń qaysı tarawları rawajlangan hám bunıń sebebi nede?
2. Koloniallıq siyasatıń jergilikli ónermentshilikke tásiри qanday?
3. Paxta hám basqa baylıqlar ne ushın tek shiyki zatqa kerek edi?
4. Túrktstannıń qaysı wálayatları paxta jetistiriw orayları bolǵan?

IV BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍNDÁ TÚRKSTANDAĞÍ MILLIY-AZATLÍQ HÁREKETLERI

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Túrkslanda milliy-azatlıq háreketleriniń baslanıw sebepleri;
- ▶ 1885—1890-jılları Túrkslandağı xalıq kóterilisleri;
- ▶ patsha hákimiyatınıń jazalaw siyastınıń kúsheyiwı;
- ▶ Tashkentte «Oba kóterilisi», 1898-jılǵı Andijan kóterilisleri;
- ▶ xalıqtıń XIX ásir ekinshi yarımındağı milliy-azatlıq háreketleri juwmaqları hám áhmiyeti haqqında bilip alasız.

17-§. TÚRKSTANDA MILLIY-AZATLÍQ HÁREKETLERINIŇ BASLANÍWÍ HÁM ONÍŇ SEBEPLERI

Koloniallıq zulımlıqtıń kúsheyiwı

Rossiya imperiyası Túrksan úlkesin basıp alǵannan keyin, jergilikli xalıqtıń milliy mámleketshilik, azatlıq sezimlerin sóndiriwdi tiy-kargı wazıypa dep esaplaǵan. Bul wazıypanı ámelge asırmay turıp, óz húkimdarlıǵın ańsat saqlap bolmaytuǵının patsha húkimeti jaqsı biletuǵın edi. Hárqanday koloniallıq mámleket áskeriy hám basqınshılıq jolı menen basıp alǵan aymaqtıń baylıqlarınan óz mápi jolında paydalanıwǵa háreket etedi. Túrkslanda da usı taqılette jumıs júrgizilip, úlkeni Rossiya imperiyasınıń shiyki zat bazasına aylandırıwǵa kirisildi. Úlkede sanaat óndirisi rawajlana baslap, kapitalistik qatnasıqlarǵa áste-aqırın jol ashılıp atırǵan bolsa da, bul xalıqtıń materiallıq jaǵdayın jaqsılamadı, al kárxana iyeleriniń, sawdagerlerdiń, hámeldarlardıń bayıwına jol ashıp berdi.

Jer-múlktiń baylar hám iri sawdagerler qolında toplanıp barıwı az jerli diyqanlardıń, baylardıń kóbeyiwine sebep boldı. Sútخورlıq da kúsheydi. Qarız beriwshi kassa qárejetlerinen tek ayırım daldálshiler — baylar, sútخورlar, sawdagerler hám soǵan uqsas julǵışlar paydalanıp, onı ózleri qálegeninshe basqardı. Paxtanı satıp alıwshılar diyqannıń sonday dárejede mıtáj bolıp qalǵanlıǵınan paydalanıp, kelesi jılı hasılǵa júdá tómén baha belgilep, qarız beredi. Sútخور

Gilem toqıwshılar

de jaǵdayın awırlastırdı. Rossiya sanaatı tárepinen islep shıǵarılǵan úy-ruwzıgershilik buyımları, ásirese, toqımashılıq ónimleri menen Orta Aziya bazarlarınıń toltırılıwı nátiyjesinde ónermentshiliktiń kóplegen túrleri kriziske ushıradı. Bunday jaǵday kámbaǵallardıń sanınıń jáne de kóbeyiwine alıp keldi. Bulardıń barlıǵı úlke xalıqlarının siyasiy jaqtan koloniallıq zulımılıǵına túskenligi milliy mámleketshiliktiń joq etiliwi hám húkimdar hákimiyat tárepinen hár tárepleme kemsitiliwine sebep boldı.

**Milliy-azatlıq
háreketleriniń
baslanıwı**

XIX ásir aqırında ekonomikalıq qıyınshılıqlar hám xalıqtıń ruwxıy tárepten kemsitiliwi, jergilikli úrp-ádetlerge qarsı bolǵan qararlardıń qabıl qılınıwı nátiyjesinde Túrktan Rossiya imperiyasınıń milliy-azatlıq háreketleri kúsheygen oraylardan birine aylandı. (Úlkeniń hár túrli jerlerinde kóterilip kiyatırǵan bul kóterilislerdiń háreketlendiriwshi kúshi, tiykarınan, diyqanlar, qala ónerment-kásiplerden ibarat xalıqtıń jarlı bólegi edi. Bul háreketlerde watandı súyiwshi ruwxaniyeler, milliy maqtanıshın joǵaltpaǵan mülkdarlar, sawdagerler de qatnastı.) Koloniallıqqa qarsı úlkeniń hár turli jerlerinde narazılıq kóterilisler bolıp turdı. Atap aytqanda, 1878-jılı Mıntóbede (házirgi Marhamat rayonı) kolonizatorlardıń siyasiy hám ekonomikalıq zulımılıǵına qarsı Jetimxan bassılıǵında kóterilis boldı. Onı koloniallıq húkimet kúsh penen bastırdı. 1879-jıldıń gúzinde jergilikli xalıq Fergana wálayat basqarması imaratı aldına ashıq túrde narazılıq bildirip jıynaldı. Olar Marǵulan uyezinde salıq alıw nızamsız túske kirgenligine qarsı shıǵıp, salıqlardı kemeyttiriwdi qatań talap etti.

Kóterilis kúsheyip ketiwin sezgen patsha húkimeti komissiya dúzip, jaǵdaydı úyreniwge kiristi. Komissiya wálayatta paxta egiwdiń keń kólemde kóbeyttiriliwi, nátiyjede basqa zárúr eginler keskin kemeygenligi oǵan sebep bolǵanın bildirgen.

Bóget qurılısı. XIX ásir aqırı

1880-jıldıń noyabrinde xalıq hámme salıqlardı tólegenligine qaramay, Xojend uyezdiniń baslıǵı Xojend hám Uratapa rayonlarındaqı xalıqtan qosımsha jer salıǵı alınıwın járiyaladı. Bunıń aqıbetinde sabır kesesi tolǵan xalıq Rahmanqulı haji, Mirkarimbaylar basshılıǵında adamlar uyezd baslıǵınıń mákemesine barıp, ádalatsız salıqtı biykar etiwdi talap etti. Buǵan juwap retinde baslıq mirshablarǵa kóterilis jetekshisin qamaqqa alıwdı buyırdı.

Talawshılıq, salıqlar hám zulımlıqtıń kúsheygenligi sebepli 1882-jıldıń baslarında Namangan xalqı hákimlerge qarsı bas kóterip shıqtı. Bul ret olar uyezd baslıǵınıń úyin qorshap aldı. Uyezd hákimleri áskeriy bólimdi járdemge shaqırıp, kóterilisshilerdi qattı jazaladı.

1885-jıldıń jazında Fergana oypatlıǵında xalıq kóterilisleri qaytadan kusheyip, Andijanda Dárwishxan basshılıǵında kóteriliske shıqtı. Endi kóterilisshiler gúres usılın ózgerttirip, baylar hám bolıs baslıqlarınıń imaratlarına hújim uyımlastırdı. Usı jılları kóterilis izbe-iz pútkil wálayatqa jayıldı.

1896-jılı Namangan uyezdiniń Aqsuv-Shahrıxan bolısındaǵı Naimanshı, Eski mazar, Langarbab awıllarında xalıqtıń mınbasılar saylawlarındaqı narazılıǵı ashıq kóteriliske aylandı. Túrktanda Patsha húkimetiniń húkimdarlıǵı, ámelge asırıp atırǵan koloniallıq siyasatına qarsı úlkeniń hár bir jerinde jergilikli xalıq tárepinen hár túrli kórinistegi narazılıq hárezketleri alıp barıldı.

Ózinińdi sınan!

1878-jılı ...

1880-jıl noyabrde ...

1882-jılı ...

1896-jılı ...

1885-jıldıń jazında ...

kóterilisler baslandı.

**Xalıq háreketlerine
qarsı jaza
sharalarınıń
kúsheyttiriliwi**

Rossiya imperiyasınıń sawda-sanaat kólemleri Túrktan úlkesin hár tárepleme, á sirese, ekonomikalıq jaqtan gárezli etiwde belsendi qatnastı. Koloniallıq húkimet dáslep kóship kelgenlerdiń awılların ózbek, qırğız, tájik awıllarınan ajıratıp, gárezsiz bolıwın támiyinlegen bolsa, keyinnen bul awıllardı, jergilikli awıllardı birlestirgen bolıslarǵa baslıqlardı jergilikli xalıqqa tiyisli bolmaǵan adamlardan qoya basladı. Olar arqalı jergilikli xalıq ústinen basqarıwdı hám qadaǵalawdı óz qollarına tolıq alıw gózlengen edi. Úlke hákimiyatı kóterilislerdiń kúsheyip keti-

Jaza áskeriy bólimi

winen turaqlı túrde qáwipsinetuǵın edi. General-gubernator mákemesiniń arnawlı bóliminiń baslıǵı óz bayanatında «kóteriliske me-yil» xalıq wákillerin áskeriy sudqa beriw hám bul sud ólim jazasın ashıq túrde orınlawı haqqında pikir bildirdi. Ol xalıqtı qorqıw hám baǵınıshlı etip uslap turıw úlkede tártip hám de tınıshlıqtı támiyinlew múmkin bolǵan birden-bir qural ekenligin uqtırdı.

1892-jıldan kolonizatorlar ápiwayı puqaralardı basqarıwshılardı qarsılıq kórsetken jaǵdayda tikkeley áskeriy dala sudına bere basladı. «Gúnakarlar»dı ashıq túrde óltiriw bunnan bilay adamlardı qorqıtıw ushın kolonizatorlarǵa úlken huqıqlar berdi.

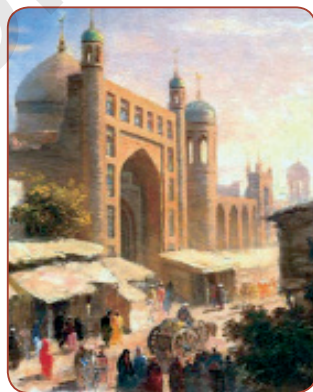
? Soraw hám tapsırmalar

1. Koloniallıq zulımlıqtıń kúsheyiwi, tiykarınan, qanday kórinislerde anıq kózge taslandı?
2. Koloniallıq húkimettiń Túrktanda alıp barǵan siyasatınıń maqset hám wazıypaları nelerden ibarat edi?
3. Xalıq turmısınıń jarılınıwına qanday faktorlar sebep boldı?
4. Ne ushın xalıq háreketleri XIX ásirdiń 70-jılları aqırında tap Fergana oypatlıǵında kúsheydi?
5. XIX ásirdiń 80-jıllar aqır — 90-jıllar baslarında Fergana oypatlıǵınıń qaysı bolıs hám uyezdlerinde xalıq kóterilisleri bolıp ótti?

18-§. TASHKENTTE «OBA KÓTERILISI»

Kóterilistiń baslanıw sebepleri

1892-jıldıń mart ayında Awǵanstanda oba keselligi tarqaldı. Báhar máwsiminiń aqrına kelip bul kesellik Samarqand wálayatınıń Jizzax uyezinde, 7-iyunda bolsa, Tashkentte de bilindi. Tashkent qalası hákimiyatı keselikke qarsı sharalar qatarında qaladaǵı 12 qábirstandı jawıp qoydı. Usı kesellikten ólgen adamlar ushın ámelde qaladan sırtta tek bir ǵana qábirstan asıldı. Sanitariyalıq sharalar xalıqqa isenimli etip túsindirilmedi. Bunnan basqa shıpaker-feldsherler jetispewshiligi sebepli nawqaslardı tekseriw úshinshi, tórtinshi kúni ótkizilgen. Bul waqıtta xalıq arasında koloniallıq hákimler suwdı, shıpakerler bolsa nawqaslardı qastan záhárlep atırǵanı, óliklerdi qábirden shıǵarıp taslap atırǵanı haqqında mış-mış ǵápler tarqaldı. Túrktan úlkesinde 1892-jıldıń 18-iyunnan kúshke kirgen «Áskeriy jaǵdayda dep daǵaza etilgen jerler haqqında Qaǵıyda» engizildi. Bul waqıtta Tashkenttiń Góne qalasındaǵı xalıqshıl aqsaqal Inaǵamxoja Umrixojaev lawazımınan shetlestirildi. Onıń ornına tayınlangan adam para alıwdı kúsheytiriw maqsetinde basqa kesellik penen awırıp ólgenlerdi de oba ushın ashılǵan qala sheatindegi qábirstanǵa kómiwdi buyırdı. Xalıq oǵan keskin narazılıq bildirdi. Bul jaǵday kóterilistiń baslanıwına sebep boldı.

Tashkent kóshesi.
XIX ásir

1892-jılдаǵı narazılıq háreketlerin keltirip shıǵarǵan tiykarǵı sebep, birinshiden, jergilikli xalıqqa siyasiy, social-ekonomikalıq jaqtan koloniallıq zulımlıqtıń barǵan sayın kúsheyip baratırǵanlıǵı; ekinshiden, xalıq massasınıń awır awhalı, ónermentshi kásipler hám márdikarlardıń ayawsız isletiliwi; úshinshiden, tutınıw ónimleri bahalarınıń toqtawsız ósip barıwı, salıqlardıń kópligi; tórtinshiden, hámeldarlardıń óz lawazımınan paydalanıwı, paraxorlıq sıyaqlı jaǵdaylardıń kóbeyiwi boldı.

Kóterilistiń baslanıwı

Tariyxta «Oba kóterilisi» (yamasa «Tasatar» waqıyası) dep at alǵan kóterilis 1892-jıldıń 24-iyunında baslandı. Dáslep jergilikli xalıqtıń

**Kóterilishilerdiń qala
hákimine hújimi**

insapsız hámeldarlar hám sudlarga, hákimiyattı óziniń paydasına paydalanǵan qala bas aqsaqalına qarsı narazılıǵı menen baslandı.

Bul waqıyanı óz kózi menen kór- genlerden biri mınanday dep jazǵan edi: «Kóterilishilerdiń maqseti bolıp atırǵan kemsitwlerdi toqtatıwǵa erisiw edi. Alaman qalanıń baslıǵı S. Putinsev aldına shara kóriw haqqındaǵı talap penen jolǵa túsedi. Alamanda oqatar yamasa zamanagóy qurallar da joq bolıp, olar shama

menen 400 adam átirapında edi».

Eski qala aqsaqalı Muxammed Yaqub alamannan qorqıp qala baslıǵı aldına baradı. Xalıq S. Putinsevtan aqsaqaldı olardıń ıqtıyırına beriwdi talap etedi. S. Putinsev bolsa sóylesiw ornına kúsh isletkeni ushın sabır kesesi tolǵan xalıq kóp oylap otırmaı hákimge qarsı hújim basladı. Onıń adamların qırıp, ózin urdı. Tashkent aqsaqalınıń úyine ot qoydı. S. Putinsev hám onıń mirshabların sabalǵan xalıq mákemeni de astın-ústin etti. Kóterilisti bastırıw ushın kazaklar polki hám bir rota áskerler shaqırıldı.

Ózińizdi sınan!

Muxammed Yaqub — ... Polkovnik Putinsev — ...
Kóterilis sebepleri — ... Kóterilishiler ... ibarat edi.

**Kóterilis bastırıl-
ǵannan keyingi
shara-ilajlar**

Úlke hákimiyatınıń narazılıq hárezketlerin ayawsız usıllar menen bastırıwı, kóterilis qatnasıwshıların ayawsız jazalawshı koloniallıq húkimettiń haqıyqıy júzin anıq korsetip berdi. Tashkenttegi kóterilis Túrktan koloniallıq hákimiyatın ayrıqsha táshwishke saldı. Ol húkimetke policiya shtatın kóbeyttiriw hám jaza wákıllerin jáne de keńeyttiriw haqqında múrajaát etti. Sankt-Peterburg Túrktan general-gubernatorınıń ótinishin qanaatlandırıp, úlkede «mirshablıq jaǵdayın» engiziwge ruqsat berdi. Túrktan general-gubernatorı «kúshli qorǵanıwda»

dep járiyalangan jerlerde jıynalıslardı tarqatıw, sawda-sanaat kárxanaların jabıw, galaba xabar organların qadağalaw, qálegen adamdı súrgin etiw, járiyma salıw hám basqa huqıqlardı aldı. «Ayırıqsha jaǵdaydaǵı qorǵanıw» dep daǵaza etilgen jerlerde pútkil hákimiyat general-gubernatorı tayınlaǵan bas nayıp qolına ótti.

Usı kóterilisti bastırıwda kolonizatorlar óz mápleri jolında xalıqtıń úrp-ádetleri, diniy isenimi, milliy qádiriyatların ayaq astı etip, ózlerin úlkede hákim hám basqınshı ekenlikler jergilikli xalıqqa kórsetti.

Tashkent. Góne qala kósheleri XIX ásir

Ózinizdi sınan!

1892-jıl 8-iyunda ...

«Kúshli qorǵanıwdaǵı» aymaqlar ...

1892-jıl 24-iyunda ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Jergilikli xalıq huqıqlarınıń shekleniwın nelerde kóresiz?
2. Tashkent kóterilisiniń baslanıw sebeplerin aytıń hám milliy qádiriyatlarga neler kiriwin túsindirıń.
3. Kóterilis qashan baslandı? Kolonizatorlar hám olarǵa xızmet etiwshilerdiń qaysı háreketi xalıqtıń shıdamın toltırdı?
4. Kóterilis bastırılǵannan keyin qanday ilajlar ámelge qanday ilajlar ámelge asırıldı?

19-§. ANDIJAN KÓTERILISI

Kóterilistiń sebepleri

XIX ásirdeń ekinshi yarımında Túrktanda Rossiya imperiyasınıń ornatqan koloniallıq dúzimi jergilikli xalıqtı siyasiy huqıqlardan ayırdı, milliy, diniy qádiriyatların qadaǵaladı, ekonomikasın bolsa imperiya maqsetlerine boysındırıp, xalıqtıń turmısın, materiallıq awhalın tómendetip, jarılınıwına alıp keldi.

1886-jılǵı «Túrktan úlkesin basqarıw haqqındaǵı Reje»ge muwapıq úlkede koloniallıq siyasatı nızam hújjetleri tiykarında bekkemlendi. Bunıń nátiyjesinde úlke xalqına zulımlıq jáne de

kúsheydi. Usı Rejeniń óz aldına qoyǵan tiykarǵı maqseti bul úlkede jer máselesin koloniya máplerine sáykeslestiriw bolǵan. «Reje» járiyalanǵannan soń onda názerde tutılǵan shara-ilajlardı ámelge asırıwda jergilikli xalıqtıń milliy, diniy hám jergilikli ózgeshelikleri esapqa alınadı.

Bul «Reje» tiykarında Rossiyadan kóship kelgenler ushın jer fondı dúzildi. Bunday siyasat jer máselesi júdá názik bolǵan, xalıq tıǵız jaylasqan, ásirese, suwǵarılatuǵın egin maydanları az bolǵan Fergana oypatlıǵında jergilikli xalıqtıń awhalın tómendetip jiberdi. Oypatlıqta paxta jetistiriwdiń kóbeytiriliwi sebepli, ǵalle, azıq-awqatlıq eginler maydanı hám jaylawlardıń qısqarıwı, azıq-awqat hám basqa ónimler bahasın keskin asırıp jiberdi.

1891-jılı Rossiyadan Fergana wálayatına xalıqtıń kóshirip keltiriliwi, olardıń jaylastırılıwı jer qıt hám xalıq tıǵız jasaytuǵın oypatlıqtıń awhalın júdá tómendetip jiberdi. Patsha húkimetiniń bunday háreketleri jergilikli xalıq narazılıǵın jáne de kúsheyttirdi.

Koloniallıq húkimet Tórkstan úlkesiniń hámme jerlerinde jergilikli xalıqtıń milliy hám diniy qádriyatların esapqa almastan, olarǵa qarsı siyasat alıp bardı. Patsha húkimeti tárepinen úlkeдеgi waqım menshik jerleri qısqartıldı. Waqım menshik jerlerine tiyisli jerlerdi tamamlaw shara-ilajları bolsa waqım jerleriniń úlken bólegin mámleket mülkine aylandırdı. Bul úlke turmısında, keń xalıq ortasında joqarı abırayǵa iye din jetekshileri, diniy uyımlar hám bilimlendiriw orınlarında jumıs alıp baratuǵın aǵartıwshı toparlardıń keskin narazılıǵın keltirip shıǵardı.

Narazılıq háreketlerine úlke basqarmasınıń jergilikli xalıq máplerinen imperiya máplerin ústin qoyatuǵın siyasat alıp barıwı, tiykarǵı xalıqtıń jasaw sharayatınıń tómendeliǵi, salıqlardıń kópeliǵi,

hámeldarlardıń paraxorlıǵı hám óz lawazımın jeke máplerine paydalanıwları, tolemler hám minnetlemelerdiń awırılıǵı sebep boldı. Bilim alıw, medicinalıq xızmet, abadanlastırıw isleri qarawsız qalıp, olarǵa húkimet tárepinen qárezet ajratılmaǵan. Bunday unamsız jaǵdaylar jergilikli xalıqlardıń kolonizatorlarǵa jekkóriwshiligin arttırıp, olarǵa qarsı kóterilis baslawına alıp keldi.

Kóterilishhilerdiń jeńiliwi

**Kóterilistín
baslanıwı**

Türkstan úlkesinde XIX ásirdeń aqırlarında bolıp ótken kóterilislerden biri bul—1898-jıldıǵı jergilikli xalıqlardıń kolonizatorlarǵa qarsı qaratılǵan Andijan kóterilisi esaplanadı. Bul kóteriliske oypatlıq xalqı arasında *Dukshi iyshan* atın alǵan *Muxammed Ali* (1846—1898) basshılıq etti. Dukshi iyshan fanatik dinshillerden edi. Ol ápiwayı fizikalıq jaǵdaylardan paydalanıp sada xalıq arasında káramatlar kórsetken. Onı «áwliye» dep esaplaǵan xalıq kóteriliske basshılıq etiwge shaqırǵan. 1898-jıldıń báhárinde oypatlıqtıń hár túrli jerlerinde Muxammed Ali basshılıǵında kóterilis bolıwı haqqında gápler tarqatıldı. Bul waqıyadan da Dúkshi iyshan haqqındaǵı maǵlıwmatlardan kolonizator hákimler de xabardar bolǵan.

Jergilikli xalıqtıń koloniallıq zulımılıǵına qarsı narazılıq háreketleriniń ashıq túrde kóterilis kórinisinde baslanıp ketiwine 1898-jıl 17-may kúni Muxammed Ali óz adamları arqalı átirapındaǵı awıllarǵa xabar tarqatıp, kóterilis baslaw waqtı kelgenligin járiyalǵanı sebep boldı. Sol kúni tünde kóterilishshiler tárepinen Tájik awılдаǵı telegraf sımLARınıń qırqıp taslanıwı menen kóterilis baslanıp ketti. Olar jolda ushırasqan Asaka pristavın óltirdi. Dukshi iyshan basshılıǵındaǵı kóterilishshiler ekige bólinip, olardıń birine Ziyawiddin maqsım basshılıq etti. Kóterilishshiler Qutshı awılına jetip barǵanında olardıń qatarına jáne 200 adam, Qoylı awılına barǵanında mınbası Ğayıpnazar óz adamları menen qosıldı. Keyin kóterilishshiler Andijandaǵı áskeriy kazarmaǵa hújim etti.

Kóterilishshiler menen koloniallıq hákimiyat áskery kúshleri ortasında júz bergen soqlıǵısıwdan keyin kúshler hám áskeriy qural-jaraqlar teń bolmaǵanlıǵı sebepli kóterilishshiler sheginiwge májbúr boldı. Bul soqlıǵısıwda áskeriy kazarma áskerlerinen 22 si óltirildi, 22 si jaradar boldı. Kóterilishshilerden 11 i

**Bolis baslıǵı mirshablar menen.
Fergana wálayatı. XIX ásir aqırı**

**Qamaqtağı Dukshi
iyshan**

qaytı boldı, 8 i jaralandı. Qalada áskerler menen kóterilisshiler ortasında júz bergen ayawsız atıspalarda tek kóterilisshiler emes, al kóplegen tınısh jasap atırğan xalıq wákilleri de qaytı boldı.

Kóterilistiń baslanǵanlıǵı haqqındaǵı xabardıń alınıwı menen patsha húkimeti tez shara kóriwge hám onı bastırıwǵa háreket etti. Kóterilis Andijanda, ásirese, ruslar jasaytuǵın Jańa qalada qorqıw oyattı. Kolo-nizator hámeldarlardan baslap ápiwayı puqaralarına shekem albırawǵa túsip, úylerine jasırınıp aldı. Hátteki rayon basshısı polkovnik Konshevskiy de kóshege shıqpay, óz úyinen telefon arqalı áskeriy kúshlerdi shaqırdı. Áskeriy kúshler úsh saat ishinde Andijangá jetip kelip, Jańa qalada dus kelgen jergilikli xalıqtı oqqa tuttı. Nátiyjede kóteriliske qatnası bolmaǵan júzlep adamlar kolonizatorlar oǵınan qaytı boldı.

Ózinińizdi sınan!

Muxammed Ali iyshan — ... 1898-jılı 17-mayda — ...

Kóterilistiń bastırılıwı

Andijandaǵı 1898-jılǵı kóterilisten keyin patsha Nikolay II Tórkstan general-gubernatorı general-leytenant A. Vrevskiydi lawazımınan shetletip, onıń wazıypasın waqıtsha Sırdárya wálayatı áskeriy gubernatorı N. Korolkov moynına júkledi. Ol koloniallıq siyasatın júdá qatań túrde amelge asırıw boyınsha tek úlkede emes, al imperiya húkimdarlıǵı ortalıǵı arasında da tanılǵan edi. Onıń moynına kóterilisshilerdi birotala joq etiwge qaratılǵan jaza ekspediciyasına jeke ózi basshılıq etiw de tapsırıldı. N.Korolkov 1898-jılı 20-may kúni kóterilis baslanıwınıń aldın almaǵanı ushın Fergana wálayatı áskeriy gubernatorı hám birneshe hámeldarlardı lawazımınan bosattı. Koloniallıq húkimet kóterilisti birotala bastırıw ushın onda qatnasqanlardı ayawsız jazaladı. Kóterilis bastırılǵannan keyin, eki mıń adam qamaqqa alındı. Xalıqtıń kóz aldında kóterilisshiler kórsetip jazalandı. Dukshi iyshan hám onıń jaqın qatarları dargá asıp óltirildi. Dereklerge muwapıq jámi 380 adam ólim jazasına buyırıldı. Biraq, xalıqtıń jáne de ǵázepleniwinen qawıp-

lengen imperiya hákimiyatı, ásirese, áskeriy wázir A.N. Kuropatkin jańa tayarlangan Túrktan general-gubernatorı S.M. Duxovskiyǵa ólim jazasın kóbeyttirmew haqqında telegramma jiberdi. Onda ólim jazasın súrgin hám qamaq jazasına almastırıw haqqında kórsetpe beriledi, biraq, 22 adamǵa berilgen ólim jazası óz kúshinde qaldı.

1898-jılı bolıp ótken kóteriliste jergilikli xalıqtıń óz janların qawıpke qoyıp, koloniallıq zulımlıǵına qarsı gúres alıp barıwı múmkinligin kórsetti. Olar qollarına qural alıp, ayaq astı etilgen haq-huqıqları, árman-úmitleri ushın gúrestı. Kóterilis izsiz joq bolıp ketpedi. Ol keń xalıqqa azatlıq ushın gúres ushın jol kórsetti hám mınlap adamlardı koloniallıq zulımlıqqa qarsı belsendi gúresiwge ilhamlandırdı.

1898-jılǵı kóterilis kúl-talqan etilgen bolsa da, jergilikli xalıqlardıń ǵárezsizlik hám azatlıq ushın gúreslerin toqtata almadı. Úlkeniń hár túrli ayaqlarında narazılıq hárezketleri hár túrli kórinislerde dawam etti. Kóterilis bolıp ótkennen keyin bir jıl ótip, 1899-jıl 20-iyunda Fergana oypatlıǵında jáne jańadan kóterilis baslandı. Koloniallıqqa qarsı kóterilisler Túrktan úlkesiniń barlıq ayaqlarında dawam etti. Túrktan úlkesi Rossiya imperiyası ushın eń tınıshsız, toqtawsız narazılıq hárezketleri hám kóterilis bolıp turatuǵın ayaqqa aylanıp qaldı.

Ózinińdi sınan!

**N. Korolkov — ...
1898-jıl 25-iyunda ...**

**Súrgin — ...
1899-jıl 20-iyunda ...**

Kóterilisshilerdiń qáteleri

1898-jılı Andijanda baslangan kóterilis de úlkeniń basqa jerlerinde bolıp ótken kóterilisler sıyaqlı koloniallıq húkimettiń áskeriy kúshleri tárepinen bastırıldı. Quralsız kóterilisshiler jaqsı qurallangán koloniyǵa qarsı gúreslerde jeńiwi múmkin emes edi. Bul kóterilisti jeńiliske alıp kelgen sebeplerden biri onıń úlke boylap keń jayılp ketpegenligi hám jergilikli xalıqtıń barlıq qatlamları onda qatnaspaǵanlıǵı boldı.

Kóterilisshiler kolonizatorlarǵa qarsı qaratılǵan hárezketleri menen eń dáslep úlkeдегі zulımlıqqa shek qoyılıwına erispekshi

bolğan edi. Kóterilis alıp barganlardıń ıdırawshılıǵı, anıq rejesi islep shıǵılmaǵanlıǵı, hámme bir waqıtta kóteriliske shıqpaǵanlıǵı olarǵa pánt berdi. Atap aytqanda, Ketpentepa hám Kugarttaǵı adamlarǵa basshılıq etken Shibil bolıs Dukshi iyshangá tez qosılıw ornına koloniyagá qarsı gúreske háreket etip, taktikalıq qátege jol qoydı. Xalıqtıń ayırım qatlamları kóteriliske qorıqqanınan, bazılar kóteriliske jeńiske erisiwine isenbegeni ushın qosılmaǵı.

Dukshi iyshannıń jeterli dárejede tayarlanbay, áskeriy tarawdan xabarı joq, jaqsı qurallanbaǵan adamları menen ashıq túrde kóterilistiń baslanǵanlıǵı kolonizatorlardıń kóterilisti ańsat bastırıwına imkan berdi. Úlkede húkimdar bolıp alǵan koloniyalıq húkimet kóterilisti bastırıwǵa eristi. Andijanda baslanǵan kóterilis tek Túrktan úlkesi basqarmasın emes, al Rossiya imperiyası húkimetin de qattı qáweterge salıp qoydı. Kóterilisten keyin úlkeniń hárbir aymaǵında narazılıq keypindegi hámme xalıqtı qattı baqlawda uslap turıwǵa qaratılǵan sharalar kóridi. Hárqanday narazılıq kórinisindegi háreketlerdi ayawsız bastırıwǵa kirisildi.

Ózińizdi sınan!

Shibil bolıs — ... Kóterilis jeńilisiniń sebepleri—...

Atamalar túsinigi

Iyshan — dindarlar arasında abıroyǵa erisken diniy jetekshi ataǵı.
Dukshi (*parıssha-yig, duk*) — shıǵırdıń jip oralıp baratırǵan bólegi. Duk soǵıwshı ónermentshi dukshi dep atalǵan.

Kazarma (*italyansha— kishkene ılashıq*) — áskeriy bólim jaylastırılǵan arnawlı imarat.

Súrgin — jinayatları ushın awır miynet sharayatında jazanı ótew ornı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Andijan kóterilisiniń baslanıw sebeplerin sanap berin.
2. Kóterilistiń ayawsız bastırılǵanlıǵın qanday dálillerde kóriw múmkin?
3. Andijan kóterilisi ne ushın jeńiliske ushıradı?
4. Bul kóterilistiń áhmiyeti nede?

20-Ş. MILLIY-AZATLIQ HÁREKETLERINIŇ ÁHMIYETI

XIXásir aqırındaǵı kóterilislerdiń ulıwma ózgeshelikleri

XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq háreketleri Túrktan úlkesiniń patsha húkimeti tárepinen basqınshılıq jolı menen basıp alınǵanlıǵın jáne bir márte dálilledi. Basıp alınǵan aymaqlar imperiyanıń quramına koloniya sıpatında kirgizilip, bul jerlerde imperiyanıń siyasiy, ekonomikalıq hám geopolitikalıq máplerin birinshi orınǵa qoydı. Úlke arzan shiyki zat bazasına, Rossiyada tayarlangan ónimler ushın tayar bazarǵa, onıń xalqı bolsa arzan ishshi kúshine aylandı.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında Túrktan úlkesinde alıp barılǵan milliy-azatlıq háreketleri jergilikli xalıqtıń hár turli kórinislerdegi shıǵıwlarında óz kórinisin taptı. Bularǵa tiykarǵı sebep salıq hám minnetlemelerdiń awırlıǵı, jergilikli basqarıw wákilleriniń patsha húkimetine satqınlıq etiwı, Rossiya úlkelерinen kóship kelgen xalıqqa jańa egin maydanlarınıń bólip beriliwi, bahalardıń kóterilip ketkenligi, sebepli júz berdi. Bunnan basqa jergilikli xalıq ushın medicinalıq xızmet kórsetiwdiń joqlıǵı, jańa óndiris hám texnologiyalardıń tek imperiya máplerine xızmet etiwı hám jergilikli xalıq wákilleriniń ǵalaba türdegi narazılıq kórsetiwlerine alıp kelgen edi.

XIX ásirdiń ortalarınan baslangan milliy-azatlıq háreketleri úlkeniń hár turli aymaqlarında toqtawsız türde dawam etti.

Bul dáwirde bolıp ótkен milliy-azatlıq háreketleriniń kópshiligi úlkeniń belgili bir aymaqlarında bolıp ótkен bolsa da, onıń jańǵırırǵı pútkil úlke boylap tarqaldı. Hárbir kóterilis basqa jerlerde de narazılıq kórsetiwleriniń kúsheyiwine hám de ol jerdegi xalıqtı azatlıq ushın kolonizatorlarǵa qarsı gúres alıp barıwǵa ruwxıy tásir kórsetti.

Kóterilisler bastırılǵanı menen onıń qatnasıwshıları úlkeniń hár turli aymaqlarına qashıp barıp, óz háreketlerin dawam ettirdi.

Kóterilislerdiń áhmiyeti

XIX ásirdiń ekinshi yarımında bolǵan milliy-azatlıq háreketlerinde úlke xalıqlarınıń derlik barlıq wákilleri qatnasqanlıǵı menen áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, kóterilislerde xalıqtıń hár turli qatlam wákilleri, yaǵnıy diyqanlar, ónermentshiler, din ulamaları, awıl aqsaqalları, mınbasılar, qazılar, hám hátte úlken mülk iyeleri, sawda-gerler qatnasqan.

Bul kóterilislerde patsha húkimeti úlkeniń jergilikli xalqınıń ġárezsizlik hám azatlıq jolınan qaytpaytuǵınlıǵın, hárqanday zulımlıq, kúshli baqlaw hám qattı jazalar olardı jaqsı niyetlerinen shegindire almaytuǵının túsindi. Koloniallıq húkimet keleshekte kóterilisler baslanbawı ushın hár tárepleme is kóriwge hárket etti.

XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq hárketleri watanımız tariyxında milliy ġárezsizlik hám azatlıq gúresi sıpatında áhmiyetli orın tutadı. Bul dáwirdegi milliy-azatlıq hárketleri Polatxan, Qurbanjan dadxan, Jetimxan, Dárwishxan, Muxammed Ali iyshan bassılıǵında bolıp ótti.

Juwmaqlap aytqanda, XIX ásirdiń ekinshi yarımındaǵı milliy-azatlıq hárketleri úlke xalqınıń sociallıq jaǵdayı, milliy kelip shıǵıwına qaramastan, watan ġárezsizligi, el azatlıǵı, xalıq erkinligi hámmeniń ulıwma maqseti ekenligin ańlatadı.

Kóterilisler xarakterine qaray milliy-azatlıq kórinisinde júz berdi, sebebi bul kóterilislerdiń tiykarǵı kúshi keń xalıq massası bolıp, olar koloniallıq tártiplerine qarsı qaharmanlarsha gúres alıp bardı. Olar jurttıń pıdayı perzentleri ekenligin ámelde dálilledi hám erlikleri menen Watan tariyxı betlerinen múnasip orın iyeledi.

Ózinińdi sınan!

**Kóterilislerde ... qatnastı. Kóterilislerdiń áhmiyeti — ...
Eń kóp narazılıqlar bolıp ótken aymaqlar — ...**

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir aqırındaǵı kóterilisler Túrktannıń qaysı aymaqlarında keń tús aldı?
2. XIX ásir aqırındaǵı kóterilislerdiń aqıbetleri hám áhmiyeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
3. XIX ásir aqırında Túrktandaǵı xalıq kóterilisleriniń tiykarǵı sebeplerin sanap berin.
4. Tómendegi kesteni toltırın.

Kóterilis basshısı	Sánesi	Sebepleri	Aqıbetleri

V BÓLIM

XIX ÁSIRDÍŇ EKINSHI YARÍMÍ—XX ÁSIR BASLARÍŇDA QARAQALPAQLAR

21-Ş. XIX ÁSIRDÍŇ EKINSHI YARÍMÍ — XX ÁSIR BASLARÍŇDA QARAQALPAQLARDÍŇ AYMAQLÍQ JAYLASÍWÍ HÁM JÁMIYETLIK TURMÍSÍ

XIX ásirde qaraqalpaqlar

Tarıyxı jaǵınan qaraqalpaqlar Ural, soń Volga boylarında, Aral boyları hám de Sırdáryanıń tómengi basseynleri eteklerinde jasaǵan. Aqırında, olar XIX ásir baslarında tómengi Ámiwdárya basseyni, Araldıń qubla hám qubla-batıs táreplerinde otırıqlı turmıs tárizine óte basladı. Qaraqalpaqlar gá qazaqlar, gá túrkmenler hújimlerine ushırıp, bunıń nátiyjesinde Xiywa xanlığı puqaralığına ótti. Tómengi Ámiwdáryanıń úlken shól hám suw shıqpaǵan shólge tutas kebir jerlerin olar ózleriniń mashaqatlı miyneti esesine ózlestirdi. Otırıqlı turmısqa ótkennen keyin, diyqanshılıq penen shuǵıllanıw qaraqalpaqlar turmısında tiykargı orındı iyeledi. Solay bolsa da, sharwashılıq da qaraqalpaqlar turmısında jetekshi tarawlardan biri bolıp qala berdi.

XIX ásir ortalarında qaraqalpaqlar Xiywa xanlığı húkimdarlığında bolıp, olar Ámiwdáryanıń hár eki jaǵasında hám Aral teńizine quyılatuǵın jerlerde jasaǵan. Olardıń sanı sol waqıtta shama menen 100 mıńnan aspaǵan. Qaraqalpaqlarǵa berilgen jerler xanlıq mülki sanalıp, salıqlar tólegen. Hár qıylı minnetlemelerdi orınlaǵan.

Qaraqalpaqlardıń jámiyetlik turmısı

Qaraqalpaqlar ruwlarǵa bólingen, olarda jerden paydalanıw jámaát tárizinde ótetuǵın edi. Ruwlar suwǵarıw kanallarınıń qazılıwı ushın juwapker bolǵan. Sharwa jeke mülk bolǵanlıqtan oǵan ruw tamǵası basılıp, jámaát jaylawlarında baǵıldı. Qaraqalpaqlardıń hár bir awıl xalqı bir ruwǵa tiyisli boldı. Qaraqalpaqlardı basqarıw qolaylı bolıwı ushın Muxammed Raximxan I «Qaraqalpaq ulısı»n qalıplestirdi, barlıq qaraqalpaq jámaátleri mine usı ulısqa kirgen. Ulıstı basqarıw xannıń iqtıyarında edi. Ruwlar hám qawimler birqansha úlken toparlarǵa birlestirilip, olardı basqarıw ushın xan sarayınıń joqargı

hámeldarları — *atalıq* hám *beglerbegi* tayınlangan. Ayırım hákimler, ádette, xannıń jaqın tuwısqanları bolǵan.

Qaraqalpaq ruwxanıyları, iyshanları hám xalıqtıń abıroylı adamları Xiywa xanlarınıń ayrıqsha qáwenderliginde bolǵan. Qaraqalpaqlar arasında sudlardıń eki túri — *qazılar sudı* hám *biyler sudı* bolǵan edi.

Ózinizdi sınan!

XIX ásir baslarında qaraqalpaqlar ...
XIX ásir ortalarında ...

Qaraqalpaqlar ... jasaǵan
Sudlardıń eki túri ...

Xojalıǵı hám shuǵılanatuǵın jumısları

Qaraqalpaqlar XIX ásirdeń ekinshi yarımına kelip otırıqlı bolıp, diyqanshılıq olardıń turmısında tiykarǵı orındı iyeledi. Biraq, sharwashılıq ta jetekshi tarawlardan biri bolıp qaldı. Usınday tınısh miynet penen bánt bolǵan payıtlarında basqınshılıq penen baylıq arttırıwdı kásip etip alǵan qaraqshı toparlar qaraqalpaqlar otawlarına tosattan hújim etetuǵın edi. Bul kútilmegen basqınshılıq nátiyjesinde olar kóplegen mal-múlklerinen ayırılǵan.

Qaraqalpaqlar turmısında balıqshılıq hám ańshılıq ta áhmiyetli orın iyelegen. Ámiwdáryanıń boylarında hám Aral tenizi átirapındaǵı kóllerde balıqlar mol bolıp, olar kóplegen shańaraq hám de ruwlar ushın tiykarǵı tirishilik deregi bolǵan. Hátteki, shıǵıstan batısqa baratırǵan sawda kárwanları duzlangan balıqtı kóp muǵdarda mine usı balıqshılıq penen shuǵıllanıwshı shańaraqlardan alıp ketetuǵın edi. Qaraqalpaqlar, tiykarınan, tutınıw ushın zárúr buyımlardı tayarlaw menen shuǵıllandı.

Qaraqalpaq bezekleri

Olar otawlardıń átirapın oraytuǵın tawarlar, túye júنینen gúlli buyımlar toqıytuǵın edi. Olardıń xalıq ámeliy ónerinde otawlar ushın oyma naǵıslı esikler, úy-ruwzıger buyımların islew, gilem toqıw, kesteshilik joqarı dárejede rawajlangan. Bul qaraqalpaqlarda xojalıq hám turmıs talapların támiyinlewshi ónermentshilik tarawlarınń da rawajlanganlıǵın, olar, ásirese, aǵash hám súyekke islew beriw barısında qolı gúl usta bolǵanlıǵın kórsetedi.

Óziniñdi sınan!

Qaraqalpaqlardıń shuǵıllanatuǵın jumısları ... Qaraqalpaqlarda diqqatshılıq ...

Qaraqalpaqlarda ruwlıq hám qáwimlik qatnaslar

XIX ásirde de qaraqalpaqlardıń ayırım awıl-
larında ruw múnasibetleri bekkem dawam etti.
Qıtay-qıpshaq, mańǵıt hám keneges qáwimleri
quramındaǵı ruwlar «on tórt ruw» — arıs
(ruw) birlespesin dúzgen. Arıslar arasında eń
irisi on tórt ruw bolsa, áskeriy kúsh barısında ekinshi orında *shúllik*
hám *jawıngurdı* birlestirgen arıs-qońıratlar turar edi. Olarda jer-
suw mülki, sharwa ónimleri ruwdiki dep esaplansa da, ruw aqsa-
qalları, ruwxanıylar hám biylerdiń úlesi úlken muǵdardı quraǵan.
Bul jaǵday XIX ásir ekinshi yarımında qatlamlasıw procesiniń
kúsheyiwin jáne de tezlestirdi.

Qaraqalpaq ruwların basqarıw biy hám onıń aqsaqalları qolında
bolǵan. Ruw biylerin Xiywa xanları tayınlap, lawazımın tastıyıqlaw-
shı jarlıq beretuǵın edi. Xiywa
xanınıń isenimine kirgen biylerdiń
wákillikleri keñeyttirilip, olarǵa ay-
rıqsha sıy-húrmet kórsetilgen.

XIX ásirde 2-yarımında pútkil
qaraqalpaq ruwların basqarıw, sa-
lıqlardı óndiriw, áskeriy xızmetti
ótew minnetlemelerine baylanıs-
lı jumıslardı tártipke salıw maq-
setinde *beglerbegi* lawazımın tayın-
langan. Ayırım rayonlardı basqarıw
ushın bolsa xan óziniń tuwısqanları hám isenimli adamların qa-
raqalpaqlar jasaytuǵın tómengi Ámiwdárya hám Aral boyı aymaq-
larına jiberip turǵan. Islam dini tiykarların qaraqalpaq xalqı ara-
sında bekkemlew, jaslardı Xiywa medireselerine jiberip turıw ushın
Xiywadan musılman ruwxanıylar da jiberilgen.

Úrp-ádetleri hám turmıs tárzi

Qaraqalpaqlarda ruwshılıq ózine tán qádiriyat
bolıp, onıń tásiiri shańaraq hám tuwısqanlıq
qatnasıqlarında kórinetuǵın edi. Hár bir ruw óz
qáwiminiń bekkemligin támiyinlewge umılǵan.

Qaraqalpaq otawı

Hárbir ruwdıń ózine tán jerlew máresimleri bolıp, olardıń qábirstanları da bólek edi.

Toy máresimlerinde ruwdıń hámme aǵzaları qatnasıwı shárt bolǵan. Ulıwma alǵanda, qaraqalpaqlar kóshpelilikten otırıqshı turmısqa ótiwine shekemgi bolǵan uzaq dáwirde, xalıq bolıp qalıplelesiw procesinde ózine tán ruwxıy-materiallıq qádiriyatlar jarattı. Mehır-aqıbet, insanıylıq ideyaları menen suwǵarılǵan turmıs tárzi qalıplesti. «Qırq qız» hám basqa túrkiy xalıqlardıń ruwxıy mülki bolǵan hár qıylı dástanlarda mártlik, erkinlik, Watanǵa sadıqlıq, pák muhabbat, ar-namıs ústin edi. Bul ideyalar qaraqalpaq xalqı turmısınan bekkem orın aldı.

Ózińizdi sınan!

On tórt ruw – ...
Úrp-ádetler – ...

Beglerbegi – ...
Ruw biyleri – ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlar XIX ásir ortalarında qaysı aymaqlarda jasaǵan?
2. XIX ásirdeń ekinshi yarımında qaraqalpaq ruwların basqarıw qanday tárizde ámelge asırıldı?
3. Qaraqalpaqlardıń tiykarǵı jumıs túrlerin sanap berin.
4. Qaraqalpaq dástanlarında qanday ideyalar alǵa súriledi?

22-§. SALÍQ HÁM MINNETLEMELER. XALÍQ KÓTERILISLERI

Salıq hám minnetleme túrleri

Qaraqalpaqlar da Xiywa xanlıǵınıń puqaraları sıyaqlı sol dáwirdegi xanlıqta bolǵan salıqlardı tólep, minnetlemelerdi orınlaǵan. Xalıqtan jer salıǵı — **salǵırt**, ruwxanıyler paydasına — **úsir** salıǵı óndirilgen. Urıs waqıtlarında qaraqalpaqlar da **qazan pulı** salıǵın tólegen.

Sharwashılıq penen shuǵıllanıwshı hárbir shańaraq sharwa mallarınıń qırqtan bir bólegin zakat salıǵı sıpatında tólegen. XIX ásirdeń ekinshi yarımında xalıqtan 40 bas qaramal ushın pul esabında 9 sum, 40 bas qoy hám eshki ushın 2 sum 50 tiyin pul muǵdarında zakat alınǵan.

Salıqlardı tólewden basqa, minnetlemelerdi de orınlağan. Minnetlemelerdiń eń awırı bul hár shańaraqtan bir eradamnıń 12 kún dawamında jap qazıw jumıslarında qatnasıwı edi. Urıs jaǵdaylarında xalıqtıń majbúriy áskeriy xızmetke shaqırılıwı da tiykargı minnetlemelerden biri edi. Bunda hár bir jámáát 1000 nan 2000 ǵa shekem ásker beriwı lazım bolǵan. Ásker jetkizip bere almaǵan jámáátler qosımsha salıq tólegen. Shaqırıw waqtında bunday jámáátlerden 180 mıń sumnan 250 mıń sumǵa shekem pul jıynalǵan.

Xalıq minnetlemeleri. XIX ásir

Qazan pulı — ... Minnetlemeler — ... Salǵırt — ...

Xalıq kóterilisleri

Xiywa xanı Muxammed Aminxan (1845—1855) húkimdarlıǵınıń aqırında Rossiya imperiyasınıń Orta Aziyaǵa áskeriy qáwipi kúsheydi. Olar túrkmen sárdarları menen qaraqalpaq aqsaqal hám biylerin Xiywa xanına qarsı qoyıp, xanlıqtı ıdıratıwǵa urındı. Bunıń ústine sol waqıtta Xiywa xanlığı menen Buxara ámirliği ortasında aymaqlıq kelispewshilikler de bar edi. Xiywa xanı qorǵanıwdı kúsheytiw sharaların kórdi. Bul kóplep qárejetlerdi talap etti. Rossiya imperiyası ózbek, túrkmen, qırǵız, qazaq hám de qaraqalpaq xalıqların bir-birine qarsı qoyıp, hátte, túrkmen, qaraqalpaq, qırǵız, qazaq ruw baslıqların pulǵa satıp alıw siyasatın da júrgizgen.

Bul procesler nátiyjesinde 1855-jılı qaraqalpaqlardıń *goldawlı* qáwiminen bolǵan *Ernazar biy* bassılıǵındaǵı kóterilis baslandı. Qaraqalpaqlar bunnan bılay Xiywa xanlığına boysınbaytuǵınlıǵın

**Xiywa xanlığının kóshpeli xalqı.
XIX ásir**

járiyalaydı. Ernazar biy Rossiya tásirinde bolğan qazaq ruw baslıqlarınan biri Zarlıqtı xan etiw hám imperiyanıń qol astına ótiwge umtıladı. Rossiya imperiyası tap, mine, usı qáwimdegı kóterilis hám isháreketlerdi tek pul qárejetler menen emes, al áskeriy járdem jiberiw menen de qollap-quwatlağan.

1856-jılı Said Muxammedxan Xiywa taxtına otırğan soń, Ernazar biy kóterilisin bastırıw ushın úlken áskeriy bólim jiberedi. Xiywadan jiberilgen jasawılbası *Muxammedniyaz* Ernazar biy kóterilisin bastırıw ushın atlandı. Bunı esitken Ernazar biy ózi qurdırğan Qazaq dárya qorǵanına jaylasıp alıp, qorǵanıw sawashına tayarlıq kórdi.

Úlken áskeriy bólimniń qamal etiwge kiriskeńligin kórgen, kóterilishshiler arasında kelispewshilik shıǵadı hám Ernazar biy atıp taslanadı. Onı aqırına shekem qollap-quwatlawǵa qarar etken toparlar 1853-jılı Rossiya áskeriy bólimleri tárepinen basıp alınǵan Aqmeshit qorǵanınan baspana taptı. Olar patsha húkimetinen qaraqalpaqlardı Rossiya imperiyası puqaralıǵına ótkiziliwin sorap múrájáát etti. Pútkil qaraqalpaq xalqı atınan sóylew huqıqına iye bolmaǵan ayırım aqsaqal yaqı biylerdiń múrájááti Rossiya sırtqı isler hám áskeriy wázirlikleri tárepinen bórttirilip, «Rossiyaǵa pútkil túrkiy qáwimler ózlerin qosıp alıwdı sorap múrájáát etip atır, olar ya Xiywa, ya Qoqan xanları quramında bolıwdı qálemey atır», — degen sıltawda óz isháreketlerin aqlawǵa urındı.

Qaraqalpaq hayalı

1858—1859-jılları qaraqalpaq ruwlarınan ayırımları kóteriliske shıqtı. Qońırat qalası kóterilis orayına aylandı. Xiywa xanı kóterilishshilerdi ayawsız jazalaw hám joq etiwdi túrkmen jawınger kúshleri baslıǵı *Atamurat xanǵa* tapsırdı. Nátiyjede kóterilis ayawsız bastırılıp, onıń orayı Qońırat qalası wayran etildi.

Kóplegen qaraqalpaqlar Rossiya imperiyası quramına qosılıwdı qálemey janlas hám qanlas túrkiy xalıq—ózbekler menen birge jasaw

áhmiyetin jaqsı túsiner edi. Kelip shıǵıwı ázelden bir bolǵan usı xalıqlarda birden-bir türk jerinde birge jasaw niyeti ústinlik eter edi.

Patsha húkimeti tárepinen Xiywa xanlığı protektoratqa aylan-dırılǵannan soń Ámiwdárya bólimindegi qaraqalpaqlarǵa zulımlıq kúsheydi. Biybazar hám Nókis bolısında kolonizatorlarǵa qarsı Baba Góklen basshılıǵında xalıq kóterilisi qáwipli túske enip, derlik 10 jıl (1881—1891) dawam etti.

Diyqanlardıń awhalı awırslawı aqıbetinde 1900-jılı Nókis bo-lısı hám Qońırat bekliginde narazılıq háreketleri ámelge asırıldı. Bunday háreketler koloniallıq húkimet tárepinen ayawsız bastırıldı.

Ózińizdi sınañ!

Muxammed Aminxan — ... Atamuratxan — ... Ernazar biy — ...
Kóterilis orayı — ... Zarlıq — ... Baba Góklen — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpalarda qanday salıq túrleri bolǵan?
2. Ózbek xanlıqları hám qaraqalpalardıń salıq sistemasında qanday uqsaslıqlar bar?
3. Ernazar biy basshılıǵındaǵı kóterilistiń áhmiyeti nede?
4. XIX ásir ekinshi yarımındaǵı kóterilislerdiń áhmiyeti neden iba-rat?

23-§. QARAQALPAQLAR TÚRKSTAN GENERAL-GUBERNATORLÍǴI QURAMÍNDÁ

**Gandimiyon
shártnamasınan
soń qaraqalpaq-
lar turmısındaǵı
ózgerisler**

Xiywa xanları tárepinen qaraqalpalardıń kósh-peli turmısı sheklengennen soń qısqa dáwir-de olar xanlıqta birneshe jańa diyqanshılıq rayonların dúzdi. XIX ásirdiń 70-jıllarına kelip olar derlik otırıqlı turmıs keshire basladı. Qaraqalpaqlar Ámiwdáryanıń hár eki jaǵa-sındaǵı keńisliklerdi ózlestirip, salı, biyday, arpa hám paxta jetis-tirdi. 1868-jılı Rossiya gazetalarınan biri bılay jazadı: «Bul xalıqtıń tiykarǵı hám birden-bir óneri diyqanshılıq bolıp, miynet súyiwshiligi arqasında qaraqalpaq jerleri jaqsı suwǵarıladı hám hesh jerde,

hátteki, shıǵır menen kóteriletuǵın jerlerde de suw jetispewshiligi sezilmeydi».

Patsha húkimeti áskerleriniń 1873-jıl Xiywa xanlıǵına basqınshılıq júrisinen hám Gandimiyon shártnamasına qol qoyǵannan keyin Ámiwdáryanıń oń jaǵasında jaylasqan qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerleri Rossiya imperiyasına qosıp alındı. Bul jerde Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Sırdárya wálayatı quramına kiriwshi Ámiwdárya bólimi dúzildi. Qaraqalpaqlardıń Ámiwdáryanıń shep jaǵasında jasaǵan azıraq bólegi Xiywa xanlıǵı quramında qaladı.

Aralda balıq awlaw

nızamǵa boysınbaǵanı ushın bul jerge súrgin etip kóshirilgen Ural kazakları edi. Bul kazaklar balıq awlaw menen shuǵıllanǵan.

Xiywa xanlıǵı aymaǵında qaraqalpaqlar sanı 3,8% ti, yaǵnıy derlik 25mıń adamdı quraytuǵın edi. Qaraqalpaqlar jasap kelgen aymaqlardıń Rossiya imperiyasına qosıp alınıwı nátiyjesinde patsha húkimetiniń Orta Aziyadaǵı tásir ortalıǵı jáne de kúsheydi.

Hár eki aymaqta jasaytuǵın qaraqalpaqlardıń 70% ten artıǵı jersiz diyqanlar bolıp, olar, tiykarınan, jallanıp miynet etetuǵın edi.

Qaraqalpaqlar jasap kelgen aymaqlarǵa Rossiya kapitalınıń kirisip keliwi tovar-pul qatnasıqların ózgertip jiberdi. Paxta tazalaw hám balıqshılıq tarawında dáslepki sanaat kárxanaları payda boldı. Olarda jergilikli xalıq wákılleri de isley basladı.

XIX ásirniń 70-jılları qaraqalpaqlarda sawda-satıq qatnasıqları rawajlanıp bardı. Shımbayda xalıq jasaytuǵın elatlardı ekonomikalıq jaqtan birlestirgen qala bazarı júzege keldi. Qaraqalpaq ónermentshileri hám diyqanları bazar bolatuǵın kúnlerinde óz ónimlerin satıw ushın Shımbayǵa keletuǵın edi.

Ózińizdi sınan!

Ámiwdárya bólimi — ... 1873-jılı — ... Ural kazakları — ...

Social-ekonomi- kalıq ózgerisler

Shımbay Rossiya imperiyası Xiywa xanlığının tiykarǵı ekonomikalıq orayları menen baylanıs dúzdi. Bul jerde kóplegen dúkanlar bolıp, úlken bazar janında iri kárwansaray jaylasqan edi. Dáslepki emlew xana hám mektepler payda boldı, biraq, olar jeterli emes edi. Atap aytqanda, 1914-jılı qaraqalpaqlar jasaytuǵın jerlerde tórt ulıwma bilim beriw mektebinde 200 oqıwshı oqıp, eki emlew xana hám feldsherlik punktinde úsh shıpaker isleytuǵın edi.

Diyqanlar hám sharwalar arasında mülklik qatlamlasıw kúsheydi. Ayırım biyler, júzbasılar, molla hám iyshanlardıń jer mülkleri 15 mın tanapqa shekem (1 tanap — 2500 m.kv.jer) bolsa, ápiwayı xalıq úy qaptalı jerleri 1–2 tanaptan aspaytuǵın edi.

1871—1872-jıllardaǵı maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, ruwdıń kópshilik ápiwayı aǵzaları sharwaǵa iye bolmaǵan, ayırım baylar mın bas qaramal hám 1,5 mın basqa shekem qoy-qozıǵa iye edi.

Jarlılanıp qalǵan hám kriziske ushıraǵan diyqanlar úlken jer iye-leri hám baylarǵa qarashlı bolıp qaldı. Jámaáttıń bay aǵzaları járdem sıpatında óz tuwısqanlarına jerdegi hasıldıń teń yarımı— «jarımshı» shárti menen beretuǵın edi. Jersiz hám sharwasız qalǵan diyqanlar bolsa hár qıylı awır jumislardı islep, bay sharwalar hám jer iyeleriniń malları hám jerlerinen paydalanǵanı ushın da islep beriwge májbúr edi.

Ózińizdi sınan!

Shuǵıllanatuǵın jumısları — ... «Jarımshı» — ... Shımbay — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Rossiya imperiyası basıp algannan keyin qaraqalpaqlar turmısında qanday ózgerisler boldı?
2. Qaraqalpaqlarda ruwlıq hám qáwimlik qatnasıqlar, basqarıw sisteması qanday edi?
3. Qaraqalpaqlardıń tovar-pul qatnasıqları haqqında aytıp berin.
4. Qaysı Xiywa xanı dáwirinde «Qaraqalpaq ulısı» qalıplesti.

24-Ş. XIX ÁSIRDİŇ EKINSHI YARÍMÍ — XX ÁSIR BASLARÍŇDA QARAQALPAQLARDİŇ MÁDENİYATÍ

Xalıq awızeki dóretiwshiligi

Tınısh jasawdı qálep bir jerden ekinshi jerge ásirler dawamında kóship júrgen miynetkesh qaraqalpaq xalıq materiallıq mádeniyat esteliklerin tolıq saqlap qalıw múmkinshiligine iye bolmağan.

Xalıq talantın kórsetiwshi bay awızeki poeziyalıq dóretiwshiliginiń janrları birqansha kóp bolğan. Olar arasında naqlımaqallar, hikmetler, laparlar, násiyat qosıqları da bayan etilgen «atalar sózi» óz aldına ajralıp turar edi. Qaraqalpaq xalıq awızeki dóretiwshiliginde kúlki qaharmanı Ómirbek laqqı obrazı arqalı jamanlıq, jawızlıq sıyaqlı unamsız illetler satira-yumor menen áshkáralanıp, miynetti súyiwshilik, jaqsılıq, qaharmanlıq qádirlengen. Xalıqtıń ruwxıy miyrası ata-babalarımızdan áwladlarǵa dás-tanlarında, termelerinde hám namalı qosıqlarında saqlanıp qalǵan.

Xalıq arasında qaraqalpaq folklorınıń dástan janrı ataqlı edi. Dástan qaharmanlıq haqqındaǵı poeziyalıq shıǵarmalar bolıp, olarda xalıq baxtı hám tınıshlıǵı ushın gúresken batırlardıń mártlikleri maqtanısh etilgen. Belgili dástanlar arasında bolsa qaraqalpaqlardıń azatlıq hám gárezsizlik ushın pidayılarsha gúresiwi súwretlengen «Qırq qız» dástanı ayrıqsha ajralıp turadı. Dástanda Sarkop húkimdarı Allayar óziniń qızı Gúlayımǵa Miywalı degen hasıldar jerdi bergenligi haqqında aytıladı. Bul jerde Gúlayım hám onıń qırq kánizegi bekkem bir qorǵan quradı. Dushpanlar Sarkopqa hújim etip, Gúlayımınıń atasın óltiredi. Sarkop mülkleri talanadı, sarkoplılardıń kóbisi tutqınǵa alınıp aydap ketiledi. Gúlayım hám onıń kánizekleri dushpanǵa qarsı gúreske kirisedi, qaraqalpaqlardı tutqınlıqtan azat etedi hám ana jurtına azatlıqtı qaytaradı. Bul iste Gúlayımǵa onıń ashıǵı xorezmli bahadır Arıslan járdem beredi. Dástannıń bas ideyası — joqarı watandı súyiwshilik sezimi hám ana-Watánǵa, xalıqqa pidayılarsha muhabbat bolıp tabıladı. «Qırq qız» dástanı búgingi kúnde xalıq awızeki dóretiwshiliginiń dúrdanalarından biri esaplanadı.

**Qaraqalpaq jırawı.
XIX ásir**

Óziniñdi sınan!

Ómirbek laqqı — ...
Qırq qız — ...

Gúlayım — ...
Dástanlar — ...

Ilim-pán

XIX ásir aqırır — XX ásir baslarında qaraqalpaqlarda Qaraqum iyshan hám Tas medireseleri bolǵan. Qaraqum iyshan mediresesi XIX ásir ortalarında qurılǵan. Tas mediresesi bolsa 1841-jıl Mańǵıt hákimi Xojaniyaz tárepinen qurdırılǵan. Mediresede bilimlendiriw eki basqışlı bolıp, birinshi basqışta arab tili grammatikası úyrenilgen, keyingi basqışta diniy-huqıqıy bilimler oqıtılǵan.

XIX ásir aqırında qaraqalpaqlardıń jazba shıǵarmaları rawaj-lana basladı. Qaraqalpaq shayırları Kúnxoja (1799—1880), Ótesh Alshınbay ulı (1788—1875), Ájiniyaz (1824—1878)lardıń atlari keń tanıldı. Kúnxoja óz dóretiwshiligin awıllardıń apiwayı xalqı-na, olardıń kúndelikli miyneti hám turmısına arnadı. Ol ádalatsız tártiplerdi qattı qaraladı.

Ájiniyaz Qosıbay ulı (laqabı — Ziywar) — Moynaqtaǵı eski mektepte, soń Xiywadaǵı Sherǵazıxan mediresesinde oqıǵan. Qaraqalpaq ziyalıları arasında birinshilerden bolıp axun (oqımışlı, ilimli adam; xalıq dástanlarınıń talantlı atqarıwshısı) dárejesine erisken. Ózbek, qazaq, túrkmen tillerin jaqsı bilgen. Shayırdıń «Bozataw» dástanında qaraqalpaq xalqınıń turmısı, ásirese, olardıń el gezip kóship júriw procesi menen baylanışlı waqıyalar úlken sheberlik penen súwretlengen. Ájiniyazdıń ádebiy miyrasınan bizge 100 ge jaqın qosıqlar hám dástanları jetip kelgen. Onıń qosıqlarında watandı súyiwshilik, insanıylıq ideyaları jırlanǵan. «Qız Meñesh penen aytısıw» shıǵarması bolsa xalıq arasında belgili bolǵan. Onıń ómiri hám dóretiwshiligi haqqında qaraqalpaq jazıwshısı K.Sultanov «Ájiniyaz» romanın jazǵan.

Berdaq (1827—1900) qaraqalpaqlardıń ullı shayırı. Ol Qońırat ruwınan bolǵan. Aral boyında tuwılǵan. Awıl mektebinde, soń Qaraqum iyshan mediresesinde oqıǵan. 20 jasınan qosıq jazǵan. Berdaq óz dóretiwshiligin xal-

Berdaq

qı ushın ólmeytuǵın shıǵarmalar jaratıwǵa baǵıshladı. Qosıqlarınan biri de «Xalıq ushın» dep atalǵan. Tariyxıy temadaǵı «Áwladlar», «Amangeldi», «Aydos biy», «Ernazar biy» shıǵarmalarında shayır óz xalıq qaharmanların maqtanış penen jırlaydı.

XX ásir baslarına kelip qaraqalpaq ádebiyatındaǵı demokratiyalıq dástúrlerdi jańa áwlad wákilleri Omar, Qulımbet, Sarıbay, Qulmurat, Sadıq shayırlar dawam ettirdi.

Óziniñdi sınan!

Kúnxoja — ...

Berdaq — ...

Ziywar — ...

Medireseler — ...

Juwmalardı shıǵaramız!

- ▶ XIX ásirdeñ birinshi yarımnan Xiywa xanı húkimdarlıǵı astında otırıqlı turmıs tárzine ótiwi.
- ▶ Tiykargı shuǵıllanatuǵın jumsları diyqanshılıq, balıq awlaw, ónermentshilik.
- ▶ 1873-jıl — Túrktan general-gubernatorlıǵı quramında Ámiwdárya bólimi dúziliwi — tovar-aqsha qatnasıqlarınıń rawajlanıwı.
- ▶ Salıqlar hám minnetlemeler: zakat, salǵırt, úsir, qazıw jumsları; nókerlikke alıw.
- ▶ Berdaq, Kúnxoja, Ótesh Alshınbay ulı, Ájiniyaz.

Soraw hám tapsırmalar

1. Qaraqalpaqlarda xalıq dóretiwshiligi qaysı formalarda rawajlandı?
2. Qaraqalpaqlardıń eń belgili «Qırq qız» dástanınıń mazmunın aytıp berin.
3. Ájiniyazdıń dóretiwshiligi haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Berdaqtıń tariyxıy dástanların sanap berin.
5. Tómenдеgi kesteni toltırın.

Jasaǵan aymaǵı	Salıq hám minnetlemeler	Kóterilisler	Mádeniyatı

VI BÓLIM

JADIDLER HÁREKETİ HÁM ONÍN TÚRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSÍNDAGÍ ÁHMIYETİ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ jadidshilik háreketleriniń payda bolıw sebepleri;
- ▶ jadidlerdiń maqset hám wazıypaları;
- ▶ Túrktan jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy turmısında jadidshilik háreketi wákılleriniń ornı;
- ▶ Túrktanda aǵartıwshılıq háreketiniń nátiyjeleri hám áhmiyeti haqqında bilip alasız.

25-§. JADIDSHILIK HÁREKETİNİN PAYDA BOLÍWÍ

**Orta Aziyada
jadidshilik háreketiniń
payda bolıwınıń shárt-sharayatları**

Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziya xanlıqlarınıń basıp alınıwı usı aymaqtıń kriziske júz tutıwına, dúnyanıń rawajlangan mámleketlerinen kóp tarawlarda artta qalıp ketiwine, milliy qádriyatlardıń ayaq-astı etiliwine alıp keldi. Aǵartıw tarawında da imperiya

máplerinen kelip shıǵıp, jergilikli xalıqtı sawatsızlıqta, qalaqlıqta uslap turıwǵa qaratılǵan siyasat alıp barıldı.

Túrktanda koloniallıqqa qarsı milliy-azatlıq háreketleri menen bir qatarda jergilikli xalıqtıń kópshilik bólegi ózlikti saqlap qalıw, milliy mádeniyattı asıraw hám rawajlandırıwdı bir kún bolsa da umıtpadı. Orta Aziyaǵa qaraǵanda Rossiya imperiyasınıń áskeriy jaǵınan ústinligi jergilikli xalıqtıń ashıqtan-ashıq gúres alıp barıwına imkan bermedi. Sonıń ushın da Watan, millet, xalıq qayǵısın túsingen adamlar, ásirese, ziyalılar xalıqtı azatlıqqa jeteklewshı jol bul — xalıqtı bilimli etiw dep bildi. Olar xalıqtı sawatlı etpey turıp, ǵárezsizlikti qolǵa kirgiziwge bolmaydı, dep esaplaǵan. Sonlıqtan, olar aǵartıwshılıq sistemasın tiykarǵı qural dep bilgen. Úlke milliy ziyalılarınıń jámiyetti jańalawǵa hám reforma etiwge qaratılǵan háreketi jadidshilik atı menen maydangá shıqtı.

Este saqlañ!

XIX ásirdeń ekinshi yarımnan baslap Túrckstanda aǵartıwshılıq háreketi payda boldı.

Jadidshilik háreketiniń júzege keliwi

Hárbir jámiyettegi ózgerisler óz dáwiriniń tariyxıy sharayatınan kelip shıǵıp kórsetiledi. Zıyalılar jámiyettegi social-ekonomikalıq mashqalardı sheshiw jolların tabıwǵa háreket etedi.

Tap sonday proces XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası quramına kirgen Qırım, Kavkaz artı, Túrckstan, protektoratqa aylandırılǵan Buxara ámirliği hám Xiywa xanlığında júz berdi. XIX ásirdeń ekinshi yarımında koloniyalıq zulımı astındaǵı zıyalılar óz xalıqların bilimli etiwge qaratılǵan háreketlerdi basladı.

Qırım-tatar aǵartıwshısı bolǵan *Ismayl Ğaspıralı* (1851–1914) pútkil túrkiy xalıqlar arasındaǵı jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshısı bolıp esaplanadı. Ol diniy hám dúnyalıq bilimlerde tereń iyelep, dúnya rawajlanıwı menen jaqınnan tanısқан, birneshe shet tillerin, hár túrli xalıqlardıń mádeniyatın úyrenген edi. Ózi iyelegen bilimler tiykarında Shıǵıs hám Batıs dúnyasın salıstırıp, túrkiy xalıqlardıń rawajlanıwǵa erisiw jolların izleydi. Ismayl Ğaspıralı 1884-jılı Qırımdaǵı Baqshasarayda birinshi jadid mektebine tiykar saldı. Ol ózi dúzgen bilimlendiriw baǵdarlaması tiykarında sabaqlıq tayarladı. Usı baǵdarlama boyınsha 40 kúnde 12 oqıwshınıń sawatı ashıldı. Bul usıl «usulı savtiya» — hárıp sesi usılı, «usulı jadid» atı menen tarqaldı. Onıń 1888-jılı «Rahbari muallimin yamasa muallimlarga yo‘ldosh» kitabı shıqtı. Onda jańa usıl mektepleriniń bilimlendiriw sisteması, sabaq ótiw hám onıń shólkemlestiriliwi, oqıw bólmeleriniń úskeleneliwi, sabaq kestesi, demalısar, imtixanlar baıan etilgen.

Jadid mektep háwlısi

«Jadid» sózi arab tilinen alınǵan bolıp, jańa degen mánisti ańlatadı. Jadidler Rossiya imperiyası koloniyası bolǵan xalıqlardı, eń dáslep, aǵartıwshılıq sistemasın jaqsılaw, bilimlendiriw tarawın reformalaw, jaslarǵa diniy bilimler menen birge dúnyalıq pánlerdi de oqıtıw zárúr dep bildi. Olar musulman xalıqlarınıń mektep hám mediresele-

rinde jaslarğa diniy bilim beriw, arab, parsı hám rus tilleri, medicina, ximiya sıyaqlı pánler oqıtılıwı zárúrlıǵı ideyasın alǵa súrdı.

**Alǵa ilgeriletiwshilik
háreketiniń Orta
Aziyaǵa jayıwı**

Türkstan úlkesinde millet keleshegin oylawshı alǵa ilgeriletiwshı kúshler xalıqtıń barlıq qatlamları — ónermentshi, diyqan, sawdager, mülk iyesi, ulamalar arasında bolǵan. Jadidshilik ideyasınıń keń jayıwında «Tarjiman» gazetası úlken orındı iyeledi. Ismayıl Ğaspıralınıń 1893-jılı Tashkent, Samarqand hám Buxaraǵa keliwi aǵartıwshılıq ideyalarınıń keyingi rawajlanıwına túrtki boldı. 1893-jılı Buxara ámirliğinde birinshi jańa usıl mektebi jumıs basladı. Keyin bunday mektepler basqa aymaqlarda da keń tarqaldı.

Orta Aziya jadidleri aǵartıwshılıq jolında qırm zıyalıları tájiriye-belerin úyrenip, basqa mámleketlerdegi alǵa ilgeriletiwshilerdiń aldınǵı ideyalarından da paydalandı. 1910-jılı olardıń eń jası Abdulhamid Sholpan — 13 jasta, eń úlkeni Maxmudxoja Behbudiy — 36 jasta bolǵan.

Alǵa ilgeriletiwshilik háreketiniń rawajlanıwı eki basqısha boldı. Birinshi basqısha aǵartıwshılıqtan baslanǵan bul háreket 1917-jılı óziniń ekinshi basqıshı — siyasiy háreketke aylandı.

Orta Aziyadaǵı milliy alǵa ilgeriletiwshilik háreketi aymaqlıq ózgesheliklerine qaray Türkstan, Buxara hám Xiywa jadidlerine bólinedi. Türkstan jadidshiliginiń tiykarǵı quramın zıyalılar qurap, olar Rossiya imperiyası koloniallıq siyasatına qarsı gúrestitiń aldınǵı qatarında turdı. Olar patsha húkimetiniń shiyki zat deregine aylandırılǵan Türkstannıń keleshegin ǵárezsiz, rawajlangan mámleket sıpatında kóriwdi árman etken.

Buxara milliy zıyalılarınıń háreketi Türkstan úlkesine qaraǵanda awır jámiyetlik-siyasiy sharayatta júzege keldi. Onıń quramı, tiykarınan, mayda dúkanshılar, oqıtıwshılar, ónermentshiler, sawdagerlerden ibarat edi. Jadidler ekonomika hám basqarıw tarawında bir qatar talaplar, salıqlardı azaytıw talabı menen de shıqtı. Sonday-aq, Buxara jadidshiligi ayırım fanatik mollalar, jańalıq hám reformalardı qálemeytuǵın áyyemgiler aǵımı qarsılıǵına ushıradı. 1910-jıldan baslap Buxarada jadidshilik háreketi shólkemlesken túrde, siyasiy shólkem sıpatında qalıplese basladı. XX ásirdiń baslarında Buxara

Ismayıl Ğaspıralı

alğa ilgeriletiwshileri jagdayğa sın kózde qarap mámlekettiń ishki basqarıw sisteması zaman talaplarına juwap bermeytuǵınlıǵın, miynetkesh xalıqtıń turmısı tómenligin hám siyasiy hákimlik dúzimdi ózgertiw kerekligin tereń ańlay basladı.

Xiywa xanlığında XX ásir baslarında qáliplesken alğa ilgeriletiwshilik háreketi basqasha tariyxıy shárt-sharayatta payda boldı. Xiywa xanlığında jadidshilik eki aǵımnan ibarat bolıp, onıń oń aǵımı Bas wázir Islamxoja bassılıǵında xanlıqtaǵı sawda-sanaat kárxanaları iyeleri hám de iri baylardıń wákillerin birlestirdi. Bul aǵım óz aldına mámlekette xan hákimiyatın saqlap qalǵan halda reformalar ótkiziwdi maqset etip qoydı. Sol aǵım bolsa qazıkalan Babaaxun Salimov bassılıǵında qarjı menen támiyinlewshiler, ónermentshtiler hám basqa qatlam wákillerin birlestirip, jańa usıl mekteplerin dúziw arqalı xalıq massasınıń siyasiy belsendiligine erispekshi boldı.

Türkstanda aǵartıwshılıq háreketiniń jayılwı bul dáwirdegi koloniallıq húkimet hám onıń hámeldarları hám de jergilikli dinshil hám sawatsız ruwxaniylerdiń qarsılıǵına ushıradı. Soǵan qaramay, jadidler baspasóz, baspaxana hám teatr tarawlarında háreketlerin dawam ettirdi. 1898-jılı Qoqan qalasında Salahiddin muǵallım ekinshi jadid mektebin ashtı. 1899-jılı Andijanda Shamsiddin muǵallım hám Tashkentte Mannon qarı jadid mektebin ashıp, kóplegen oqıwshılardıń jańa usılda bilim alıwına eristi.

Óziniñdi sınan!

Ismayl Ğaspiralı — ...

1884-jılı — ...

1893-jılı — ...

Este saqlan!

1893-jılı Buxarada birinshi, 1898-jılı Qoqanda ekinshi jadid mektebi ashıldı. 1899-jılı Andijanda Shamsiddin muǵallım hám Tashkentte Mannon qarı jadid mektebin ashadı.

Atamalar túsiniǵi

Aǵartıwshılıq (*arabsha*) — insanlardıń bilimi hám oylaw dárejesin asırıwǵa qaratılǵan bilim-tárbiya.

Jadid (*arabsha*) — «jańa» degen mánisti bildiredi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstanda jadidshilik háreketi qashan payda boldı?
2. Jadidshilik háreketiniń payda bolıwına qanday faktorlar túrtki boldı?
3. Ismayıl Ğaspiralınıń xızmeti haqqında nelerdi bilip aldınıız?
4. Jadid mekteplerin kimler shólkemlestirgen?

26-Ş. JADIDLERDİŇ BAĞDARLAMALIQ MAQSET HÁM WAZÍYPALARI

Jadidlerdiń tiy-kargı ideyaları

Orta Aziyada alğa ilgeriletiwshiler rawajlangan jámiyet jaratıwday óz ideyaların ámelge asırıwda fanatiklik, uqıpsızlıq, artta qalıwğa qarsı gúres alıp barıwğa ayrıqsha qarağan. Olar bul wazıypalardı ámelge asırıwda tómendegi baǵdarlardı ústin dep esaplağan: úlkede jańa usıl mektepleri tarmaǵın keńeytiw, qábiletli jaslardı shet elge oqıwğa jiberiw, teatr truppaların dúziw, gazeta-jurnallar basıp shıǵarıw, xalıqtıń jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy sanasın jetilistiriw jolı menen Türkstanda milliy demokratiyalıq mámleket dúziw edi.

Aldıńǵı milliy ziyalılar háreketiniń áhmiyetli baǵdarı jańa usıl mektepleri tarmaǵın keńeytiw edi. Bul mektepler balalardıń tez hám ańsat sawatlı bolıwın támiyinlep ǵana qalmaq, al olarda fanatizm hám konservatizmen awlaq bolǵan jańa dúnya qarasınıń qalıplesiwine de xızmet qılar edi.

Olar hám Shıǵıs, hám Batıs mádeniyatı jetiskenliklerin iyelewge umtıldı, oqıdı hám ózgelerdi de soǵan basladı. Aǵartıwshılar shet elge shıǵıp mádeniyat hám bilimlendiriwdiń rawajlanıw dárejesin kórip, olardıń jetiskenliklerin Türkstanǵa alıp keliw niyeti payda boldı. Nátiyjede, jadidlerdiń dıqqat orayına birinshi basqıshta bilimlendiriwdi reformalaw wazıypası qoyıldı.

Jańa usıl mekteplerinde bilimlendiriw procesinde Evropa standartları ólshemi alınǵan edi. Arifmetika, tariyx, geografiya, tábiyattanıw tiykarları sıyaqlı pánleri menen bir qatarda islam táliymatı tiykarların úyreniwge de úlken itibar berilgen.

Jańa sabaqlıqlar dáslepki waqıtlarda Türkstandaǵı jańa usıl mekteplerinde Qazan hám Orenburgda basıp shıǵarılǵan sabaqlıq hám oqıw qollanbalarınan paydalanıldı.

Tashkent, Buxara, Samarqand, Andijan, Qoqan, Xiywa qalaları jadidshilik háreketi orayına aylandı. Bul qalalarda ashılğan mádeniy-aǵartıwshılıq baǵdarındaǵı jámiyet hám shólkemler Túrks-standa jadidshiliktiń keń tarqalıwına alıp keldi.

Jadidshiliktiń tiykargı ideya hám maqsetleri
Túrksstandı orta ásirlik, feodallıq qalalıq, eski diniy úrp-ádetlerden azat etiw
«Usuli qadim»ni biykarlap úlkeni, xalıqtı, milletti rawajlanıw jolına shıǵarıw
Milliy mámleket qurıw
Konstituciyalıq, parlament basqarıw usılındaǵı azat hám abat jámiyet qurıw
Túrkiy tillerge mámleket tili dárejesin beriw
Milliy pul birligin hám milliy armiya dúziw

Jadidler óz baspalarında dúnyada hám Túrksstan aymaǵında bolıp atırǵan waqıyalar haqqında maǵlıwmatlar berip bardı.

Aǵartıwshılar jańa usıl mektepleriniń Túrksstanda milliy kadrlar tayarlaw, jas áwladtı oqıtıwdáǵı áhmiyetin kórsetip berdi. XIX ásir aqırında Orta Aziyada jańa usıldaǵı mektepler sanawlı bolǵan bolsa, 1911-jılǵa kelip olardıń sanı 63 ke, oqıwshılardıń sanı 4106 ǵa jetti. 1910-jılı Tashkenttiń ózinde 24 jádid mektebi xızmet kórsetip, olarda 1740 bala oqıǵan. 1917-jılǵa kelip úlkede 100 ge jaqın jańa usıldaǵı mektepler bar edi.

Alǵa ilgeriletiwshilerdiń qaraslarında hayal-qızlar bilim alıw máselesi ayrıqsha orın tutqan. Jadidler, islam bilimli bolıwdı qále-gen hayallarǵa tosqınlıq etpeydi, dep atap ótti. Islam ilim úyreniwdi er adamlarǵa da, hayallarǵa da pa-rız dep esaplawınan kelip shıqqan halda jadidler er hám qız balalardı birge oqıtıwda baslamashı boldı.

Túrksstan jadidleri

Jadidshilik háreketi wákılleri-niń tiykargı jumısları aǵartıwshı-lıqtan baslangan bolsa da, olardıń tásiiri Túrksstandaǵı milliy-azatlıq háreketlerindegi ideyalıq basshıları sıpatında áhmiyetli orın tuttı.

Ózinizdi sınan!

Jadid baspaları — ...

Jadidshilik háreketi orayları — ...

Jadidler ideologiyası — ...

Jadid mektepleri — ...

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- Milliy ideya milletti ruwxıy jetilistiretuǵın milliy maqtanış, erkinlik sezimin tárbiyalaytuǵın baǵdarlama bolıp tabıladı.
- Jadidler milliy-azatlıq háreketleriniń ideyalıq basshıları sıpatında maydangá shıqtı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Milliy ideya túsining túsindirip berin.
2. Jadidlerdiń ideyaları nelerden ibarat edi?
3. Jadidlerdiń baspasóz jumısları haqqında nelerdi bildińiz?
4. Qaysı qalalarda jadidshilik háreketleri rawajlandı?

27-Ş. JADIDSHILIK HÁREKETI WÁKILLERI HÁM OLARDIŇ ISKERLIGI

Türkstan jadidshilik háreketiniń iri wákilleri

XX ásir baslarına kelip Tashkent, Samarqand, Buxara, Fergana oypatlıǵı qalalarında onlap «jadid usılı»ndaǵı mektepler ashıldı. Jadidler mekteplerde jaslardı bilimli hám aǵartıwshı etip tárbiyalap, olar arqalı Türkstanda ǵárezsiz mámleket dúziw ushın milliy mámleketshilik ideyaların alǵa sürgen. XX ásir basına kelip Türkstanda jadid zıyalılarınıń pútkil bir áwladı, úlke ruwxıy-aǵartıwshılıq tarawınıń rawajlanıwına, milliy mádeniyatınıń rawajlanıwına úlken úles qosqan wákilleri kelip shıqtı. Bular Samarqandta Maxmudxoja Behbudiy, Abdiqádir Shakuriy, Saidahmed SiddiqiyAjziy, Tashkentte Munavvar qarı Abdurashidxanov, Abdulla Avloniy, Ubaydullaxoja Asadullaxojaev, Buxarada Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xojaev, Fergana oypatlıǵında Hamza Hákimzada Niyaziy, Abidjan Maxmudov, Abdulhamid Sholpan, Ishaqhan Ibrat, Xiywada Babaaxun Salimov, Palwaniyaz hajı Yusupov hám basqalar. Olar Türkstan úlkesinde jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshılar hám basshıları bolıp esaplanadı.

M. Behbudiy

Munavvar qari

Türkstan jadidlerin birlestiriwde «Orta Aziya jadidleriniń atası» dep tın alınğan Maxmudxoja Behbudiy (1875—1919) dıń xızmeti úlken boldı. Ol 1875-jıldıń 19-yanvarında Samarqand ja-nındaǵı Baxshitepa awılında tuwılǵan. Dáslep Samarqand, soń Buxara medireselerinde bilim alǵan, imam-xatib, qazı, keyin muftiy dárejesine kóterildi. Behbudiy Orta Aziya jadidshilik háreketiniń tiykarın salıwshısı hám jol basshısı edi. Behbudiydiń baslaması menen óziniń ákesi húrmetine «Behbudiy kitapxanası» dep atalǵan kitapxana dúzilgen.

Munavvar qarı Abdurashidxanov (1878—1931) — Türkstan úlkesinde azatlıq, millet keleshegi ushın gúresken aǵartıwshı, siyasiy ǵayratker, jadidshilik háreketiniń iri wákillerinen biri. 1904-jıldan baslap jadid mektepleri ashılıwınıń baslamashısı hám ámeliyatshısı, milliy gazeta hám jurnalları tiykarın salıwshısı, redaktori hám de jadid teatrınıń úgit-násiyatshısı bolǵan. Munavvar qarı mektepler ushın «Adibi avval», «Adibi soniy», «Jer júzi» sıyaqlı sabaqlıqlardı jarattı.

Dáslep mádeniy-aǵartıwshı, keyinnen, siyasiy-jámiyetlik reforma-lıq háreketiniń qatnasıwshısı Abdulla Avloniy 1878-jılı Tashkent qalasında ónermentshiler shańaraǵında tuwıldı. Ol mektep hám mediresede bilim alıp, tereń bilim iyelegen. Abdulla Avloniy úlkede bilimlendiriw, baspasóz, teatr tarawlarınıń rawajlanıwına úles qosıp, 1907-jılı «Shuhrat» gazetasına tiykar saldı. Ózi dúzgen jańa usıl mektebi ushın «Birinshi muǵallım», «Ekinshi muǵallım», «Türkiy gúlistan yamasa ádep-ikramlıq» sıyaqlı sabaqlıqlardı jarattı.

Behbudiy, Munavvar qarı, Abdulla Avloniy sıyaqlı basqa milliy jetekshiler de aǵartıwshılıq háreketin alıp barıp, jańa mektepler, qawenderlik jámiyetleri, kitapxana hám kitap dúkanların ashtı.

Ózinińdi sınan!

Maxmudxoja Behbudiy — ...
Abdulla Avloniy — ...

Munavvar qarı Abdurashidxanov — ...
Jadid wákilleri — ...

Jadidler háreketiniń milliy ózgeshelikleri

Türkstan jadidshilik háreketiniń wákilleri aǵartıwshı adamlar edi. Aǵartıwshılar keń má-niste bilim tarqatıwshı adamlar esaplanadı. Siyasıy mániste aǵartıwshılıq xalıqtı azatlıqqa alıp shıǵıw hám milliy mámleketshilik ideyaların alǵa súriw menen túsindiriledi. Türkstan aǵartıwshıları bilimsizlik, mádeniyatsızlıq, fanatiklik, diniy dogmanı insan azap-uqıbetleriniń tiykargı sebepleri dep túsindiriledi. Olar patsha jeke húkimdarlıǵı (absolyutizm)na qarsı gúresti, siyasıy erkinlik hám insan huqıqların jaqlap shıqtı.

Hár túrli mámleketlerde aǵartıwshılıq háreketleri ózine tán, milliy ózgesheliklerge iye bolǵan, biraq, olardıń ortalıq tárepleri de bolǵan. Bul tárepler Türkstan jadidleri háreketinde de kórindi. Atap aytqanda, olar bar dúzim, onıń ekonomikalıq, jámiyetlik hám hu-qıqıy tarawındaǵı barlıq unamsız kórinislerine hám kemshiliklerine qarsı gúresiw; bilimlendiriw, erkinlik, turmıstıń insanıyılıq-mádeniy táreplerin qalıplestiriw, olardı qollap-quwatlaw hám qorgaw, ruwxıy hám ádep-ikramlıq normaların jetilistiriw; xalıq máplerin qorgaw, abadansılıǵın asırıwǵa shın kewilden umtılıw jolınan bardı.

Jadidler Türkstanda burınnan bar, yaǵnıy Alisher Nawayı, Mırza Bedil hám Babarahim Mashrabdan qalǵan miyrastan paydalanǵan halda Türkstanda demokratiyalıq hám alǵa ilgeriletiwshilik ideyala-rın dawam ettirdi. Türkstan aldındı zıyalıları erisken jetiskenlikleri

«Tarbiyayi atfol» jámiyeti aǵzaları

Mirkamil Mirmóminbaev
(ońda) isbilermen dostı
menen

arasında eñ salmaqlısı húkimdar ideologiyadan gárezsiz bolğan xalıq bilimlendiriw sistemasınıń jaratılıwı hám de milliy baspasózge tiykar salınıwı edi. Bul bolsa óz nábwetinde progressivlik ideyalardı tarqatıw ushın áhmiyetli qural bolıp xızmet etti.

Türkstan alğa ilgerletiwshilerinıń qarjılandırıwshıları jaslardı shet ellerge jiberip, zárúr kásiplerdi iyelep, xalıqqa paydalı xızmet etetuǵın jaslardı hám olar ushın qayǵırǵan jadidlerdi qollap-quwatladı. Andijanlı Mirkamil Mirmóminbaev óz esabınan mine usı iske úlken muǵdarda qárejet ajratqan. 1910-jılı Buxarada muǵallım Hajı Rafiy, Mirza Abduvohid, Hámidxoja Mehriy, Usmanxoja hám Muxammaddin maxdum sıyaqlılar «Tarbiyai atfol» («Balalar tárbiyası») jámiyetin shólkemlestirip, 1911-jılı 15, 1912-jılı bolsa 30 oqıwshını Túrkiyaǵa oqıwǵa jibergen.

Óziniñdi sınan!

Aǵartıwshılar — ...

M.Mirmóminbaev — ...

«Tarbiyai atfol» — ...

Absolyutizm — ...

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Behbudiy, Munavvar qarı — iri jadid aǵartıwshıları.
- ▶ Türkstan jadidleri patsha jeke húkimdarlıǵına qarsı turdı.
- ▶ Jadidler jaslardı shet elde oqıtıw tárepdarları edi.

Atamalar túsinigi

Cenzura (*latinsha*) — hákimiyattıń bar dúzim ushın maqul emes yamasa zıyanlı maǵlıwmatların sheklew maqsetinde baspasóz ústinen qadaǵalawı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jadidshilik háreketiniń wákıllerin sanap berin.
2. Jadidshilik háreketi wákılleriniń xızmeti haqqında nelerdi bilesiz?
3. Alğa ilgeriletiwshi ziyalılar tárepinen qanday sabaqlıqlar tayarlangan?
4. «Tarbiyai atfol» jámiyetiniń maqseti ne edi?

28-§. JADIDSHILIK HÁREKETINÍN TÚRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSINA TÁSIRI

Jadidler hám islam dini

Jadidler ideologiyasına baylanıslı islam dini adamnıń ruwxıy jetikligi hám jámiyet rawajlanıwında áhmiyetli orın tutqan. Olar usı wazıpanı sheshpey turıp, basqa mashqalalardı saplastırıwdıń ilajı joq ekenligin túsiniw jetken. Mine usı maqsette 1909-jılı Maxmudxoja Behbudiy, 1910-jılı Abdulla Avloniy, 1915-jılı Abdurauf Abdurahim ulı Fitrat tárepinen islam tariyxına baylanıslı shıǵarmalar jaratıldı. Usı shıǵarmalarda olar islamnıń payda bolıwı hám tarqalıwınıń eń áhmiyetli basqışların kórsetip, islam qaǵıydalarınń nadurıs túsindiriliwine qarsı shıqtı.

Milliy alǵa ilgeriletiwshiler musılman ruwxanıylarınıń pánge unamsız qatnasta bolǵan wákillerin qaraladı. Alǵa ilgeriletiwshiler islam dini hár bir musılman er hám hayallardıń bilimge iye bolıwın wazıypa etip qoyǵanlıǵın úgit-násiyatladı.

Jadidler ilim-pándi rawajlandırıwdıń hám abadansılıqtıń tiykarǵı baǵdarlawshı kúshi hám birden-bir quralı dep esapladı. Olardıń pikirine baylanıslı, haqıyqiy musılman bolıw ushın diniy bilimler menen birge dúnyalıq bilimlerdi, ásiyese, matematika, fizika, ximiya, medicina, tariyx hám basqa pánlerdi biliwlerin zárúr dep esaplaǵan.

Jadidlerdiń islamǵa baylanıslı ideyaları olardı islamnıń tiykarǵı tálimatın ózgerettiriwge umılǵan, degen juwmaqqa alıp kelmewi kerek. Sebebi olar óz xızmetlerinde Qurandı da, ulıwma, pútkil insan tálimatın da durıs túsindirip bergen. Olardıń barlıǵı islam dinine hám musılman dástúrlerine sadıq edi. Olar islamǵa zıyan tiygizetuǵın úrp-ádetlerge, jámiyet rawajlanıwına kesent beretuǵın unamsız kórinistegi jaǵdaylarǵa qarsı shıqtı. Jadidler jawızlıqtı saplastırıwǵa, xalıq arasında alǵa ilgeriletiwshi ideyalardı oyatıwǵa umtıldı.

A. Fitrat.

Jadidler islamğa zıyan tiygizetuğın dástúr hám ádetlerge qarsı shıqtı, jámiyet rawajlanıwına kesent etken barlıq unamsız kórinislerge narazılıq bildirdi.

**Alğa ilgerile-
tiwshilderdiń Túrktan
social-ekonomikalıq
tarawdağı háreketi**

Jadidler úlkeni social-ekonomikalıq rawajlandırıw barısında da ózine tán qaraslarğa iye edi. Alğa ilgeriletiwshiler ózleriniń xızmeti dawamında úlke xalıqlarınıń sociallıq turmıs tárizi, kásip-kári, sharayatlarınan xabardar bolğan.

Xalıqtıń jağdayı jıldan-jılğa awırulasıp baratırğanlıgın ańladı.

Olardıń pikirinshe, mámlekettiń ekonomikalıq gárezsizligin támiyinlemey turıp, siyasiy hám huqıqıy erkinlikke erisiw múmkin emes edi. Bunıń ushın birinshi gezekte jerdı, jer astı hám jer ústi baylıqların, suwdı Túrktan xalıqlarınıń ulıwma baylıgı dep járiyalaw, barlıq tarawlardı rawajlandıra alatuğın jergilikli kadrlardı tayarlaw, zavod hám fabrikalar qurıp, ónimlerdi úlkeniń ózinde islep shıǵarıwdı zárúr dep bildi.

Jadidler kóplegen jaslardı rawajlangan shet el mámleketlerine, atap aytqanda, Germaniyağa oqıwǵa jiberiw, ol jerde olar bilim alıp kelip, jurt hám millet ushın xızmet etiw ideyaların alğa súrdi. Olardıń is-háreketleri menen jergilikli xalıq arasınan jaslardıń sırt elde oqıp keliw ushın qárejetler jıynaldı. Úlkede hám sırt elde sawda-satıp, sanaat hám awıl xojalıgı rawajlanıwınıń salıstırmalı analizi-ne baǵıshlangan kóplegen maqalalar járiyalandı.

**Jańa usıl mektebi oqıwshıları
(ortada Abduqádır Shakuriy)**

Túrktan alğa ilgeriletiwshilerinen biri, Tashkenttiń «Qarjawdı» máhállesinen bolğan Asadullaxoja balası Ubaydullaxoja Rossiyada huqıqtanıw tarawı boyınsha bilim alıp, birinshi joqarı maǵlıwmatlı ózbek advokatı boldı. Ol ullı rus jazıwshısı Lev Tolstoy menen xatlar alısıp turǵan.

Este saqlañ!

Alğa ilgeriletiwshiler barlıq tarawlardı rawajlandırıtuğın jergilikli kadrlardı tayarlaw, zavod hám fabrikalar qurıp, ónimlerdi úlkede islep shıǵarıwdı zárúr dep bildi.

Óziñizdi sınañ!

Islam tariyxına baylanışlı shıǵarmalar — ... Jadidlerdiñ islamǵa baylanışlı ideyaları — ...

Birinshi ózbek advokatı — ... Abdurauf Abdurahim ulı — ...

Jadidshiliktiñ siyasiy háreketke aylanıwı

Türkstan alğa ilgeriletiwshileri XX ásirdiñ baslarındaǵı dúnyada jüz bergen siyasiy proceslerdi dıqqat penen baqlap bardı. Usı jaǵdayda alğa ilgeriletiwshiler barlıq mashqalalardı tı-

nış jol menen sheshiwge umtıldı, sebebi olar qanlı soqlıǵısıw hám urıslarǵa qarsı edi.

1917-jılǵa Rossiya fevral waqıyaları qarsańında Türkstan jadidshiligi kúshli siyasiy háreketke aylandı. Birinshi jáhán urısınan keyin jadidler parlamentar monarxiya ushın gúresken bolsa, fevral waqıyalarınan keyin bir qatar siyasiy talaplardı alğa súrdi. Atap aytqanda, jergilikli xalıqtıń huqıqların keñeytiw, úlkeni basqarıw ústinen reformalar ótkiziw, Mámleket Dumasınan úlke xalqı sanınan kelip shıǵıp orın ajratıw, milliy baspasóz erkinligin támiyinlewden ibarat edi. Sol waqıtta, milliy-siyasiy partiyalar hám shólkemler, mısalı, «Shoroi Islomiya», «Ittifoq» sıyaqlı bir qatar shólkemler dúzildi. Jadidshilik háreketi úlkede patsha húkimetiniñ koloniallıq siyasatına qarsı turıwshı tiykarǵı ruwxıy kúsh sıpatında kórindi.

1917-jıl mart ayı baslarında jadidler tárepinen Tashkentte barlıq erkinlik tárepdarı bolǵan shólkemlerdiñ ulıwma baǵdarlamasına iye bolǵan birden-bir shólkem — «*Musılman oraylıq awqamı*» dúzildi. Onıń dúzilgen syezdinde 350 delegat qatnasqan. Olar arasında azərbayjanlar, tatarlar, türkmenler, bashqurtlar kibi basqa musulman xalıqlarınıń wákilleri de bolǵan. Syezdde barlıq delegatlar bolajaq mámleket Türkstan dep atalıwı, onıń quramına Buxara, Xiywa hám Türkstan general-gubernatorlıǵı kiriwi kerek degen pikirdi ma-

qulladı. Biraq, Túrktstandağı 1917-jıladağı oktyabr waqıyaları hám bolsheviklerdiń hákimiyattı iyelewı jadidlerdiń óz maqsetlerin aqırına shekem ámelge asırıwına imkan bermedi. Soğan qaramay, olar orayı Qoqanda bolğan, *Túrktstan Avtonomiyası* dep atalğan gárezsiz avtonom respublikanı járiyaladı. 72 kún jasağan avtonom respublika sovet hákimiyatı tárepinen birotala saplastırıldı. Nátiyjede, jadidler quwdalawğa ushıradı hám aqıbetinde, 1937—1938-jılları quwdalaw qurbanı boldı.

Ózińizdi sınan!

«Musılman oraylıq awqamı» — ... Túrktstan avtonomiyası — ...

Atamalar túsinigi

Delegat (*latınsha — jiberilgen*) — qanday da bir shólkem, jámaát tárepinen wákıllikli etip saylap yaki tayınlap jiberilgen wákil.

Federaciya (*latınsha — awqam bolıp bekkemlew*) — mámleketlerdiń óz siyasiy gárezsizligin belgili kólemde sheklew jolı menen birden-bir awqamğa birlesiwı.

Avtonomiya (*grekshe — nızam*) — qanday da bir aymaqtıń nızam menen shegaralangán mámleket hákimiyatın gárezsiz ámelge asıw huqıqı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rossiyadağı siyasiy procesler tásirinde jádidler háreketiniń jedellesiwi.
- ▶ Orayı Qoqanda bolğan Túrktstan Avtonomiyası járiyalandı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jadidler islam dini haqqında qanday pikirde edi?
2. Jadidlerdiń dáslepki siyasiy shólkemi qalay atalğan hám onın qatnasıwshıları aldına qaysı wazıypalar qoyılğan edi?
3. Jadidler ideyaların ózinde sáwlelendirgen qanday gazeta hám jurnallardı bilip aldınıız?
4. Alğa ilgeriletiwshilerdiń jaslardıń bilim alıwına qosqan úlken úlesi neden ibarat?
5. Jadidler háreketi Túrktstan xalqı sanasına qanday tásir kórsetti?

VII BÓLIM

TÚRKSTAN HÁM BIRINSHI JÁHÁN URÍSÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ Birinshi jáhán urısıńń baslanıwı hám onda Rossiyanıń qatnasıwı, urıstıń Rossiya hám Túrktan úlkesi social-ekonomikalıq turmısına, xalıqtıń turmıs tárizine kórsetken unamsız tásiiri;
- ▶ Birinshi jáhán urısında Túrktan xalqınıń márdikarlıqqa shaqırılıwı hám oǵan jergilikli xalıqtıń bildirgen qatnası;
- ▶ 1916-jılǵı kóterilistiń baslanıwı, sebepleri hám aqıbetleri;
- ▶ Jizzax kóterilisi, Túrktan hayallarınıń kóteriliske qatnasıwı;
- ▶ 1916-jılǵı kóterilistiń koloniallıq húkimet tárepinen ayawsız túrde bastırılıwı;
- ▶ Túrktandaǵı 1916-jılǵı kóterilisler haqqında bilip alasız.

29-§. BIRINSHI JÁHÁN URÍSINÍN BASLANIWÍ HÁM ONÍN TÚRKSTANGA TÁSIRI

Birinshi jáhán urısıńń Túrktanga tásiiri

XX ásirdeń baslarında dúnyadaǵı iri mámleketlerdeń koloniyalardı iye bolıw máselesinde óz ara qatnasıqları keskinlesti. Birinshi jáhán urısında Rossiya, Angliya hám Franciya mámleketlerinen ibarat awqam — Antanta tárepinde turıp urısqa qatnastı. Rossiya imperiyasınıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı onı ekonomikalıq jaqtan tómendetti. Bunısız da Batıs Evropa mámleketlerinen rawajlanıwı birqansha artta qalǵan Rossiya urıs sebepli jáne de tómendedi. Nátiyjede, patsha húkimeti óz koloniyası, Túrktan úlkesinen jáne de kóbirek payda alıw ushın olardıń tábiyiy baylıqların ólestiriwge jan-tanı menen kiristi. Jergilikli xalıqtan bolsa arzan miynet kúshi sıpatında paydalanıwǵa háreket etti.

Bul urıs sebepli Rossiyada ǵalaba urısqa jiberiw járiyalandı. Urısqa jiberiw Rossiyanıń koloniyalarına da, sonıń ishinde, Túrktanga da tiyisli edi. Oǵan baylanıslı Túrktan úlkesinen urısqa 19 jastan 43 jasqa shekem bolǵan xalıqtıń evropalı bólegi wákilleri shaqırıldı. Tap hasıllardı jıynap alıw waqtına tuwırı kelgen bul shaqırıw Túrktan úlkesindegi Rossiya guberniyalarınan kóship

kelgenlerdiń shańaraǵı ushın qıyınshılıq tuwdırdı. Tiykargı ishshı kúshi bolǵan er adamlardıń urısqa alınıwı shańaraqtıń tiykargı baǵıwshısınań ayırılıwına hám olardıń tóménlewine sebep boldı.

1914-jılı Túrkkstanda «ayırqsha qorǵanıw jaǵdayı» dep járiyalanıwı nátiyjesinde koloniya húkimetiniń jergilikli xalıq ústinen baqlaw hám jaza sharaları kúsheydi. Túrkkstan xalqı urısqa jiberiwdiń járiyalanıwına qarsı shıǵıp, «ayırqsha jaǵday» tártiplerine boysınbay qoydı. Bunday tártipti buzǵanlar 50 swmǵa shekem járiyma tóleytuǵın yamasa 3 ayǵa shekem qamaqqa alınatuǵın boldı. Bunısız da xalıq turmıs sharayatınıń tóménligi, azıq-awqat hám basqa ónimlerdiń jetispewshiligi, bahanıń kóterilgenligi úlgede ǵalaba kórinistegi kóterilislerdiń kúsheyiwine sebep boldı.

Urıs dawamında awıl xojalıǵı wayran boldı, egin maydanları qısqarıp ketti, awılда ishshı kúshler jetispeytuǵın edi. Temir jolda húkimdar bolıp, ámelde bolsa ol áskeriy dáwir júklerin tasıytuǵın edi. Rossiya ekonomikası urıs hám bunday kólemдеги áskeriy háreketler ushın ázzi ekenligi belgili boldı. Mámleketlik qarjısı kriziske ushıradı. Bilimlendiriwdi, mádeniyattı rawajlandırıwǵa qárezetler azayıp ketti hám mayda kredit derlik qalmadı. Tek urıstıń bir jılı dawamında salıqlar muǵdarı 50% ke kóbeydi.

Shıǵınlar ornın toltırıw hám áskeriy qárezetler ósiwin qaplaw maqsetinde qosımsha qárezetler izler eken, patsha húkimeti ózi ushın birqansha jeńil hám eń ańsat bolǵan joldan, yaǵnıy óziniń koloniallıq úlkelerin talawdan, urıs alıp barıw ushın sarp-qárezetlerdiń úlken bólimin óziniń koloniyaları, sonıń ishinde, Túrkkstan úlkesi gardanına júklew jolınan bardı.

1915-jıldan baslap, Túrkkstanda paxtaǵa ózgermeytuǵın mámleketlik bahalar engizildi, bul baha paxtakeshlerdiń hasıl jetistiriwдеги qárezetlerin qaplay almaytuǵın edi.

**Márdikarlıqqa
jiberiliwdiń
járiyalanıwı**

Urıs bolıp atırǵan jerlerdegi wayranshılıqlardı saplastırıw, qorǵanıw qurılısların qurıw, urısqa azıq-awqat hám qural-jaraqlardı tayarlaw hám olardı tiyisli jerlerge jetkeriw jumısları úlken mashqalaǵa aylandı. Bul jumıslardı ámeliy jaqtan basqarıw hám shólkemlestiriw ulıwma buzılıp ketti. Mashqalanı she-shiw ushın qosımsha ishshı kúshi hám front artında islew ushın kóplep adamlar zárúr boldı. Usı jaǵdaydan kelip shıǵıp háreketтеги

húkimet tárepinen imperiya koloniyalarındaǵı tiykarǵı xalıq wákilleri hám urısqa jiberilmegen adamlardan front artındaǵı jumıslarda paydalanıwǵa qarar etildi. 1916-jıl 25-iyunda Rossiya imperatorı Nikolay II (1894—1917) Joqarǵı Bas komandir hám áskeriy wázirdiń usınısı menen qabıl etilgen pármanı boyınsha «front artındaǵı xızmetler ushın Túrktan, Sibir hám Kavkazdan 19 jastan 43 jasqa shekem bolǵan er adamlardıń jiberiliwi» baslandı.

Ózinińdi sınan!

**Antanta — ...
1916-jıl 25-iyunda — ...**

«Ayırıqsha qorǵanıw jaǵdayı» — ...

Soraw hám tapsırmalar

1. Birinshi jáhán urısı Rossiya ushın qanday áhmiyetke iye bolǵan?
2. Birinshi jáhán urısı Túrktan xalqınıń social-ekonomikalıq turımında qanday iz qaldırdı?
3. Túrktanda «ayırıqsha qorǵanıw jaǵdayı»nıń áhmiyetin aytıń.
4. Nikolay II niń 1916-jıl 25-iyunda shıǵarǵan pármanıń mazmunın aytıp beriń.

30-§. TÚRKSTANDA 1916-JÍLGÍ KÓTERILISTİŇ BASLANÍWÍ

Kóterilistiń baslanıw sebepleri

Imperator Nikolay II front artındaǵı xızmetleri ushın xalıqtıń márdikarlıqqa alınıwı haqqındaǵı pármanına muwapıq Túrktan úlkesiniń Sırdárya wálayatınan 87 mıń, Samarqandtan 38 mıń, Fergánadan 50 mıń adamdı márdikarlıqqa jiberiw belgilendi. Fergána wálayatında belgilengen márdikarlardı toplaw ushın wálayatdaǵı úylerdiń hár besewinen bir adamdı alıwǵa tuwrı keldi.

Xalıq bunnan qattı narazı boldı. Túrktan er adamlarınıń óz shańaraǵın taslap ketiwi olardı ashlıqqa alıp keldi. Márdikarlıqqa baratuǵınlardıń dizimin dúziwde Túrktan jergilikli hákimiyat wákilleri ádilsizlikke jol qoydı. Hátteki shańaraqta birneshe er adam bolıwına qaramastan bay shańaraq wákilleri para berip, dizimge jazılmaytuǵın edi. Lekin, kámbaǵal shańaraqlardan tek bir

er adam bolsa da dizimge kirgiziletuǵın edi. Bunday haqıyqatsızlıqlar keń xalıq massası narazılıǵın kúsheytti. Jergilikli xalıq arasında márdıkarlıqqa alıwǵa qarsı ǵalaba kóterilisler baslanıp ketti. 1916-jılı márdıkarlıqqa alınatuǵınlar dizimin dúzetuǵın jergilikli basqarıw wákilleri tárepinen xalıqtı zorlaw, qısım ótkeriw sıyaqlı jaǵdaylar kúsheydi.

Narazılıq háreketlerinde diyqanlar, ónermentshiler, mayda sawdagerler, jumısshılar hám xalıqtıń basqa jámiyetlik qatlamları wákilleri qatnastı. Márdıkarlıqqa qarsı háreketlerdiń ǵalaba kórinis alıwınan koloniallıq húkimet, úlke hám wálayat hákimleri qaweterge tústi. Fergana wálayatı gubernatorı A. Gippius wálayatta narazı adamlardıń kópligi, márdıkarlıqqa jiberiw procesi xalıq arasında úlken kóterilisler shıǵıwına sebep bolıwı múmkinligi haqqında úlke hám patsha hákimiyatına maǵlıwmat beredi. Lekin, oraylıq hákimiyat wálayat gubernatorı A. Gippiustıń qaweteri hám kóterilislerdiń aldın alıw haqqındaǵı maǵlıwmatların «patsha pármanların orınlamaw, keshiktiriw, qarsı shıǵıw» dep esaplap, onı wálayat gubernatorı lawazımınan bosatadı.

1916-jıl 4-iyulda Xojend qalasında narazılıq bildirip kóp sanlı xalıq jıynaldı. Olar márdıkarlıqtan bas tarttı. 5-iyulda Samarqandtıń Urgut awılında, keyinnen Siyob, Mahalla, Xoja Ahrar, Angorda, 7-iyulda Dahbedte narazılıq kóteriliwleri bolıp ótti. Kóterilishiler jergilikli basqarıw wákillerin urıp, dizimlerde jirtıp tasladı.

**Kóterilistiń
Türkstan boylap
tarqalıwı**

Márdıkarlıqqa qarsı narazılıq háreketleri birneshe kún ishinde pútkil úlke boylap yayıldı. Kóterilishiler koloniallıq húkimet tárepinen kúsh penen tarqatılıp, qarsılıq etkenler qattı jazalandı. Tashkentte 11-iyulda kóp sanlı xalıq Besaǵashtaǵı policiya mákemesi aldına toplandı. Kóterilis jetekshilerinen Rizvanbibi Ahmedjanova policiyaǵa qarata: «Bizlerdi óltirseńiz de ullaımızdı sizlerge bermeymiz», — dep baqırǵan. Policiyashılar oq atıp, onı awır jaradar etken. Narazılıq bildirgenlerge qarsı mıltıqlardan oq atılǵannan keyin xalıq mákemerge bastırıp kirdi. Bul waqıtta járdemge jetip kelgen áskeriy kúshler kóterilishilerdi oqqa tuta basladı. Nátiyjede 11 adam atıp óltirildi, 15 adam jaradar boldı. Kóterilis áskeriy kúshler tárepinen qıyınshılıq penen bastırıldı. Qala áskeriy jaǵdayǵa túsip, hár bir jerde qorıqshılar, kúni-

tüni náwbetshilik, baqlaw hám tekseriwler kúsheyttirildi. Bul waqıyalardan keyin narazılıq háreketleri Tashkent qalası átırıpındaǵı awıllarǵa jayıldı. Ol jerden Fergana oypatlıǵına ótip, bul háreket keń kórinis aldı.

1916-jıl Tashkenttegi kóterilis

Kóterilis iyul ayınıń ortalarında Fergana wálayatınıń Qoqan, Rishtan, Margulan, Andijan, Namangan uyezdlerinde keskin tús aldı. 9-iyul kúni Andijanda tayaq, tas, ketpen menen qurallanǵan xalıq márdikarlıqtan bas tartıp kóteriliske shıqtı. Olarǵa policiya hám áskeriy kúshler qarsı qoyıldı. Kóterilisshilerdi tarqatıw waqtında 3 adam atıp óltirildi, 12 adam jaradar boldı.

10-iyulda Eski Margulanda shama menen 25 mıń adam narazılıq bildirip, bazar átırıpına jıynaldı. Kóterilisshiler márdikarlıqtı biykar etiwdi talap etip jergilikli hákimiyat basqarmalarına bastırıp kirdi. Olar kolonizatorlardıń xızmetinde bolǵan jergilikli hákimiyat wákılleri úylerine, hákimiyat imaratlarına ot qoydı, 2 mirshab óltirildi hám birneshe adam jaraqatlandı. Kóterilistiń kúsheyip ketkeninen qáweterge túsken wálayat hákimshiligi tez olarǵa qarsı áskeriy kúsh jiberdi. Olar kóterilisshilerden 63 adamdı atıp óltirdi hám kópshilikti jaradar etti.

Shahrixanda da kóterilisshilerden 16 adam óltirildi, kópshiligi jaradar boldı. 11-iyulda Namanganda da kóterilis keskin kórinis aldı. Labbaytaǵa elatında jıynalǵan 1500 den artıq adamlarǵa qarsı kúshli qurallanǵan rota kóterilisshilerdi tarqatıp jiberdi.

Koloniallıq húkimet policiyası hám áskeriy kúshleri menen kóterilisshiler ortasında ayawsız sawashlar nátiyjesinde quralsız kóterilisshilerden kópshiligi óltirildi hám jaradar etildi. Olar arasında hayallar hám balalar da bolǵanlıǵı kolonizatorlardıń rehimsız siyasatın jáne bir márte kórsetti.

Este saqlań!

Patsha pármanına muwapıq Túrktan úlkesiniń Sırdárya wálayatınan 87 mıń, Samarqandtan 38 mıń, Ferganadan 50 mıń adamdı márdikarlıqqa jiberiw belgilendi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Kóterilistiń baslanıwına ne sebep bolǵan?
2. Kóterilisshiler, tiykarınan, qaysı proceske qarsı shıqtı?
3. Túrktandaǵı 1916-jılǵı kóterilisler dáslep qay jerde baslandı?
4. Kóterilis qatnasıwshıları, tiykarınan, qaysı qatlam wákılleri bolǵan?

31-§. JIZZAX KÓTERILISI

Kóterilistiń baslanıwı

Rossiya imperiyasınıń 1916-jılǵı márdikarlıqqa alıw haqqındaǵı pármanı Túrktan úlkesiniń barlıq aymaqlarında jayılp, oǵan qarsı kóterilisler jergilikli xalıqtıń milliy-azatlıq háreketlerine aylanıp ketti. Bular arasında Jizzaxta bolıp ótkén kóterilis úlkede kolonizatorlar zulımınan azat bolıw hám basqınshılardıǵa qarsı gúres maydanına aylandı.

Jizzax xalqı, tiykarınan, dúnıyá ónimlerin jetistiriw menen shuǵıllanıw, olardıń jerleri imperiyanıń oraylıq aymaqlarınan kóshirip keltirilgenlerge beriliw, salıqlardıń kóbeyiwı olardıń awhalın tómennetti. Xalıqtıń 19 jastan 43 jasqa shekemgi er adamların front artındaǵı jumıslardıǵa jiberiliwı pútkil úlkedeǵı sıyaqlı Jizzaxta da zulımlıq, ádalatsızlıqlardan bargan sayın keskinlesip baratırǵan narazılıqları xalıq kóterilisine aylanıwına alıp keldi. Márdikarlıqqa alınatuǵınlardıń dizimine muwapıq Samarqand wálayatınıń Jizzax uyezden 11 mıń adam belgilendi. 1916-jıl 3-iyulda párman járiyalanıwı menen xalıq arasında narazılıq baslanıp ketti. 5-iyulda dáslepki kóterilisler baslandı. Bunda xalıq pármandı biykar etiwdi, dizim dúziwdi toqtatıwdı talap etedi. Jizzax kóterilisine *Nazırxoja iyshan* hám *Abduraxman jevashılar* bashılıq etken.

Jizzax xalqı márdikarlıqqa qarsı ǵalaba kóterilis kóteriw maqsetinde basqa qalalarǵa, atap aytqanda, Tashkent, Samarqand hám kóplegen átiraptaǵı awıllarǵa óz wákıllerin jiberdi. 13-iyulda Jizzax qalasında Damin gúlal bassılıǵında ónermentsshiler márdikarlıqqa alıw boyınsha dizimdi talap etip awıl aqsaqalı Mırzayar Xudayarov aldına baradı. Ondaǵı dizim, tiykarınan, kámbaǵal shańaraq wákıllerinen dúzilgen bolıp shıqtı. Bunnan narazı bolǵan xalıq dizimdi beriwdi hám onı qaytadan dúziwdi talap etti. Mırzayar Xudayarov dizimdi bermey, toplanǵan adamlardı

mensinbedi. Bul jaǵday xalıqtıń keskin narazılıǵın keltirip shıǵardı. Keyin ketpen, tayaqlar menen qurallanǵan kóterilisshiler Jizzaxtıń jańa qala bólimine jol aladı. Kóterilisti bastırıw ushın uyezd baslıǵı óz járdemshileri menen jetip keledi, biraq, olardı qaytara almaydı. Kóterilisshiler qatarına qala hám onıń átirapınan kóplegen adamlar qosıldı. Nazirxoja iyshan kóterilisshilerge basshı boldı.

Jizzax kóterilisi qatnasıwshıları koloniallıq hákimiyatqa tiyisli bolǵan áskeriy, hákimiyat hám basqa jerlerge hújim etti. Olar 13-iyul kúni temirjol stanciyaların, baylanıs sımaların úzip, temir jol hám kópirlerdi buzıp tasladı. 14-iyulda Abduraxman jevashı úyinde hár túrli jerlerden jiberilgen wákiller menen jıynalıw ótkerdi hám onda Jizzaxtan 12 shaqırım uzaqta jaylasqan Kúyebası degen jerde toplanıp, hámme birgelikte háreket etiwge kelisildi. Bul xabardı átiraptaǵılarga jetkeriw ushın wákiller jiberildi.

Jizzaxtaǵı bul waqıyalardan xabar tapǵan patsha húkimeti ol jerge polkovnik Ivanov basshılıǵında áskeriy kúshler jiberdi. 18-iyul kúni Túrksanda áskeriy halat járiyalandı.

Kóterilistiń bastırılıwı

Bul waqıtta koloniallıq húkimet tárepinen kóterilisti bastırıw hám onıń qatnasıwshılarının jazalaw sharaları islep shıǵıldı. Jizzaxqa polkovnik Ivanov basshılıǵında 13 rota soldat, 2 artilleriya bólimi, kazak otryadları, jámi eki yarım mıń adamlıq áskeriy kúshler jiberildi. Olar Jizzax qalasın top hám pulemyotlardan oqqa tuttı. Kolonizatorlar armiyası dáslep Jizzaxtı, keyin Zamindi iyelep, soń Sangzargá júris etedi. Armiya quralsız kóterilisshilerdi ayawsız oqqa tutadı. Abduraxman jevashı aman qalǵan 600 adamlıq adamları menen 20-21-iyulda polkovnik Afanasev basshılıǵındaǵı áskeriy kúshlerge qarsı sawash alıp bardı. Ivanov basshılıǵındaǵı áskeriy kúshlerdiń járdeminde kóterilisshiler jeńiske ushıradı. Nátiyjede kóterilisshiler jeńildi hám sheginiwge májbúr boldı. Kóterilis basshıları hám belsendi qatnasıwshılarının Abduraxman jevashı, Nazirxoja iyshan, aǵaını Tórequl hám Iyshanqul Tórebekovlar, Qasım hajı iyshanlar

**Kóterilisshilerdiń temir joldı
buzıwı**

qolğa alınıp, ólim jazasına húkim etildi. Koloniallıq húkimettiń jaza armiyası kóterilishilerdi ayawsız túrde jazalawğa kiristi. Kóterilis baslangan awıllarğa ot qoyıldı, úyler jandırıldı. Olardıń shańaraq aǵzaları da jazaǵa tartıldı. Bul jazadan ǵarrılar, hayallar, hátteki jas balalar da shette qalmadı.

Jizzaxqa 26-27-iyulda jáne qosımsha jaza otryadları jetip kelip, jazanı jáne de kúsheyttirdi. Kóterilishilerden 3 mın adam qamaqqa alındı. Olardıń baslıqları ólim jazasına, qalǵanları qamaq hám súrginge húkim etildi. Jergilikli xalıqtıń kóteriliste qatnasqanını, kóterilishilerge qawender bolǵanı hám olardı uslawda patsha húkimetine járdem bermegenligi ushın óz úylerinen shólistanǵa quwıp jiberildi.

Atamalar túsiniǵi

Jevashi (*jeva — qural-jaraq*) — qural-jaraqlar bólmesi baslıǵı.

Pulemyot (*russha — oq hám metall atıw*) — oqtı tez atatuǵın avtomat qural.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jizzax kóterilisi qanday jaǵdayda baslandı?
2. Kóterilis basshıları kimler edi hám olar qanday jol tuttı?
3. Jizzax kóterilisi qalay bastırıldı?
4. Kóterilishilerdiń jeńiliwine neler sebep bolǵan?

32-§. TÚRKSTANDA 1916-JÍLGÍ WAQÍYALARDÍŇ AQÍBETLERI HÁM ÁHMIYETI

Kóterilistiń jeńiliw sebepleri hám aqıbetleri

Kóterilis xarakterine qaray milliy-azatlıq kórinisinde júz berdi, sebebi bul kóterilistiń tiykarǵı háreketlendirowshi kúshi xalıq massası edi. Olar kolonializm tártiplerine qarsı qolǵa qural alıp ayaq astı etilgen haq-huqıqları, din-diyanatları ushın teńsiz gúres alıp bardı. Sheksiz erlikleri menen Watan tariyxı betlerinen múnasip orın iyeledi. Bul kóterilislerge rus hámeldarlarınan biri: — «Urıs frontlarına jańa bir Túrkestan frontı qosıldı», — dep úlkedegı jaǵdayǵa baha bergen edi.

Kóterilisshiler koloniallıq húkimetke qarsı ápiwayı miynet qulları menen sawash alıp bardı. Bunnan tısqarı olardıń kópshiligi diyqanlar, ónermentshilerler bolǵanlıǵı hám áskeriy tarawdan ulıwma xabarsızlıǵı kóterilistiń jeńiliske ushırawına sebep boldı. Sonday bolsa da, kóterilisshilerdiń taktikalıq hám strategiyalıq uqıpsızlıǵı, awızbirshilikte háreket etpewi pánt berdi.

Kóterilis xalıq ushın júdá úlken joǵaltıwlardı alıp keldi. **Birinshiden**, xalıq kóteriliste qatnasqan Jizзақ átirapındaǵı awıllar jandırıp jiberildi, nátiyjede kópshilik úy-jaysız qaldı. **Ekinshiden**, kóterilis jaz máwsiminde bolǵanı ushın egislik jerler, awıl xojalıǵı ónimleri nabit boldı. Bunıń nátiyjesinde Túrktan xalıqı 1916—1917-jıl qıs ayları ushın ǵamlaytuǵın azıq-awqat qorınıń úlken bóleginen ayırıldı. **Úshinshiden**, kóterilis nátiyjesinde xalıq arasında kóplegen qurbanlar boldı.

Bul kóterilis Túrktan xalqına júdá úlken shıǵınlardı alıp keldi. Ayırım maǵlıwmatlarǵa qaraǵanda, 1916-jılǵı kóterilis aqıbetinde Túrktan xalqınan 673 mın adam óltirildi, 300 mınnan zıyat adam shet elge shıǵıp ketti. 100 mınlap adamnıń mal-múlki tartıp alınıp, talan-taraj etildi.

Rossıyanıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı, Túrktan úlkesindegi kóterilisler xalıq turmısına da óziniń unamsız tásirin kórsetti. Patsha húkmeti tárepinen Túrktan xalqınıń márdikarlıqqa jiberiliwi jergilikli xalıqtıń úlken bólegin qawendersiz qaldırdı. Nátiyjede, bul dáwirde azıq-awqattıń jetispewshiligi, bahanıń kóteriliwi, tirishilik etiwdiń qıyınlasıwına alıp keldi. Sonıń ushın da márdikarlıqqa qarsı alıp barılǵan 1916-jılǵı kóterilisler jergilikli xalıqtıń kolonizatorlardıń zulımlıǵına tiykarlangan siyasatı hám urıs aqıbetleriniń unamsız táhiri nátiyjesinde payda boldı.

Kóterilistiń áhmiyeti

1916-jılǵı kóterilisler patsha húkmeti tárepinen ayawsız túrde bastırıldı. Kóterilisshiler koloniallıq húkimettiń policiya hám áskeriy kúshlerine qarsı mártlershe gúresti. Hátteki kóterilis qatnasıwshıları hám basshıları patsha húkmeti tárepinen qattı jazalanıp, kóplegen kóterilisshiler qurban bolıwı hám jaradar bolıwına qaramay, bul márdikarlıqqa qarsı qaratılǵan kóterilisler Túrktan xalqınıń basqınshılarǵa qarsı milliy-azatlıq xarakterindegi háreketi esaplanadı. Sonday-aq, bul kóteriliste úlkeдеgi keń xalıq

massasınıń barlıq qatlamları, atap aytqanda, ǵarrılar hám hayallar da qatnastı.

1916-jılǵı kóterilisler koloniallıq húkimetin qattı albıratı. Bul kóterilis Túrktan xalıqlarınıń óz huqıqların ayaqastı etiwge jol qoy-mawın kórsetti. Bul kóterilis koloniallıq húkimetke jáne bir márte jergilikli xalıqtıń azatlıq hám ǵárezsizlik ushın gúres sezimleriniń ele óshpegenligin kórsetti. Patsha húkimeti ayırım sharalar kóriwge, jeńillikler jaratıwǵa hám xalıq penen kelisimge keliwge májbúr boldı.

Qullası, 1916-jılǵı kóterilis pútkil koloniyallıq dawamında Túrktandǵı eń qúdiretli hám uyımlasqan kóterilis edi. Jizzax kóterilisi tariyxta «Jizzax qayǵılı waqıyası» degen at qaldırdı. Ol Fazıl Yoldash ulınıń «Jizzax kóterilisi» atlı dástanında óziniń tolıq kórinisin tapqan.

Ózinińdi sınan!

Birinshi jáhán urısı ... baslandı hám onda ... mámleketler qatnastı. Birinshi jáhán urısı waqtında ... xalıq wákilleri márdikarlıqqa alındı. Jizxaq kóterilisi ... jılı baslandı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Rossiyanıń birinshi jáhán urısında qatnasıwı onıń koloniyaları, atap aytqanda, Túrktan úkesinde de óziniń unamsız tásin kórsetti.
- ▶ Patsha húmeti tárepinen Túrktan xalqınıń márdikarlıqqa jiberiliwi jergilikli xalıqtıń narazılıq hárezketlerine sebep boldı.
- ▶ 1916-jılǵı kóterilisler patsha húkimeti táreninen ákeriy kúshler járdeminde bastırıldı.
- ▶ Kóterilis qatnasıwshıları patsha húkimeti tárepinen qatań jazalandı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Kóterilislerdiń jeńiliw sebeplerin sanap berin.
2. 1916-jılǵı kóterilisler qanday aqıbetlerge alıp keldi?
3. 1916-jılı Túrktan úlkesindegi xalıq kóterilisleriniń XIX ásir aqırındaǵı kóterilisler menen qanday uqsaslıǵı bar?
4. 1916-jılǵı kóterilislerge koloniallıq húkimet qanday qatnasta boldı?

VIII BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍ — XX ÁSIR BASLARÍNDÁ BUXARA ÁMIRLIGI HÁM XIYWA XANLÍGÍ

Bólimdi úyreniw nátiyjesinde:

- ▶ XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Buxara ámirliginiń basqarıw sisteması haqqında;
- ▶ Ónermentshilik, ishki hám sırtqı sawda rawajlanıwı haqqında;
- ▶ Jas buxaralılar háreketi rejeleri hám xızmeti haqqında;
- ▶ 1920-jılı Buxara ámirliginiń awdarılıwı haqqında;
- ▶ Xiywa xanlıgınıń siyasiy sisteması haqqında;
- ▶ Jas xiywalılardıń mámlekette reformalar ótkeriwi haqqında;
- ▶ Xiywa xanlıgınıń qulawı sebepleri haqqında bilip alasız.

33-§. BUXARA ÁMIRLIGINIŇ MÁMLEKETLIK DÚZIMI HÁM SOCIAL-EKONOMIKALÍQ TURMÍSÍ

Buxara ámirliginiń jámiyetlik-siyasiy jaǵdayı

Rossiya menen 1868-jılǵı shártnama Buxara ámirligi taǵdirin ózgartirip jiberdi. Ol siyasiy ǵárezsizlikten ayırılıp, Rossiya protektoratına aylandı. Siyasiy ǵárezsizliginen ayırılса da,

Buxara ámiri óz puqaraları ústinen sheklenbegen hákimiyatın qolında saqlap qalǵan edi. Buxara ámiriniń siyasiy háreketin tikkeley qadaǵalaw ushın Rossiya imperatorınıń 1885-jılǵı pármanı tiykarında «Rossiya imperatorınıń siyasiy agentligi» (1886-1917) dúzilgen bolıp, ol 1868-jılǵı shártnama shártleri orınlanıwın hám ámirdiń siyasiy háreketin qadaǵalap barǵan.

XIX ásir aqırında Buxara ámirligi aymaǵı Rossiya imperiyası qaramaǵına ótkен аймаqlar esabınan qısqarǵan edi. Xalqınıń sanı 2 million adam átirapında bolıp, tiykarǵı jumısı ónermentshilik, diyqanshılıq hám sharwashılıq edi. Paytaxtı Buxaradan tısqarı, Sharjaw, Kitab, Shahrisabz, Denaw kibi qalalar ámirliktiń iri sawda hám ónermentshilik orayları esaplangan.

Mámleket islerin basqarıwshı joqarǵı hámeldar *qusbegi* bolıp, ol salıqlar jıyımı qadaǵalawın basqarıp, hákimshilik hámeldarlar quramına basshılıq etetuǵın, jergilikli bekler menen xat-xabar islerin alıp

Buxara qusbegisi. XX ásir bası

baratuǵın edi. Qusbegi húkimdargá ámirliktegi awhal haqqında maǵlıwmat beretuǵın edi. Barlıq hámeldar qusbegi tárepinen, tek joqargı hámeldarlardı ámir tayınlanatuǵın edi.

Ǵáziyne hám zakat jıyımın basqarǵan *diywanbegi* lawazımı áhmiyeti hám ornı jaǵınan qusbegiden keyin turǵan. Sudlaw, notariallıq jumıslar, bilimlendiriw orınların *ruwxaniyeler* basqarǵan, *bas qazı* bolsa diniy sudlaw islerine basshılıq etti.

Orınlarda nızamlardıń orınlanıwı, diniy ámellerdiń orınlanıwı, ádep-ikramlıq normaları, bazardaǵı táreziler hám ólshepler ústinen baqlaw islerin baslıq basqaratuǵın edi. Baslıq bas qazıǵa boysınǵan. Baslıq ózi ámir hám bas qazı aldında maǵlıwmat beriwge ózi jawapker bolǵan. Úsh joqargı hámeldar — qusbegi, diywanbegi, hám bas qazı barqulla Buxarada bolıwı shárt edi. Ámirliktegi bekler hám olardıń mal-múlkin áskerler qorǵaǵan.

Jergilikli hákimiyat — áminler, aqsqaqallar hám de bek wákılleri de ruwxaniyeler bolıp, olar ámir pármanların orınlawı shárt bolǵan. Pútkil Buxara ámirligi bekliklerge bólingen. Beklerdi jeke ámirdiń ózi tayınlaytuǵın hám lawazımınan bosatılatuǵın edi. Bekler átırıpında olardıń tuwısqanları, jaqın adamlarınan tayınlangan hámeldarlar toparı jámlengen.

Mámleketti qorǵaw ushın ámirdiń xalıq ıqtıyarlıları hám áskerlerinen saylap alıǵan qos láshkeri bolǵan. Láshkerge topshıbası (topshıláshker) basshılıq etken. Biraq, XIX ásir aqırına kelip ámir láshkeri asıǵıs túrde jıynalatuǵın, áskeriy bilimi tómén hám ápiwayı qurallar menen támiyinlengen diyqanlar bolǵan. Bunday láshkerlerdiń bas maqseti — zárúr bolǵanda Ark qarsısında sapqa jıynalıw edi. Láshker tártibi ámelde XIX ásir baslarınan beri reforma etilmegen, áskeriy jumıs sapasız hám armiya qural-jaraqları júdá artta qalǵan dárejede edi.

Mámleket dáramatlarınıń úlken bólimin jeke máplerine sarp-lawshı hámeldarlar hám xızmetshiler mámlekettiń rawajlanıwın az

qayğırmaytuğın edi. Sol sebepli ámirliktiń zárúr sarp-qárejetleri bir-birine tuwısqan hámeldarlar moynına emes, al ápiwayı xalıqqa júklengen.

Ózinizdi sınan!

Rossiya imperatorının siyasiy agentligi — ... Qusbegi — ...
Topshıbası — ... Diywanbegi — ... Láshkerdiń awhalı — ...

Este saqlan!

Jergilikli hákimiyat — áminler, aqsaqallar, beklikler wákil-leri hám ruwxaniylarınan ibarat bolıp, ámir pármanları sózsiz orınlanıwı shárt bolğan.

Salıq hám minnetlemeler. Xalıq kóterilisleri

Ámirliktegi diyqanlardıń kópshiligi tómén kún keshirgen. Sebebi, jer hám jerge islew beriw quralları ámir hám onıń hámeldarları qolında boldı. Ámir Abdulahad Peterburgqa, imperatorğa aldına úlken sawğa menen hár jılı qatnağan. Sonday-aq, Ol Qırım hám Kavkazğa barğanında qımbat baha sawğalardı hám sayraylardı satıp alar edi. Bul ádeti úlken sarp-qárejetlerdi talap etip, usı qárejetler ápiwayı xalıqqa awır júk bolıp túsetuğın edi.

Buxara ámirliginde tiykarǵı salıqlardı xalıqtıń 90% in qurawshı diyqanlar tóleytuğın bolğan. Bul salıqlardı tólew ushın olar sawdagerler, sútخورlar, iri jer iyelerine tiyisli jerlerde arzımağan haqı esesine islewge májbúr edi. Nátiyjede awır zulımlıqqa shıdamağan xalıq ashıq túrde narazılıq bildirdi. Bul narazılıq bildiriwleriniń kópshiligi stixiyalı, uyımlaspağan bolsa da, olar ámirliktiń eski basqarıw usılınıń óz áhmiyetin joytqanlıǵın kórsetedi. Diyqanlardıń kópshiligi salıqlardıń kópliginen kriziske ushırap, awıllardan qalaǵa kelip jallanıp islewge májbúr bolğan.

Buxara ámiriniń Peterburgke keliwi

Abdulahadxan imperator aldında

matlarga óz aldına jıym — **tanabona** tólengen.

Diyqanlar hákimiyat wákilleri olardıń jerlerin iyelep alıwınan, jergilikli hákimiyat hám sud hákimiyatı xızmetkerleriniń paraxorlıǵı hám de aldawshılıǵınan azap kóretuǵın edi. Álbette, diyqannıń salıq tólewge pulı bolmasa, onıń mal-múlki tartıp alınǵan. Kriziske ushıraw, jarlılasıw, hámeldarlardıń óz wákilliklerin jeke máplerine paydalanıwları diyqanlardı kóteriliske shıǵıwǵa májbúr etti. Nátiy-jede, ámirliktegi eń iri kóterilislerden biri 1885-jılı Baljuwan bekliginde xalıqshıl Vose isimli adam jetekshiliginde kóteriliske shıqtı. Izbe-iz ashlıq jıllarınan keyin baljuwanlı diyqanlar birinshi márte 1885-jılı mol hasıl jıynap alǵan edi. Salıq jıynawshılar bolsa tek ǵana sol jıl ushın emes, al ótken hasıl az jıllar ushın da xiraj tólewdi talap eti. Bunday salıq óndiriwdi ádalatsızlıq dep bilgen diyqanlar onı tólewden bas tarttı. Ámeldarlar zorlıǵı hám sociallıq zulımlıq qurallı kóteriliske shıqqan mınlap diyqanlar Vose átirapında birlesti.

1885-jıl iyul ayınıń aqırǵı kúnlerinde kóteriliske shıqqan diyqanlar hám ámir Muzaffar láchkeri arasında sawash boldı. Tayarlıq kórmegen hám miynet quralları menen kóshege shıqqan diyqanlar jeńiliske ushıradı. Kóterilis jolbasshısı, atap aytqanda, Vose de qolǵa alınıp, óltirildi. 1888-jılı Kulab bekliginde baslanǵan iri diyqanlar kóterilisi Pamir shegara áskerleriniń járdemi menen bastırıldı. 1889-jıl may ayında Kalif bekliginde de kóterilisler bolıp ótti.

Óziniñdi sınan!

Kafsan — ...
Tanabona — ...

Doruǵayı muzd — ...
Vose — ...

1885-jılı Baljuwanda, 1888-jılı Kulab bekliginde, 1889-jıl may ayında Kalifte diyqanlar kóteriliske shıqtı.

Ónermentshilik

Bul payıtta ónermentshilik tarawında óndiristiń tiykarǵı tarawınan biri gilem hám kiyiz tayarlaw bolǵan. Buxara gilemlerine shet ellerde de talap úlken bolıp, ámirlik sawdagerleri olardı kóp muǵdarda shet elge, Rossiyaǵa alıp barıp satatuǵın edi. Bunnan tısqarı Orta shıǵıs mámleketleri, Túrktan bazarlarında da Buxara gilemleri kóp qarıydargá iye edi. Ishki hám sırtqı bazarlarda Buxara jip-gizleme tawarları, terishilik, zergerlik, gúmis hám altınnan islengen buyımları, boyaw hám sabın ónimleri de belgili bolǵan.

Ámirliktiń derlik barlıq qalalarında sheber zergerler miynet etetuǵın ustaxanalar bar edi. Olar islegen buyımlardıń barlıǵı ózine tán názik naǵıslar menen bezetiletuǵın edi. Buxara gúlalshılıq buyımları bazarı da qarıydarlı bolıp, gúlalshılar ámirlik qalalarında keń tarqalǵan edi.

Buxara ámirliginde burınnan rawajlanıp kelgen ózine tán kórinistegi ónermentshilik bolǵan. Ónermentshilerdiń tiykarǵı dáramatları esapsız salıqlardı tólewge ketken. Sol sebepli olar óz ustaxana hám kárxanaların jáne de rawajlandırıw hám jetilistiriw ushın qosımsha qárejetke iye emes edi.

Sawda-satıq qatnasıqları

XIX ásirdiń aqırında Buxara ámirligi Rossiya, Awǵanstan, Hindstan, Iran hám Kavkaz benen sawda qatnasıqlarına iye bolǵan. Buxara, Sharjaw, Karki, Termiz hám Kogon(Jańa Buxarada) da Rossiya firmalarınıń basqarma hám zat saqlaw orınları bolǵan.

Buxara ámirligi aymaǵı úlken payda keltiretuǵın tranzit sawda ushın da qolay edi. Rossiya hám Awǵanstan ortasındaǵı barlıq saw-

**Jip iyiriwshi ónermentshiler.
XX ásir bası**

da jolları Buxara ámirliği arqalı ótetuǵın edi. Rossiya Buxara arqalı Awǵanstanǵa úlken muǵdarda shiyshe buyımlar, maqpal, shıt, kúkirt hám kerosin shıǵaratuǵın edi.

1887-jılı ámirlik aymaǵı arqalı dáslepki temirjol ótkizildi. Buxaradan 15 kilometr aralıqta Jańa Buxara stanciyası qurılısı baslap jiberildi. Bul jerde ámir sarayı hám Rossiya siyasiy agentiniń imaratı da qurıldı. Bunnan bılay Buxara ámirliği temir jol arqalı Tashkent, Orenburg hám Moskva menen baylanıstı. 1888-jılǵa kelip Buxara ámirliği aymaǵında rus awılları payda bola basladı. Buxarada Rossiya mámleketlik banki bólimi ashıldı. Bunnan basqa eki paxta tazalaw zavodı, Evropa úlgisindegi eki miymanxana qurıldı. Eski Buxaradaǵı qusbegi úyi hám Rossiya imperatorınıń siyasiy agentligi imaratı birinshi payda bolǵan telefon baylanısı menen baylanısqa edi.

Atamalar túsiniǵı

Stixiyalı — birlespegen, durıs shólkemlestirilmegen háreket.

Notariallıq jumıslar (*latinsha* — *xatker* (*kotib*) — yuridikalıq hám basqa hár túrli hújjetlerdi tastıyıqlaw isleri.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Buxara ámirliginiń Rossiya menen 1868-jılǵı shártnaması.
- ▶ Rossiya, Awǵanstan, Hindstan, Iran menen sawda-satıq.
- ▶ 1887-jıl — Buxara ámirliği arqalı temir jol qurılısı.
- ▶ Ámir Muzaffar — salıqlardıń asırılıwı, zulımlıqtıń kúsheyiwi hám Vose kóterilisi.

Soraw hám tapsırmalar

1. Buxara ámirliginiń Rossiya menen 1868-jılǵı shártnaması mámlekettiń keyingi rawajlanıwına qanday tásir tiygizdi?
2. Buxara ámirliginiń qusbegi, diywanbegi, bas qazı kibi hámeldarları moynına qanday wazıypalar júkletilgen edi?
3. Vose kóterilisiniń sebepleri nelerden ibarat edi?
4. Kóteriliske shıqqan xalıq tárepinen qanday qátelerge jol qoyıldı?
5. XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Buxara ámirliginde tovar-pul qatnasıqları rawajlanıwına qaysı faktorlar tásir tiygizdi?

34-§. «JAS BUXARALÍLAR» HÁREKETI HÁM BUXARA ÁMIRLIGINÍŇ SAPLASTÍRÍLÍWÍ

Jas buxaralılar

XX ásir baslarında Buxara jámiyetlik turmısında bir-birine qarama-qarsı eki kúsh payda boldı. Birinshisi—Buxaranıń siyasiy turmısın demokratiyalıq tiykarda qayta qurıw, onıń ekonomikasın rawajlandırıw, aldındı mámleketler qatarına kóteriliwi ushın gúresiwshe Jas buxaralılar. Ekinshisi—diniy fanatikler, hárqanday jańalıq hám reformalardıń dushpanı bolğan qatlam wákilleri edi.

Jas buxaralılar siyasiy háreket sıpatında 1910-jıldan xızmet kórsete basladı. Olar Buxara alğa ilgeriletiwshilerdiń jetik gayratkerleri (Abdulahid Burxanov, Abdurauf Fitrat, Sadriddin Ayniy, Fayzulla Xojaev, Usman Xoja, Abduqadir Muhitdinov, Musajan Sayidjanav hám basqalar) bolıp, Buxaranı burındı ámir húkimdarlıǵınan qutqarıp, respublika dúzimin ornatiwǵa háreket etti. Jas buxaralılar Buxarada jańa usıl mekteplerin dúzdi. Bul mektepler ushın hár túrli sabaqlıqlar hám oqıw qollanbaları jazıldı. «Buxoroi sharif» hám «Turon» gazetaları basıp shıǵarıldı.

Ámir Alımxan reformaları

Ámir Abdulahadtan soń Buxara taxtın onıń balası Sayid Alımxan (1910–1920) iyeledi. Onı 1893-jılı ákesi Peterburgqa oqıwǵa jiberdi. Bul jerde ol 3 jıl dawamında áskeriy isler hám mámleketti basqarıw tiykarların úyrendi. Ámirlik taxtına otırǵan Sayid Alımxan Buxarada mámlekettiń tiykarların hám diniy sistemanı ózgerťkisi kelmedi. Biraq, Rossiyadaǵı waqıyalar hám ámirliktiń ózindegi qarsı háreketler onı shara-ilajlar kóriwge hám Jas buxaralılardıń (jadidler) mámleketti demokratiyalastırıw hám reformalar ótkeriw haqqındaǵı talaplarına kelisim beriwge májbúr etti.

1917-jıl Rossiyadaǵı fevral waqıyaları sebepli Buxara siyasiy turmısındaǵı janlanıw, siyasiy ózgerislerdiń Buxara ámirliginde de tákirarlanıwınan saqlanıw ámiri ayırım reformalardı ámelge asırıwǵa iytermeledi. 1917-jıl báhárinde bas qazı ámir qabıllawxanasında mámlekette reformalar ótkeriwge wáde

Ámir Alımxannıń jaslıǵı

**Buxara ámiri
Alimxan.**

berdi. Ol ámirdin bar dúzim tiykarların ózger-
peytuǵın hám xalıqtıń awhalın jaqsılawǵa qatnası
joq pármandı oqıp esittirdi.

Pármanda ádil sudlaw, xiraj, zakat hám bas-
qa salıqlardı óndiriwdiń turaqlı tiykarların jara-
tıw haqqında ayttı. Sanaat hám sawdanı rawaj-
landırıwǵa da itibar qarattı. Hámeldarlardı xız-
metine baylanıslı qosımsha ústeme haqı alıw
qadaǵan etildi. Bunıń ornına mámleket tárepinen
qatań belgilep qoyılǵan is haqı shólkemlestirildi.

«Soń biz tárepimizden — delinedi pármanda, ay-
rıqsha, sháriyat ámiri menen mámlekette paydalı
bilimlerdi rawajlandırıw hám qollap-quwatlaw shara-ilajları kóriledi».

Sonday-aq, ámir óz ǵáziynesinen basqa oz aldına mámleket
ǵáziyesin dúziwge, mámleket zárúrlıklarindegi kiris hám shıǵıslardı
anıq esaplap barıwshı byudjet belgilewge de wáde bergen edi.
Pármanda baspaxana ashıw, tutqınlardı zindannan azat etiw haq-
qında wádeler berildi. Mine usı maqsette paytaxtta jasawshı «as-
hıq pikirli hám aqıllı» adamlardan «assambleya» (májilis) dúzetuǵın
«millet» ti saylaw da kózde tutilǵan edi.

Párman úlken wádeler tiykarında dúzilgen bolsa da, jadidlerge
gúman oyattı. Jas buxaralılar jetekshileri (pármandı ámelge asırıw
maqsetinde dúzilgen komitet *Jas buxaralılar komiteti* dep atalǵan)
ózleriniń reformalar haqqındaǵı pikir-tartıslarında bir sheshimge
kele almadı. Maxmudxoja Behbudiy, Mollaxan ulı, Mırza Ǵulam
saldamalı, basıq háreketler menen pármandı qollap-quwatlaǵan,
radikal háreket tárepdarları Fayzulla Xojaev, Abdurauf Fitrat hám
Usman Xojalar tereń reformalar ótkeriwdi talap etip, ózleriniń
tárepdarların tez miting ótkeriwge shaqırdı.

1917-jıl 8-aprelde jadidler Karki hám Buxarada miting ótkerdi.
Buxarada mitingke toplanǵan 150 adamǵa Fayzulla Xojaev hám
Abdurauf Fitrat basshılıq etken. Uranlarda «Jasasın Ámir!» qatarında
«Erkinlik, Ádalat, Musavvat!» mazmundaǵı shaqırıqlar da bar edi.
Mitingke shıqqanlar Arkqa shekem jetip kelgeninde ámir sarbazları
olardı toqtatıwǵa buyırıq aldı. 200 piyada hám 300 atlı sarbazdan
ıbarat ámir áskerleri mitingke shıqqanlardı tarqatıp, qamaqqa ala
basladı. Bunnan basqa Ark orayın reformalarǵa qarsı shıqqan 7
mıńnan ziyad birqansha uyımlasqan mollalar toparı iyelep aldı.

Mollalar Arkqa jaqın bariwǵa táwekel etken adamdı óltiriw menen qorqıttı. Mitingke shıqqanlarǵa taslar jawdırılıp, urdı hám masqaraladı. 30 dan zıyat mitingke shıqqanlar qamaqqa alındı.

Buxaradaǵı waqıyalar jadidlerdi sergeklendirdi. Bilimli húkimdar sıpatında kóringen Sayid Alımxannıń xalıq arasında húrmeti qalmadı.

Ózińizdi sınañ!

«Jadidler yaki jas buxaralılar partiyası quramı yamasa jazılmay qalǵan rejeler» — ... Pármangá muwapıq — ...

Buxara ámir- liginiń qulawı

Aman qalǵan jadidler 1917-jılı bolshevikler tárepinen iyelengen Túrktanǵa qashtı. 1920-jıl yanvarda Tashkentte ornalasqan jas buxaralılardıń sol bólegi Fayzulla Xojaev bassılıǵında «Revolyciyashı jas buxaralılardıń Túrktandaǵı oraylıq byurosı»n dúzdi. Biraq, bul shólkem abıroylı siyasiy ózinde kúshlerdi birlestirmegen. Bul shólkem Orta Aziyanı pútkilley basıp alıp, onı bolshevikler qol astında bolǵan jańa mámleket quramına qosıp alıwǵa háreket etken kolonizatorlardıń gúres quralına aylandı.

Fayzulla Xojaev bassılıq qılǵan Jas buxaralılar hám bolsheviklerdiń birgeliktegi háreketleri menen Buxarada mámleketlik awdarıspaq tayarlandı. Usı maqsette «Tań» jurnalı hám «Ushqın» gazetası basıp shıǵarıldı.

Jas buxaralılar ámiri taxttan awdarıwdıń siyasiy hám úgıt-násiyat tiykarların tayarlawǵa kiristi. Olardıń baslaması menen 1920-jıl 29-avgustta Charjawda kóterilis shólkemlestirildi. Bul jerde Waqıtsha revolyuciyalıq komitet dúzilip, ol Rossiya húkimetinen járdem sorap, ótinish penen múrájáát etti. Sovet mámleketi jaqsı qurallanǵan armiya hám jergilikli xalıqtı qorqınıshqa salıwshı áskeriy aviaciya menen támiyinlengen iri áskeriy bólimlerdi Buxaraǵa tasladı. Ámir hám onıń áskerleri heshqanday qarsılıq kórsete almadı. Bunday jaǵdaydan shıǵa almaǵan Ámir Sayid Alımxan óz shańaraǵı hám keńsesindegi hámeldar-xızmetkerler menen Awǵanstan tárepke qashıp ótti.

Fayzulla Xojaev

1920-jıl 2-sentyabrde bolshevikler armiyası áskerleri Buxarağa kirdi. 6-oktyabrde Buxara Xalıq Sovet Respublikası hám Fayzulla Xojaev bassılıǵındaǵı birinshi húkimet Xalıq Inspektorlar Keńesi dúzilgenligi járiyalandı.

Ózińizdi sınan!

1920-jıl 29-avgustta ...

Waqıtsha revolyuciyalıq komitet — ...

1920-jıl 2-sentyabrde ...

F.Xojayev — ...

Tariyxıy hújjet

Buxara ámirligi ğáziynesı haqqında

Buxara ámirliginiń bas wáziri — qusbegi Mırza Nasrullanın dúzgen dizimi boyınsha: Buxara altını 1148380 dana, rus altını — 4365100 dana, quyma gamburg altını — 17 dana, gúmesi — 45 tonna, rus gúmesi — 22 tonna 160 kg, Buxara teńgesi — 62834780 dana, Buxara mıs teńgesi — 13 tonna, altın untaǵı — 1 tonna, iri brilantlar — 3483 karat, buyımlargá tigilgen brillantlar — 968 karat, qımbat bahalı taslar — 8617 karat bolǵan. Ámir Alımxań qolındaǵı rus sanaat bankleri akciýalarınıń qunı 33 million swm. Ğáziynesinde 100 mın Rossiya imperiyası pulları bolǵanı da kórsetilgen.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Jas buxaralılar háreketi.
- ▶ 1910-jıl taxtqa Sayid Alımxań otırdı.
- ▶ Reformalar ótkeriwge urınıwlar, mitingler.
- ▶ 1920-jıl 29-avgustta Sharjawda kóterilis shólkemlestirildi.
- ▶ Buxara ámirligi tamamlanıp, 1920-jıl BXSР dúziledi.

Atamalar túsinigi

Fanatik (arab tilinde — *júda pidayı*) — dinge qattı berilgen, onıń qaǵıydalarına bile tura ámel etiwshi.

Radikal (latinsha — *túpten*) — keskin hám qatal sharalar tárepdarı.

Waqıtsha (arab tilinde) — waqtınsha, belgili múddetke dúzilgen húkimet.

Soraw hám tapsırmalar

1. Jas buxaralılar háreketinen nelerdi bilip aldınıız?
2. Ámir Sayid Alımıxan óz mámleketinde qaysı maqsette reformalar ótkeriwge urınıp kórdi?
3. Jadidler baǵdarlaması ámir Alımıxan gózlegen reformalardan nesi menen ajıralatuǵın edi?
4. Buxara ámirliginiń qulawı sebeplerin sanap berin.

35—36-§§. XIX ÁSIRDIŇ AQIRÍ — XX ÁSIR BASLARÍNDÁ XIYWA XANLÍǴINIŇ MÁMLEKETLIK DÚZIMI HÁM SOCIAL-EKONOMIKALÍQ JAǵDAYÍ

Xanlıqtıń jámiyetlik-siyasiy dúzimi

Xiywa xanlığı ústinen patsha húkmeti óziniń protektorat aymaǵı sıpatında qatań baqlaw ornattı. Xan ústinen baqlaw maqsetinde 7 adamnan ibarat Keńes (diywan) dúzilip, olardıń tórtewi patsha húkmeti wákılleri edi.

Ámiwdáryanıń dáslep Xiywa xanlığı qaramaǵında bolǵan hám Gandimiyon shártnamasına muwapıq Rossiya imperiyası ıqtıyarına ótken oń jaǵası aymaǵında Túrktan general-gubernatorlıǵınıń Ámiwdárya bólimi dúzilgen edi. Onıń baslıǵı sol waqıtta Rossiya imperiyasınıń Xiywa xanlığındaǵı wákili sıpatında mámleketti basqarıwda xannıń barlıq háreketleri ústinen baqlawdı ámelge asıraǵan. Xanlıq mıń jıllıq tariyxqa iye hám ózbek xalqınıń mádeniy rawajlanıwında áhmiyetli rol oynanǵan túrkiy ruw qońıratlarǵa tiyisli áwlad wákılleri tárepinen basqarǵan monarxiya edi.

Xan sheklenbegen hákimshilik-sudlaw hám áskeriy hákimiyatqa iye edi. Ol mámleketti qońırat ruwı aqsúyekleri, saray xızmetkerleri hám joqarı ruwxaniyer toparı kúshine súyenip basqarǵan. Xan hákimiyatı óz xalqınıń máplerinen göre kóbirek tar kólemdegi hámeldarlar mápinen kelip shıǵıp jumıs alıp baratıwın edi.

Xiywa xanlığında áskeriy bólim xalıq qarsılıq háreketin bastırıw hám mámleket

**Xiywa xanlığının
bas wáziri**

bir pútinligin saqlaw ushın gúres quralı edi. Bul armiya jaqsı sólkemlespegen, áskeriy tártip-intizamı bos, júdá ápiwayı quralan edi. Xannıń turaqlı ákeriy bólimi jasawılbası basqaratuǵın 1,5 mıń adamnan ibarat edi. 1873-jıldan baslap Xiywa áskerleri tek ishki tártipti saqlaw wazıypasın ǵana orınlaǵan.

Xanlıq hákimshilik jaqtan 18 beklik hám 2 nayıplıqqa bólingen edi. Olardan eń irileri Xazarasp, Úrgenish, Qıyat, Góne Úrgenish, Xojeli, Qońırat esaplangan. Olardıń hárbirine xan tárepinen tayınlangan bek yamasa hákim basshılıq qılǵan. Xiywa qalası hám onıń dógeregi tikkeley xannıń iyeliginde bolǵan. Basqarıw apparatındaǵı lawazımlı shaxslar diyqan hám ónermentshilerden jıynalatuǵın salıqlar esabınan kún keshiretuǵın edi.

Mehtar (bas wázir) hám *diywanbegi* (diywanxana juwapkeri) xannıń joqarǵı hámeldarları hám jaqın masláhátshısı bolǵan. Xanlıqtaǵı sudlaw sistemasında ólim jazası qollanılatuǵın edi.

Islam dini ruwxanıyları mámlekettegi jámiyetlik-siyasiy turmısta úlken tásirge iye edi. Xiywa Buxaradan keyingi islam dini oraylarınan esaplangan. Qalada 160 tan artıq meshit hám dindarlardıń zıyarat ornına aylangan 60 tan ziyat áwliyenıń qoyımshılıǵı bolǵan. Mámlekette 1,5 mıńǵa jaqın mektepler jumıs alıp bardı. Bul mektepti pitkergerlerdiń ayırımları joqarǵı (medirese) oqıw jurtında oqıwdı dawam ettirip, 10 jılǵa shekem bilim alatuǵın edi. Bunda tiykarǵı pánler sıpatında arab grammatikası, islam huqıqı hám filosofiyası, sonday-aq, qosımsha túrde elementar arifmetika hám geometriya oqıtılatuǵın edi. Medirese oqıwshıları imtixan sınaqları tapsırılǵannan soń bosap qalǵan qazılıq, imamlıq yamasa qandayda bir abraylı lawazımlardı iyelewı múmkin edi.

Este saqlañ!

Xiywa xanı mámleketti ózine tiyisli bolǵan qońırat qáwimi aq súyekleri, saray xızmetkerleri hám joqarǵı ruwxaniyeler toparı kúshine súyenip basqarǵan.

Ózińizdi sınañ!

Jasawıl bası — ...

Mehtar — ...

Qońıratlar — ...

Jerge islew beriw. XIX ásirdeń aqırı

Jer iyeligi

Jer mámleket baylıgının birlemshi faktorı. Bul baylıq diyqanlar miyneti arqasında qolğa kirgiziletuğın edi. Diyqanlar miyneti jer ónimdarlıgın asırıw hám óndiristi rawajlandırıwğa qaratılğan. Bul boyınsha Xiywa xanlığı diyqanları da tájiriybeli edi. Xanlıqta gálle awıl xojalıgının tiykarǵı tarawı bolıp, tiykarınan, salı, júweri hám sulı kóplep jetistirildi. XIX ásirdeń 90-jıllarınan baslap Rossiya menen sawda-satıqtıń rawajlanıwı nátiyjesinde paxta jetistiriwge qánigelestiriw de tez ótti.

Xanlıqtaǵı jerlerdeń tiykarǵı bólegi xan hám onıń hámeldarlarına tiyisli edi. Bunnan tısqari xan hám onıń hámeldarları, tuwısqanları salıqtan azat etilgen.

Jer maydanlarınıń úlken bólegi diniy orınlar iyeliginde bolıp, xanlıqtaǵı barlıq suwǵarılatuğın jerlerdeń 40% ti meshitler mülki esaplangan. Atap aytqanda, 64 meshit hám medirese XIX ásirdeń aqırǵı shereginde 205 mın tanabtan artıq jerge iyelik etken. Bul xanlardıń dindarlarǵa bolǵan hürmet-izzetiniń kórinisi edi. Atap aytqanda, waqım jerleri de XIX ásirdeń aqırında derlik 4 mın ruwxaniyeler shańaraǵı barlıq salıqlardan azat etilgen.

Salıqlar hám minnetlemeler

1873-jıldan soń hasıldar jerlerdeń úlken bólegi Rossiya iyeligine ótiwi aqibetinde xanlıq hákimiyatı sarp-qárejetlerge bolǵan zárúrliklerin jańa salıqlardı engiziw yamasa aldındıların asırıw jolı menen qaplay basladı. Xiywa xanlığında hár túrli minnetlemeler, turaqlı yamasa ayrıqsha jaǵdaydaǵı salıqlardıń derlik 25 túri bolǵan. Diyqanlar

salğırt — jer salığı, **zakat**, **shóp pulı** — otlaqlardan paydalanganı ushın salıq, turaq jaylardan **otaw salıqların** tólegen.

Bunday salıqlardan tısqarı diyqanlardıń minnetlemeleri arasın-da suwǵarıw sistemasın támiyinlew, jańaların qurıw eń awırı edi. Xiywa diyqanları hár jılı kanallardı tazalawǵa, kópirlerdı ońlawǵa shıǵatuǵın edi. Bul jumıslarǵa diyqanlar óz jumıs quralları hám azıq-awqatı menen keletuǵın edi. Májbúriy jumısqa shıqpaǵanlar bolsa belgili muǵdardaǵı qárezetti ǵáziynege tólewı shárt bolǵan. Xan pármanların járiyalawshı jarshı óz paydasına **afanak pulı** jıynaǵan bolsa, jumıs baqlawshısı hám qanıgesi de óz úlesin alıwǵa háreket etken.

Diyqanlar xalıqtıń 90% ke jaqının qurasa da, suwǵarılatuǵın jerlerdiń tek 5% ne iyelik etti. Jersiz hám az jerli diyqanlar bolsa iri jer iyeleriniń hám waqım jerlerinde ijarashı sıpatında islep beretuǵın edi. Diyqanlar úlespay yamasa hasıldıń teń yarım esabına miynet qılǵan. Jumıslar juwmaqlanǵanınan keyin, ádette, jer iyesine hasıldıń 40—50% i berilgen. Teń yarımına islewshiler bolsa **yarımshılar** dep atalǵan. Jeri de, ásbap-úskeneleri de, jumıs isleytuǵın haywanı da bolmaǵan diyqanlar jer iyeleri qolında hár túrli shártlerge kónip islewge májbúr edi.

Usı tárizde xanlıqta jersiz diyqanlar sanı jıldan-jılǵa ósip bardı. Olar xanlar, bekler hám hámeldarlarǵa ǵárezli bolıp qaldı. Bul proceslerdiń barlıǵı Xiywa xanlığının uluwma ekonomikalıq hám jámiyetlik awhalına óziniń unamsız tásirin tiygizdi.

Xiywa xanlıǵı qorıqshıları. XX ásir bası

Ózinizdi sınan!

Salgirt — ...
Afanak pulı — ...

Shóp pulı — ...
Qarızdar diyqanlar — ...

Sanaattıń rawajlanıwı

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında úy ónermentshilik óndirisi ele saqlanıp kiyatırған edi. Onda jip iyiriw, toqımashılıq, ayaq kiyimleri, gilemler, kiyizler hám t.b. tayarlangan. Derlik hárbir awılda terishi, etikshi, bozshı, boyawshı, juwazshı hám basqalar xızmet kórsetken. Olardıń bazıları jergilikli bazarlardagı ustaxanalarda miynet etti.

Orta Aziyanıń Rossiya, qazaq júzleri, Kavkaz, Iran menen sawda qatnasıqları rawajlanıwı ishki sawda-satıqtı janlandırdı. Bazar qatnasıqlarınıń rawajlanıwı tovar-aqsha qatnasıqlarınıń tez ósiwine imkan jarattı. Qalalardıń awıllarğa salıstırғanda tez rawajlanıwı jańa qalalardı payda etti hám eskileriniń rawajlanıw procesin tezlestirdi. Bul mámlekettiń ekonomikalıq turmısında qalalardıń áhmiyetiniń artıwına alıp keldi. XX ásir baslarına kelip Xiywa, Jańa Úrgenish, Qońırat, Tashawız, Gúrlen sıyaqlı qalalar social-ekonomikalıq hám mádeniy oraylarına aylandı. Boğot, Moynaq, Taxta sıyaqlı jańa qalalar júzege keldi.

Bul qalalarda jergilikli hám Rossiya qospa kárxanalarınıń basqarmaları, sanaat kárxanaları jaylasqan edi. Mısalı, Jańa Úrgenish qalasında on bir paxta tazalaw zavodı (olardan altawı jergilikli isbilermenlerge tiyisli edi), eki may zavodı sabın hám kán zavodı, bir digirman bolğan. Bunnan tısqarı Jańa Úrgenshte Rossiya — Aziya hám Sibir sawda bankiniń bólimleri, pochta-telegraf basqarması, komissiyalıq hám qamsızlandırıw jámiyetleriniń wákillikke iye bólimleri ashılğan. Gúrlende de rossiyalılarğa hám jergilikli qarjılandırıwshılarğa tiyisli kapital jámlengen edi. Bul qalada, tiykarınan, paxtanı tasıw menen shuğıllanğan Rossiya sawdagerleriniń 10 basqarması hám jergilikli isbilermenler — aға-ini Rizaevlar, P.A.Manuilov, S.Maxsum, S.Tajiniyazov, T.Salijanov hám basqalar dıń jámi 9 paxta tazalaw zavodları jaylasqan edi. 1909-jılğa kelip Xiywa xanlığında 81 sanaat kárxanası isleytuğın edi. Sanaattıń qalıplesiwi 1910—1915-jılları jáne de jedellesip, kerosin hám neft penen isleytuğın 40 sanaat kárxanası qurıldı.

Xorezm ónermentshilik ónimleri. XIX ásir bası

Este saqlañ!

Rossiya tovar ónimleri Orta Aziya bazarlarına tez kirdi. Nátiyjede jergilikli islep shıǵarılatuǵın ónimler kriziske ushıradı.

Rossiya menen sawda baylanısları

Türkstan úlkesiniń koloniyaga aylanıwı processinde Rossiya imperiyası hám jergilikli kapital sherikligi júzege keldi. Jergilikli isbilermenler xızmeti, milliy kapital wákilleriniń qarjılar dáramatı Rossiya bazarı ónimlerine tikkeley baylanısqan edi. Olar eki mámleket arasında bazar qatnasıqların rawajlandırıw ushın qospa bank birlespele rin dúziwge háreket etti. 1909-jılı Rossiya — Aziya banki hám Madiyarov — Baqqalov kapitalın birlestirgen «A-Meta» sindikatu dúzildi. Sindikat hár jılı Rossiyaǵa derlik 3 mın tonna paxta shiyki zatın eksport etetuǵın edi hám jońıshqa tuqımın satıp alıw boyınsha jeke húkimdarlıqtı ornatqan edi. Rossiya kapitalı protektoratı bolǵan Xiywa xanlıǵında ózi ushın zárúrli shiyki zat bazasın jarattı. Bul jerdegi isshi kúshiniń arzanlıǵı hám 1873-jıldaǵı Gandimiyon shártnaması bántlerine muwapıq jergilikli bazarda monopol dárejesi esabınan úlken dáramat alıw tezlesti.

Rossiya kapitalınıń ámeliyatları sebepli Orta Aziyada ishki bazar imkaniyatları biraz keńeydi. Tovar-aqsha qatnasıqları rawajlanıp, onıń tiykarında jańa sawda-sanaat orayları qalıplesti. Mayda sawda-

gerler shay, manufaktura ónimleri, qant, samovar sıyaqlı qıt tovarlardı eń alıs awıllarǵa da alıp barıp sattı. Sanaattıń bir tárepleme hám tómén rawajlanıwı mámleket ekonomikasında jetekshi ónermentshilik-toqımashılıq óndirisiniń saqlanıp qalıwına alıp keldi. Sebebi bul ónimler eski bay ónermentshilik islep shıǵarıwı dásrúrleri tiykarında tayarlanatuǵın edi.

Ózinizdi sınan!

**1910—1915-jılları ... sanaat kárxanası qurıldı.
Mayda sawdagerler — ... menen shuǵıllanǵan.**

A-Meta — ...

Ónermentshilik hám ishki sawda

XIX ásir aqırǵı hám XX ásir baslarında ayırım elatlar ónermentshilik óndirisiniń ol yaki bul tarawına qánigelesiwi procesi baqlandı. Metaldı qayta islewshi tiykarǵı ustaxanalar Buxara, Xiywa, Jańa Úrgensh, Shımbay, Xazarasp, qalalarında jaylasqan edi. Bul jerde ketpenler, tırma tisi, bel-gúrekler, baltalar, taǵalar, ıdıs-tabaqlar hám t.b. islenetuǵın edi. Teri islewshi óndiris Buxara, Xiywa, Xanqa, Jańa Úrgensh, Xojeli hám basqa oraylarda rawajlandı. Qaplar hám arqanlar, tiykarınan, Jańa Úrgenshte tayarlanǵan. Gilem hám kiyizler Porsu, Alieli, Góne Úrgensh, Ğazawat kibi ónermentshilik orınlarında islep shıǵarılatuǵın edi. Sol waqıtta Orta Aziyanıń derlik barlıq qalalarında toqımashılıq, sopol ıdıslar hám zergerlik buyımların islew rawajlanǵan edi.

1885-jılı Kaspiy artı temir jolınıń qurılıwı hám 1887-jıl aqırında Ámiwdárya flotiliyasınıń dúziliwi Rossiyaǵa baǵınıshlılıǵın jáne de kúsheyttirdi. Burın sawda-satıq, tiykarınan, qurǵaqlıqtaǵı kárwan jolları arqalı alıp barılsa, endi júklerdiń úlken bólegi temir jol arqalı hám paraxodlar menen Ámiwdáryanıń joqarı aǵımı boylap tasılatuǵın boldı. Bunday jańalıqlar Rossiya imperiyası paydasına xızmet etip, oǵan koloniya bolǵan mámlekettiń artta qalıwına, qalaberse, ónermentshilik islep shıǵarıwı bir qatar tarmaqların kriziske alıp keletuǵın edi.

Ekonomika tarawındaǵı mámleket siyastı da ónermentshilik óndirisi rawajlanıwına unamsız tásir etti. Xanlıq hám jergilikli hákimiyat ónermentshilerdi hár qıylı salıqlarǵa kómp tasladı.

Qos dárwaza

Hárbir ónermentshilik ustaxanalariniń iyeleri hámeldarlarga sawǵalar beriwi, dáramatlarına sáykes kelmeytuǵın salıqlardı tólewı lazım edi. Sonlıqtan, olar jańa texnologiyalardı eńgiziwge múmkinshiligi bolmay qalatuǵın edi.

Toqımashılıqta *cex birlespeleri* orta ásirlerdegi kóriniste saqlanıp qaldı. Oǵan usta, ustanıń járdemshisi hám shákirt kiretuǵın edi. Kredit berip turǵan bay cexqa basshılıq etti. Ónermentshiler islep tapǵan pullarınıń birqansha bólegin áwliyeler hám ruwxıy ustazlar húrmetine qayır-saqawatqa berip, gáziynege kóp salıqlar tóleytuǵın edi. Ustanıń járdemshisi hám shákirtler awhalı awır bolıp, olardıń jumıs kúni sheklenbegen edi. Ustanıń járdemshisi alǵan avans esesine islep beriwge májbúr bolǵan. Alǵan avansınıń hámмесin tólemegenshe ustaxanadan kete almaǵan.

Rossiya imperiyasınan arzan bahadaǵı sanaat tovarlarınıń keliwiniń kóbeyiwi jergilikli kárxanalardıń buyımlarına talaptı páseytti. Jergilikli tovarlar, jipler, gúlalshılıq, shoyın hám mıstan islenen buyımlardıń keskin azayıwına alıp keldi.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1909-jılı — Xiywa xanlığında 81 sanaat kárxanası islep turǵan.
- ▶ 1885-jılı Kaspiy artı temir jolınıń qurılıwı hám 1887-jıl aqırlarında Ámiwdárya flotiliyasınıń dúziliwi.
- ▶ Toqımashılıqtıń rawajlanıwı.

Atamalar túsini

Sindikát (*grekshe — birgelikte islew*) — bir túrdegi ónimler islep shıǵaratuǵın kárxanalardıń birlespesi.

Monopoliya (*grekshe — jeke satıw*) — ekonomikanıń bir tarawındaǵı jeke húkimdarlıq.

Toqımashılıq — úyde jallanıp islenetuǵın ónermentshilik.

Soraw hám tapsırmalar

1. Sanaattıń rawajlanıwına qaysı faktorlar tásir etti?
2. XIX ásir aqır — XX ásir baslarında tovar-aqsha qatnasıqları rawajlanıwına neler imkaniyat jaratıp berdi?
3. Ishki hám sırtqı sawda rawajlanıwın salıstırıń. Olardan qaysı biri jaqsıraq rawajlangan?
4. Kaspiy artı temir jolı qurılıwı Rossiyaǵa ǵárezligin qanday baǵdarda kúsheyttirdi?
5. XIX ásir aqırında ónermentshilik ustaxanaları qanday kóriniste bolǵan?
6. Xan hám onıń hákimiyatı háreketlerin patsha húkimeti qanday tárizde baqlap bargan?
7. Islam dini mámleket xalqı turmısında qanday rol oynaytuǵın edi?
8. Xiywa xanlığı xalqı qanday salıqlardı tólegen hám miynet minnetlemelerin islep bergan?
9. Sizińshe, XIX ásir aqırında Xiywa xanlığı ekonomikası hám mádeniyatınıń rawajlanıwına tiykarǵı tosqınlıq ne edi?

37-§. XIYWA XANLÍĞÍNÍN SAPLASTÍRÍLÍWÍ

Xalq háreket- leriniń jetilip barıwı

Hár túrli kórinistegi zulımlıqlar nátiyjesinde diyqanlardıń kúsheyip baratırǵan narazılıǵı salıqlardı tólewden, minnetlemelerdi orınlawdan ǵalaba bas tartıw, iri jer iyeleri jerlerin iyelep alıw, salıq jıynawshılar hám xanlıq hákimiyatınıń basqa wákillerine hújim etiw jaǵdayların kóbeyttirdi. Diyqanlardıń kóterilisleri jer iye-leri hámeldarlarınıń úylerin wayran etiw, qarız tilxatların jırtıp taslaw hám salıq jıynawshılardı quwıp jiberiw menen birge ótken stixiyalı kóterilisler tárizinde júz beretuǵın edi. Waqıt ótken sayın xan hákimiyatı hám jergilikli hákimler xızmet ornın óz mápine paydalanıwları hádden zıyat kúsheyip bara bergenlikten diyqanlar

Tasdárwaza. Xiywa

kóterilisleriniń uyımlasqanlıǵı hám massalıǵı da arttı. XIX ásirdeń 80-jılları Pitnak, Xazarasp, Jańa Úrgenish, Góne Úrgensh rayonlarında *diyqan uyımları* payda bolıp, gúres keskin tús aldı. Xan ıqtıyarındaǵı olarǵa qarsı gúres ushın kúshler jeterli emes edi. Sol sebepli ol Rossiya patshası áskerlerin járdemge shaqırdı. Kóterilisler bastırılıp, diyqanlar háreketi basshıları óltirildi.

Sonda da, diyqanlardıń kóterilisleri toqtamadı. 1902-jılı *Matyakub puqta* basshılıǵında Xanqa, Xazarasp, Boǵot diyqanları kóteriliske shıqtı. Xan jáne Rossiya patshası húkimeti ákeriy bólimine múrájáát etti. Qattı jaza sharaları kórilip, kóterilis bastırıldı. Onıń basshıları óltirildi.

Koloniallıq hákimiyat hám jergilikli hámeldarlardıń zulımlıǵı, turmıs sharayatlarınıń tómenligi xalıq kóterilislerin keltirip shıǵardı. Xalıq narazılıǵı ǵalaba kórinis aldı hám tereń tamır jaydı. XX ásir baslarında arızmaǵan sebepler menen kóterilisler bolatuǵın edi. Ayırım elatlarda sabır kesesi tolǵan diyqanlar ózleriniń shańaraqları menen xanlıqtan ǵalaba túrde ulıwma qasha basladı. 1906-jılı Jańa Úrgensh, Xanqa, Xazaraspta mütáj diyqanlar iri jer iyeleri jerlerin iyeley basladı.

Xiywa xanlıǵında 1910—1911-jıllar qurǵaqshılıq hám hasılsızlıq jılı boldı. Xanlıq xalqı asharshılıqta qalǵan edi. Bul zıyanlardı qaplaw ushın xan hákimleri xalıqtan hámme nárseni tartıp ala basladı. Salıqlar bolsa kóbeydi. Xalıqtıń ǵalaba jarlılanıwı diyqanlarda narazılıq oyattı. 1910—1917-jılları diyqanlar kóterilisi keń tús aldı: insapsız jer iyeleri hám baylardı urıw, olardıń úylerin, xoja-

lıq qurılımların, qoymaların buzıp taslaw kúsheydi. 1912-jılдағи Xazarasp, Xanqadaғи kóterilisler keskin tús aldı. Úzliksiz kóterilisler nátiyesinde xalıq oqatar qurallar menen qurallanıp, urıs alıp barıw taktikasın úyrengeń edi. Diyqanlar iri jer iyeleri hám xanlıq hámeldarlarınń jerlerin iyelep ala basladı. Asfandiyarxan 1000 adamlıq óziniń eń saylandı áskeriy bólimin kóterilishshilerdi bastırıwǵa jiberdi. Biraq, kútilmegende Alieli de Tashawız ortasında olar kóterilishshiler tárepinen qıyratıldı. Xanǵa járdemge jetip kelgen patsha húkimeti áskerleri kóterilisti qıyınshılıq penen bastırdı.

Este saqlañ!

1912-jılǵı kóterilis xalıq narazılıq kóterilislerinde jańa faktordı kórsetti, yaǵnıy kóterilishshiler oqatar qurallar menen qurallanıp, urıs alıp barıw taktikasın ózlestirgen edi.

Reformalar ushın gúres

Xalıq kóterilisleri xanlıqta jámiyetlik-siyasiy háreketlerdiń rawajlanıwına kúshli tásir tiygizdi. Mámlekettegi ulıwma narazılıqlar tásiiri astında jádidshiliktiń Xiywa xanlıǵındaǵı kórinisi, *Jas xiywalılar* háreketi payda boldı. Onıń jas buxaralıılardan parqı hárekette xalıqtıń hár túrli qatlamları — diyqanlar, ónermentshiler, sawdagerler, zıyalılar hám mayda mülkdarlardıń qatnasıwı edi.

Jas xiywalılar háreketi basshıları Palwanıyaz hají Yusupov, Baba axun Salimov, Bekjan Rahmanov, Názir Shalıkarov, Jumanıyaz Sultanmuradov sıyaqlı alǵa ilgeriletiwshiler bolıp, olar Xorezmde úlken abraýǵa iye bolǵan. Jas xiywalılar óz dáwiriniń bilimli hám pazıl adamları bolıp, Xiywa xanlıǵında aǵartıwshılıqtı tarqatıw hám reformalar ótkeriw ushın ayrıqsha háreket etti. 1910-jılı xan «Reformalar joybarı»n qabıl etti. Joybar basqarıw sistemasın tártipke salıwdı názerde tuttı. Xan diywanı saqlanıp qalınıp, tek hámeldarlar mámleket táminatına ótkiziliwi gózlengen edi. Joybarda, sonday-aq, jańasha milliy mekteplerdi dúziw ideyası da alǵa súrilgen edi. Usınıslar ulıwmalıq tárepleri menen sheklengenligine qaramastan, olar tereń reformalar arqalı Xiywa mámleketshiligi gárezsizligin tiklewge qaratılǵan edi. Jańasha milliy mektepler bilimlendiriw hám mádeniyat dárejesin kóteriwi hám de xiywalı zıyalılardıń jańa áwladın qalıplestiriw ushın kerek edi.

Xiywa xanlığının saplastırılıwı

Muxammed Raximxan II ölgen soń, patsha húkimeti járdeminde taxttı onıń balası Asfandiyarxan (1910—1918) iyeleydi. Petro-Aleksandrovske turǵan Rossiya áskeriy kúshleri járdemine isenip, jańa xan reformalar ótkerdi, isti zulımlıqtı kúsheyttiriw hám qarsılıqtı tolıq joq etiwden basladı. 1913-jılı ol reformashılar jetekshilerinen biri, mámleket bas wáziri *Islamxojanı* mámleket qárejetlerin ózlestiriwde ayıplap óltiredi. Negizinde bul ilajlar jańa salıqlardı engiziwden ibarat edi. Diyqanlar bolsa buǵan Mańǵıt hám Xojelide kóterilis shıǵarıw menen juwap berdi.

Rossiyadaǵı 1917-jılǵı fevral waqıyalarınan keyin Asfandiyarxan tiykarǵı tayanışı — patsha húkimetinen ayırılıp, birqansha múddet jekkelenip qaldı. Jas xiywalılar qolay jaǵdaydan paydalanıp, reformalar ushın ashıqtan-ashıq háreketti baslap jiberdi. 1917-jıl 5-aprelde olar Asfandiyarxannan reformalar ótkiziw haqqındaǵı manifestke qol qoyıwdı talap etti. Reformalar xan hákimiyatı saqlanǵan, biraq, Májilis (deputatlar palatası) hám Názirler keńesi (Wázirler keńesi) menen sheklengen konstituciyalıq monarxiyanı dúziwdi óz ishine alǵan edi. Jas xiywalılar mámleket qárejetleri sarplanıwı ústinen qadaǵalaw ushın finans wázirligi, suw bólistiriliwin reformalaw, xanlıqtıń pútkil aymaǵında jańa usıl mekteplerin shólkemlestiriw ushın komitet dúziwdi, temir jollar hám pochta-telegraf sistema-sı qurılısın da talap qılǵan edi. Patsha húkimeti áskerleri járdeminen ayırılǵan Asfandiyarxan hárqanday jol menen hákimiyattı saqlap qalıw hám waqıttan utıw maqsetinde reformalardı ámelge asırıw haqqındaǵı manifestke qol qoydı.

**Muxammedxan
Rahimxan II**

1917-jıl 26-apreldegi Májilistiń birinshi sessiyasında 30 xiywalı deputat hám túrkmenlerden 7 wákil qatnastı. Májilis Wázirler keńesin sayladı. Biraq, eki ay ótpesten xan bassılıǵındaǵı konservativ kúshler áskeriy awdarıspaqtı ámelge asırdı hám Májilisti tarqatıp jiberdi. Jas xiywalılar jetekshileri qamaqqa alınıp, olardan bir bólegi atıp taslandı.

Biraq, bul waqıyalarğa jaña bir kúsh—türkmen qáwimlerinen biriniń sárdarı *Jóneytxan* aralastı. 1918-jıl yanvarda 1,5 mıń adamlıq atlı otryad penen ol Xiywanı, keyin bolsa xanlıqtıń basqa elatların iyelep aldı. Asfandiyarxandı tek atına ǵana taxtta qaldırǵan Jóneytxan xanlıqta óziniń jeke hákimligin ornattı. Keyin onıń buyırǵına muwapıq Asfandiyarxan óltirilip, ornına Sayid Abdulla taxtqa otırdı.

Asfandiyarxan

Rossiya húkimeti Xiywada «revolyuciya» tayarlay basladı. Bolshevikler tárepinen iyelep alınǵan Petro-Aleksandrovske Kommunistlik partiya dúzilip, awdarıspaqa tayarlıq kórilgen. Awdarıspaq 1920-jıl 2-fevralda júz berdi hám tariyxta ol «xalıq revolyuciyası» atın aldı. 27-aprelde Sovetlerdiń birinshi Pútkil Xiywa quraltayı tórt ásirde artıǵıraq waqıt bolǵan Xiywa xanlıǵı ornında Xorezm Xalıq Sovet Respublikası (XXSR) dúzilgenin járiyaladı.

Ózinizdi sınan!

Asfandiyarxan — ...

Konservativ kúshler — ...

Matyakub puqta — ...

1910—1911-jılları —...

1920-jıl 27-aprelde — ...

Reformalar — ...

1912-jılı — ...

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ 1902-jılı Matyakub puqta kóterilisi bastırıldı.
- ▶ 1910-jıl — jaña xan Asfandiyarxan «Reformalar joybarı»n járiya ladı.
- ▶ 1917-jıl aprel — Májilistiń birinshi sessiyası, Wázirler keńesi dúzildi, birneshe aydan keyin xan tárepinen tarqatıp jiberildi.
- ▶ 1918-jıl yanvar — Jóneytxan Xiywanı iyeledi.
- ▶ 1918-jıl oktyabrde Asfandiyarxan óltirildi, taxtqa Sayid Abdulla shıqtı.
- ▶ 1920-jıl 27-aprel — XXSR nıń járiyalanıwı.

Atamalar túsiniği

Manifest (*latınsha*) — húkimettiń áhmiyetli waqıya múnasibeti menen xalıqqa jazba múrájáátı, nızam kúshine teń hújjet.

Konservativ (*latınsha*) — eski dúzim tárepdarları, reformalar hám ózgerislerge qarsı turıwshılar.

Soraw hám tapsırmalar

1. Diyqanlar kóterilisleri mámlekettiń xalqına qanday tásir tiygizdi?
2. Jas xiywalılar hám Jas buxaralılardıń baǵdarlamaları ortasındaǵı ayırmashılıqtı sanap berıń.
3. Asfandiyarxannıń jeke ózgeshelikleri haqqında qanday juwmaqqa keldińiz?
4. Xiywa xanlığı qulawı sebeplerin sanap berıń.
5. Kartaǵa qarap XX ásir baslarındaǵı Orta Aziya geosiyasiy jaǵdayın túsindirip berıń.

XX ásir basında Orta Aziya

IX BÓLIM

KOLONIALLIQ SHARAYATÍDA TÚRKSTANDA MÁDENIY TURMÍS

38-§. BILIMLENDIRIW SISTEMASÍ. BASPASÓZ

Dástúrlík bilimlen- diriw mákemeleri

XIX ásirniń ekinshi yarımı hám XX ásirniń basılarında Túrktan úlkesinde uzaq tariyxıy dáwir ishinde qalıplesip rawajlangan bilimlendiriw sisteması dawam etti. XIX ásirde ortalarınan baslangan basqınshılıq júrisleri nátiyjesinde koloniyaga aylangan Túrktanda jergilikli xalıqtıń dástúrlík bilimlendiriw sistemasında ózgerisler júz bere basladı. Úlkeniń basqa tarawları sıyaqlı bilimlendiriw sistemasında da koloniallıq húkimettiń máplerin kórsetiwhi siyasat júrgizildi. Bul, eń dáslep, jergilikli xalıqtı ruslastırıw maqsetinde dúzilgen rus-tuzem mektepleriniń ashılıwı hám olardıń sanın tez pátte kóbeyttirilgenin kóriwimiz múmkin.

Koloniallıq dáwirine shekem Túrktanda dástúrlík bilimlendiriw sisteması islam dini qağıydaları tiykarında dúzilgen bolıp, mektep hám medireselerde diniy bilim beriw menen birge dúnyalıq pánler de oqıtılğan. Baslangısh bilim beriw mekteplerinde 5–6 jıl dawamında oqıtılıp, arab álipbesi, háriplerdiń oqılıwı, aytılwı úyrenilgen. Keyingi basqışta Quran súreleri hám ayatları «Haftiyak» (yaǵnıy Quranı kárimniń jetiden biri) kitabı oqıtılğan. Soń «Shor kitap» (tórt kitap), onnan keyin Suwpı Allayardıń «Risolai aziza», «Sabot ul oji zin» kitapları oqıtılğan. Suwpı Allayar shıǵarması qosıq túrinde jazılğan bolıp, onda áwliyeler, payǵambarlar ómiri haqqındaǵı maǵlıwmatlar berilgen. Oqıwshılar tek ózbek tilindegi emes, al parsı shayırı Hafızdıń «Xoja Hafız» diywanın da úyrenen.

Medireselerde diniy-huqıqıy bilimge iye bolğan qánige tayarlangan.

Dástúrlík mektepte bilim beriw

Zikirxanalarda Qurani karim yadlangan. Hayal-qizlar bólek oqıtılıp, olarğa Qurani karim, shańaraq máseleleri, ádep-ikramlıq hám tárbiyadan sabaq beriwshi eski hayal muğallimler bilim bergen.

Ózinizdi sınan!

**Türkstanda dástúrlık bilimlendiriw sisteması – ... Joqarı bilimlendiriw – ...
Baslangısh bilim beriw – ...**

Rus-tuzem mektepleri

Rossiya imperiyasınıń hár túrli guberniyalarınan Türkstanğa kóshirip keltirilgenlerdiń balalarına bilim beriw arqalı hákimiyat wákılleri menen jergilikli xalıq ortasında daldálshılıq qılatuǵın awdarmashılardı tayarlaw kózde tutılǵan. Sonıń menen birge, bul mektepler arqalı tiykarǵı jergilikli xalıq arasında rus mádeniyatın keń en jaydırıwǵa xızmet etetuǵın bilimlendiriw sistemasın jaratıwǵa háreket etildi. Bul wazıypanı orınlawǵa Türkstan general-gubernatorı G.Rozenbax (1884—1889) shıntlap kiristi. *Birinshi rus-tuzem mektebin 1884-jılı Tashkentte Saidǵanı Saidazimbaydıń úyinde ashtı.* Onnan órnek alıp, basqa bay adamlar da óz úylerinde usınday mekteplerdi asha basladı. Dáslep bul mekteplerge jergilikli sawdager hám isbilermenler óziniń balaların oqıwǵa bergen.

1911-jılı bunday mekteplerdiń sanı 89 ǵa jetedi. Biraq, bul mekteplerdegi oqıtıw usılları hám dárejesi Rossiyanıń ózindegi mektepleri menen salıstırǵanda birqansha tómén bolǵan. Rus-tuzem mekteplerinde oqıw kúni eki bólimnen ibarat bolıp, dáslep rus oqıtıwshısı (oqıw, jazıw, esap), ekinshi bóliminde shınıǵıwları, sabaqlardı jergilikli oqıtıwshı alıp baratuǵın edi. 1896-jılı Tashkentte birinshi gimnaziya ashılıp, onda zamanagóy pánler hám kúndelikli turmısta zárúr bilimler oqıtılǵan.

Este saqlan!

G.Rozenbax baslangısh mektepler, rus-tuzem mektepleri tarmaǵın jaratıw joybarın islep shıqtı. Usı tiykarda birinshi rus-tuzem mektebi 1884-jılı Tashkentte, Saidǵanı Saidazimbay úyinde ashıldı.

Janá usıl mektepleri

Bul dáwirde úlkeдегі jergilikli zıyalılar, ja-didshilik háreketiniń wákilleri tárepinen mil-liy mádeniyat, diniy isenim, jergilikli dástúrler tiykarındaǵı mektepler ashılǵan edi. Bunday jańa usılдаǵı jadid mekteplerinde tariyx, matematika, geografiya, ana tili pánleri de oqıtılǵan. Jańa usıl mektepleriniń parqı, onda tek islam dini hám tariyxı emes, al jergilikli — túrkiy xalıqlar tariyxı boyınsha bilim berilgen. Türkstanda dáslep jadid mektepleri Buxara, Tashkent, Qoqan, Andijan, Xiywa qalalarında ashılǵan edi.

Jadid mektepleriniń bilimlendiriw sistemasında oqıwshılardıǵa watanga muhabbat, milliy mámleketshilik, mil-liy mádeniyat, xalıq birligi aldında juwapkershi-likti seziw, jurttıń gúlleniwı ushın miynet etiw-ge hám gúresiwge shaqırıwshı ideyalar sińdirildi.

Jadidlerdiń jańa usıl mekteplerinen zamanı-nıń jetik alımları, ádebiyattanıwshıları, xudoj-nikleri, shayırları, kórkem óner ǵayratkerleri, bilimlendiriw tarawı qánigeleri jetisip shıqtı. Atap aytqanda, shayır akademik Ǵafur Ǵulam, shayır hám dramaturg Uyǵın, Aybek sıyaqlı mámleket hám mádeniyat ǵayratkerlerin kórsetiw múmkin.

Sadriddin Ayniy

Koloniallıq húki- mettiń jańa usıl mekteplerine qarsı gúresi

Jadidlerdiń jańa usıl mek-teplerindegi milliy ideya-larǵa tiykarlangan bilim beriwi úlkeде hú-kinde bolǵan koloniallıq húkimet tárepinen baqlaw hám qadaǵalawda bolǵan. Hákimiyat jadidlerdiń bilimlendiriw sistemasında alıp barıp atırǵan xızmeti úlkeде koloniallıq siyasatına qatań qarsılıq kórsete alatuǵın háre-ketlendiriwshi kúsh ekenligin ańladı hám olardıń háreketine ashıqtan-ashıq qarsılıq kórsete basladı.

Jadidler háreketi qattı quwdalawǵa alındı. Úlkeде hákimiyat táre-pinen shıǵatuǵın baspasóz betlerinde jańa usıl mektepleri sınaǵa alı-nıp, olardıń xızmetine nadurıs baha berilgen maqalalar járiyalandı. Dáslep jadid mekteplerinde túrk hám parsı ádebiyatlarınan payda-lanıw qadaǵan etip qoyıldı. Oqıw ádebiyatları baspalarına cenzura engizildi. Koloniallıq húkimettiń jadidlerge qarsı gúresine jergilikli fanatik dindar ruwxanıylerde járdemlesken.

Nátíyjede 1911-jılı 50 ge jaqın jadid mektepleri jawıp qoyıldı. Jadid mekteplerin ashıw baslamashıları qattı qadaǵalawǵa alındı. 1913-jılǵa kelip Buxara ámirliğinde barlıq jadid mektepleri jabıldı.

Baspasóz hám jurnalistika

Baspasóz hám jurnalistika 1870-jıldan baslap Túrktan general-gubernatorlıǵınıń rásmiy baspası — «Туркстанские ведомости» hám onıń ózbek tilindegi qosımshası «Túrktan wálayatınıń gazetası» turaqlı túrde shıǵıp turdı. Onıń redaktori koloniallıq dúziminiń úgıt-násiyatlawshısı N. Ostroumov edi.

1906-jılı Ismayl Abidov redaktorlıǵında birinshi ózbek milliy gazetası «Taraqıy» basıp shıǵarıldı. Gazetanıń birinshi sanı shıqqan kún, yaǵnıy 27-iyun házirde Ózbekstanda Baspasóz hám ǵalaba xabar quralları xızmetkerleri kúni sıpatında belgilenedi.

Jadidlerdiń aǵartıwshılıq háreketi tek mekteplerde emes, al baspasóz xızmeti sonıń ishinde, gazetalardıń kóplep payda bolıwında da kórindi. 1906-jılı Ismayl Abidovtıń redaktorlıǵında «Taraqıy» usı jılı Munavvar qarı» redaktorlıǵında «Xurshid» 1907–1908-jılları Abdulla Awlanıy redaktorlıǵında «Shuhrat», Ahmadjan Bektemirov redaktorlıǵında «Osiyo» gazetaları basıp shıǵarıldı. Aǵartıwshılıqtıń jańa tolqınında 1913–1915-jılları «Samarqand», «Sadoi Turkiston», «Sadoi Farg‘ona», «El bayrog‘ı», «Kengash», «Ulug‘ Turkiston», «Turon» gazetaları, «Oyna» jurnalı, 1917-jılı «Hurriyat», «Farg‘ona sahifasi» sıyaqlı ǵalaba xabar quralları da payda boldı. Bul dáwirdegi baspalar arasında «Sadoi Turkis-ton», «Sadoi Farg‘ona» gazetalarınıń milliy ózlikti ańlawdaǵı xızmetleri úlken boldı. Onıń eki jıllıq (1914–1915) xızmeti dawamında milliy zıyalılardıń watan-dı súyiwshi qatlamları tárepinen millet azatlıǵı hám rawajlanıwın jırlawshı, eski diniy úrp-ádet sıyaqlı eski dogmatizmde qaralawshı kóplegen maqalalar járiyalandı.

Atamalar túsiniǵı

Tuzem — jergilikli xalıqtıń kolonizatorlar tárepinen atalıwı.

Baspasóz (arabsha — *baspa shıǵarmalar, baspalar*) gazeta, jurnal hám kitaplar jıynaǵı.

Gimnaziya — ayırım pánlerge qánigelestirilgen hám olar boyınsha tereń bilim beretuǵın oqıw ornı.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstan medireselerinde bilim beriw qansha waqıt dawam etken?
2. Rus-tuzem mektepleri hám jádíd mektepleri bilimlendiriwi ortasında qanday ayırmashılıq bolğan?
3. Jadid mekteplerin dúziw baslamashıları bolğan aǵartıwshılardı sanap berin.
4. Türkstan úlkesinde qanday baspasózler shólkemlestirilgen edi?

39-§. TÚRKSTANDA ILIM-PÁN RAWAJLANÍWÍ

Tariyx pánindegi jetiskenlikler

XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında ilim-pán tarawında úlken tabıslarǵa erisildi. Bul jetiskenliklerge erisiwde jadidlerdiń ornı úlken boldı. Olar tárbiyalıq maqsetlerde tariyx tarawındaǵı izertlewlerdi rawajlandıra basladı. Jadidler tariyxtı xanlar, sultanlar hám ámirler almasıwı sıpatında súwretlew ornına xalıq tariyxtıń haqıyqıy jaratıwshısı ekenligin oqıwshılardı tanıstıra basladı.

Tariyxshı hám jurnalist Molla Alım Maxdum haji «Tarixi Turkiston» («Türkstan tariyxı») shıǵarmasın jazdı. Bul shıǵarma ózbek tilinde baspadan shıqtı. Onda áyyemgi dáwirden tap Türkstannıń XX ásir baslarına shekem bolğan waqıyalarınıń jılnaması bayan etilgen edi. Bul kitap ózbek tilindegi dáslepki tariyxıy shıǵarma sıpatında húrmetke iye boldı.

Jadidler Türkstanda sawatlı hám bilimli adamlardı tárbiyalawda tariyx pániniń áhmiyetin joqarı bahalar edi. Maxmudxoja Behbudiy Türkstannıń barlıq xalqına «házirgi dúnyada jasaw, zıyalı, kámil hám ádil» bolıw ushın óz watanı tariyxın úyreniwge shaqırıw menen múrjáát etti. Bul dáwirdiń jáne bir iri tariyxshı alımı Muhammed Salıh edi. Ol 25 jıllıq izleniwlerinen keyin «Tarixi jadidai Toshkent» (Tashkenttiń jańa tariyxı) shıǵarmasın jazǵan. Shıǵarma Tashkent qalasınıń XIX ásirdegi kelbetiniń tolıq kórsetilgenligi menen bahalı.

Uluǵbek observatoriyası

Xorezmli ataqli alim *Muhammed Yusuf Bayoniy* da áwladlarga eki iri tariyxıy shıgarmanı miyras qaldırǵan. Bular «Xorezm tarixi» hám «Shajarai Xorazmshohiy» shıgarmaları bolıp tabıladı.

Rus izertlewshileri de úlkeдеgi tariyx pániniń rawajlanıwına sezilerli úles qosqan. Olardan biri shıǵıstanıw hám arxeolog V.Vyatkin (1869-1932) bolıp, ol Samarqandta jumıs alıp bardı. V.Vyatkin jer-gilikli tariyxshılar menen birgelikte ádewir waqıt Ulugbek ob-cervatoriyası ornın izledi. 1908-jılı obcervatoriya imaratı qaldıq-ların hám obcervatoriyaǵa tiyisli ásbap-úskenelerdiń bir bólegin tabıwǵa eristi. Ol «Shohizinda», «Cho'ponota», «Afrosiyob qorganı» shıgarmaların jazdı. Rus hám ózbek tillerin úyreniw boyınsha bir qatar sabaqlıqlardıń avtorı boldı.

1895-jılı dúzilgen Arxeologiya háweskerleri dógereginiń qatnasıw-shıları úlkeдеgi tariyxıy esteliklerdi úyreniwge kiristi.

Ózinińdi sınan!

Molla Alım Maxdum haji – ...
1895-jılı ...

V. Vyatkin – ...
Muhammed Salıh – ...

Yusuf Bayoniy – ...

Tábiyiy pánlerdiń rawajlanıwı

Orta Aziyanı imperiyanıń bir bólegine aylandı dep esaplaǵan koloniallıq húkimet úlkeni ólestiriw ushın ilim-pándi rawajlandırıwǵa da hárezket etti. Eń dáslep, 1867-jılı regionnıń bas kartası dúzip shıǵıldı. Aymaqtı kartalastırıw hám klimatın úyreniw ushın Tash-kentte meteorologiya stanciyası dúzildi. Qánigelerdiń jetispewi sebepli uzaq waqıt dawamında keń kólemli ilimiy izleniwlerdi qalıplestiriw ámelge asırılmağı. Tek XIX ásirdiń 90-jılları hám XX ásir baslarında Orta Aziyanıń tábiyiy baylıqların ólestiriw menen baylanisli bolǵan izertlew jumısları kóbeydi. Ataqlı rus zoologi hám sayaxatshı N.A.Seversev Pamir taw sistemasın úyrenip shıqtı. Ol sayaxatı dawamında botanika, minerallarga baylanisli úlgiler topladı. P.P.Semyonov-Tyanshanskiy Tyanshan taw sistemasın úyre-nip, muzlıq, vulkanlar haqqında qızıqlı maǵlıwmatlar topladı. A.P.Fedchenko Fergana oypatlıǵı hám Alaydı, sonday-aq, Zarafshan oypatlıǵı menen Qızılqumdı da tekserip shıqtı.

Úlkedegi ilimiy izertlewler imperiya ushın áskeriy-siyasiy kóz-qarasındaǵı áhmiyeti jaǵınan birinshi orında turǵan. 1871-jılı dúzilgen Orta Aziya Ilimpazlar jámiyeti qárejet joqlıǵı sebepli 1893-jılı óz jumısın toqtatıwǵa májbúr bolǵan edi.

Türkstan awıl xojalıǵı jámiyeti birqansha jedel jumıs basladı. Jámiyet basıp shıǵarǵan «Turkistonning qishloq xo‘jaligi» jurnalı tarawındaǵı óndiris, jerlerdi suwǵarıw, diyqanshılıq, jerden paydalanıwdıń aldınǵı usılların úgit-násiyat etti. Jergilikli klimat shara-yatına maslasqan Aziya paxta sortındaǵı dáslepki hasıl jetistirildi.

1876-jıl Tashkentte *Türkstan muzeyi* (házirgi Ózbekstan tariyxı mámleketlik muzeyi) shólkemlestirildi. 1870-jılı Tashkentte Türkstan xalıq kitapxanası shólkemlestiriliwi de Orta Aziyada pán hám mádeniyattıń rawajlanıwında úlken áhmiyetke iye boldı. Ondaǵı kitaplardıń kópshiligi Türkstan tariyxı hám tábiyatına baylanışlı qımbat bahalı siyrek ushırasatuǵın shıǵarmalar bolǵan.

Óziniñdi sınan!

Orta Aziya Ilimpazlar jámiyeti – ...
1876-jılı – ...

1870-jılı – ...
Rus izertlewshileri – ...

Ádebiyat

Bul dáwirde bir qatar ádebiyat wákilleri jetilip shıqtı. Solardan biri ózbek demokratiyalıq shayırları Ubaydulla Salıh ulı Zavqiy bolıp, ol jazǵan satiralıq qosıqlarında húkimdarlar hám ruwxaniylardıń is-háreketleri sınaǵa alındı. Zavqiy azatlıq qosıqları ushın zindangá taslanadı.

Shıǵıs ádebiyatı ushın dástúr bolǵan janr poeziya edi. Türkstanda poeziyanıń forma hám mazmunı bir-birinen parıqlanıwshı hám bazıda bir-birine qarama-qarsı bolǵan sufiylik hám sinshıl-realistlik aǵımı bar edi. Shayırlar hám jazıwshılar óz dóretpelerinde xalıq dártin, dáwirdiń áhmiyetli mashqalaların sáwlelendiriwge háreket etken. Olar arasında *Muqimiy*, *Furqat*, *Zavqiy*, *shayıra Anbarotın*, *Avaz Otar ulı*, *Ahmed Danish* hám basqalardıń dóretiwshiligin ayrıqsha ajıratıp kórsetiwge boladı. Qosıqlarındaǵı haqıyqatlıq hám hadallıq olardı ataqlı xalıq shayırlarına aylandırdı.

Muqimiy

Muxammed Aminxoja Muqimiy Qoqan qalasında tuwılǵan. Ol «Saylaw», «Tanobchılar», «Hapalak awılı xalqınıń xanǵa arızı» hám basqa satiralıq shıǵarmalar, «Qoqannan Ferganaǵa shekem», «Qoqannan Isfaraǵa shekem»gi sayaxatnamalardıń avtorı edi.

Anbar hayal-qızlar muǵallımı de Zavqiy kibi erk hám jaqsı pikirli qosıqları menen húrmetke eristi. Shayra Qoqan qalasında jasap, hayallardıń jámiyet hám shańaraqtaǵı haq-huqıqsız awhalı haqqındaǵı ashshı haqıyqatlardı qálemge aldı. Hayallardıń erkinliǵı hám teń huqıqlı bolıwı ushın gúreske shaqırǵanı ushın qaladaǵı fanatik kúshler uradı hám kóp ótpey ómirден kóz jumdı. Ózbek shayırlarınıń qosıqları keń xalıq júregine jol tawdı. Olardıń qosıqları tiykarında kóplegen qosıqlar jaratıldı.

XX ásir baslarında ózbek ádebiyatında jańa janrlar payda boldı. Prozalıq shıǵarmalar da dúnya júzin kórdi. Ásirese, jadid ádebiyatı rawajlandı. Bul ádebiyat mazmunında mámlekettegi awır sharayat hám koloniallıq sisteması illetleri qaralandı.

Ózinińdi sınan!

Anbar hayal muǵallım — ... Muqimiy — ... Zavqiy — ...

Jadid adebiyatında 1910-jılı Abdulla Qadiriý dáslepki prozalıq shıǵarmalardı járiyaladı. Jazıwshı óziniń gúrrińleri, feletonları hám pyesaları menen Túrktan zıyalıları hám xalıq arasında keń tanıldı. Onıń «Juvonboz» gúrrińı, «Baxitsız kúyew» pyesası hám romanların xalıq súyip oqıy basladı.

Abdulla Qadiriý

Prozada dóretiwshilik etiw xalıq ushın eń qolaylı hám túsini ki ádebiyat forması edi. Sonıń ushın da jadidler óz ideyaların keń xalıqqa sińdiriw maqsetinde proza janrınan keń paydalanǵanı da biykarǵa emes edi. Jadidler xalıqqa jaqınlasıwdıń eń nátiyjeli jolı sıpatında xalıq milliy teatrın dúzdi. 1911—1913-jılları Túrktannıń hár túrli qalalarında teatrlar shólkemlestirildi. Jazıwshılar olar ushın pyesalar jazdı. Saxnada jańǵırǵan ana tilindegi sóz hám teatr aktyorınıń háreketleri xalıq massasına qarata qúdiretli tásir quralına aylandı.

Jadid teatrlarında 1911–1917-jılları 25 pyesa kórsetildi, olar xalıq arasında eń ataqlı shıǵarmalardı aylandı. Bul waqıtta spektakllerdiń kópshiligi ashıq saxnalarda qoyılıp, olardı kóplegen tamashagóyler kirgen. Dáslepki ózbek tamashagóyleri ushın jadidler qoyǵan pyesalar ádep-ikramlıq, tárbiya mektebine aylandı.

Jadidler jetekshisi Maxmudxoja Behbudiy tárepinen jazılǵan ataqlı pyesası — «Padarkush» — de atalar hám balalardı bir-birine qarata ayawsız maqluqlardı aylandırǵan ruwxıy jarlılıq, mal-múlkke beriw qattı qaralǵan edi. Onda jat ádetlerdiń kirip keliwi jámiyet ushın muqaddes bolǵan shańaraqtı jemiriwi kórsetip berildi. Nusratilla Qudratilla qálemine tiyisli «Toy» shıǵarmasında shańaraқтаǵı hám jeke ómirdegi qaygılar sebepshisine aylanǵan shıǵımı kóp ayırım úrp-ádetler hám dástúrler sına alındı. Pyesada shańaraq baslıǵınıń shıǵınılı súnet toyı ushın pul jetpey qalǵanında, qarız alıwǵa májbúr bolǵanlıǵı hám kóp ótpey tólewge imkaniyatı joqlıǵı nátiyjesinde qarızdarlardıń qamaqqa alınıwı kórsetilgen.

Usı sıyaqlı tárbiyalıq áhmiyetke iye, ruwxıy bay ádebiyat xalıq sanasın oyatıwshı eń áhmiyetli qural boldı. Onıń ataqlı wákilleri bolsa bul tarawdıń rawajlanıwına úlken úles qostı.

Atamalar túsinigi

Meteorologiya (*grekshe*) — Jer atmosferası, onıń ózgeshelikleri hám onda bolatuǵın fizikalıq procesler haqqındaǵı pán.

Felyeton (*francuzsha*) — kúndelikli turmısta júz beretuǵın unamsız hádiyselerdi sına alıp jazılǵan gazeta yamasa jurnal maqalası.

Soraw hám tapsırmalar

1. Türkstanda tariyx pániniń rawajlanıwı haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. «Orta Aziya ilimpazlar jámiyeti» ne ushın tez arada jabılǵan edi?
3. Ádebiyat tarawında dóretiwshilik etken ulamalardı sanap berin.
4. Jadid aǵartıwshılarınıń dramaları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
5. Jadid ádebiyatı kórnekli wákilleri jumısı haqqında aytıp berin.
6. Jadid ádebiyatında usı dáwirge tán bolǵan qanday ideyalar jetekshilik etedi?

Usı tema boyınsha kishi esse jazın!

40-§. TEATR HÁM MUZÍKA KÓRKEM ÓNERI

Türkstanda xalıq teatri

Áyyemgi kórkem óner túrleriniń eń unamlısı esaplangan xalıq teatrınıń Buxara ámirliği, Xiywa hám Qoqan xanlıqlarında ózine tán kórinisleri bolǵan. Sonıń ishinde, Buxara ámirliginde masqarapaz, quwırshaqpaz, ayaq oyınshı sıyaqlı kórkem óner baǵdarlarınıń uyımları payda bolǵan. Xorezm dástúrlık teatrlarında bolsa eki dúrkim tamashalar — kúlkili hám qáwipli oyın túrleri jaqsı qalıplesti.

Xalıq teatri forması jaǵınan hár qıylı hám bay bolıp, olar xalıq arasınan shıqqan komik aktyorlar, qızıqshılar, quwırshaqpazlar, masqarapazlar hám basqalar óz sheberliklerin kórsetken. Mine usı teatrlar hám masqarapazlardıń tamashalarında, tiykarınan, zıq-na hám ashkóz baylar, shalasawat mollalar, hámelparaz beklerdiń girdikarlari áshkaralangan. Olarda jazba pyesalar bolmasa da, xalıq awızeki dóretiwshiligi jemisi sıpatında yadlangan temalar saxnalastırılǵan.

XIX ásirdiń ekinshi yarımında birneshe qalalarda dástúrlık teatr uyımları payda boldı. Eń ataqlıları Qoqanda Zakir iyshan, Buxarada Tula masqara uyımları edi. Ásirese, quwırshaq teatrları xalıqqa jaǵımlı bolıp, olardıń teması orayında Kashal Palwan obrazı turǵan.

«Turan» truppası aǵzalrı. XX ásir bası

Zakir iyshan — ... Tula masqara — ... Xorezm dástúrlík teatrı — ...

**Túrkstanğa
Evropa hám rus
teatrlarınıń kirip
keliwı**

Orta Aziya Rossiya imperiyası tárepinen basıp alıngannan keyin, koloniallıq húkimet siyasiy maqsetlerdi názerde tutıp, úlkege rus mádeniyatların tez jayıwğa kirise basladı. Bunda teatr tarawı da áhmiyetli orın tutqan.

1870-jıl Túrkstan general-gubernatorı tárepinen mirát etilgen Samara teatrı úlkeде birneshe kúnlik baǵdarlamalardı kórsetken edi. 1910-jılı Samarqand hám Tashkentke rus aktrisası V.F. Komissarjevskaya truppasınıń gastrolları shólkemlestirildi.

Túrkstanda kórsetilgen bunday tamashalar úlke jergilikli kórkem óner sheberleri dóretiwshiligine unamlı tásir kórsetti. Aldıńǵı aǵartıwshılar hám jadidler jańasha ideyaların úgit-násiyat etiw ushın dramalıq teatrdıń úlken imkaniyatların túsiniw jetti.

Tatar hám azerbayjan truppalarınıń 1910—1912-jılları Túrkstanda bolıp ótken gastrolları da úlken mádeniy waqıyalarǵa aylandı. U.Gajibekovtıń «Góruǵlı», «Layli hám Majnun» hám «Arshin mol olon» muzıkalı pyesaları ózbek jámiyetshiligi arasında jıllı kútip alındı. Bul óz nábvetinde jergilikli teatrdıń rawajlanıwına da úlken tásir kórsetti.

Kolizey teatrı. Tashkent. XX ásir bası

**Jadid teatrining
vujudga kelishi**

Ózbek milliy teatrının qáliplesiwinde jadidlerdiñ ornı úlken edi. Birinshi Prezident Islam Karimovtıñ «Joqarı mánawiyat — jeñilmes kúsh» shıǵarmasında: «Qashan milliy mádeniyatımızdıñ ajıralmas bólegi teatr kórkem óneri haqqında sóz bolǵanda, ullı aǵartıwshı Maxmudxoja Behbudiydiñ: «Teatr — bul ibratxana», dep aytqan pikirin eslew orınlı, — dep jazadı.

Türkstanda 1911-jıl dáslepki jazba milliy saxna shıǵarmaları jaratıldı. Maxmudxoja Behbudiydiñ «Padarkush», A. Samadovtıñ «Mahramlar», Fitrattıñ «Bir farangi menen buxaralı bir mudarristiñ qılǵan tartısları» atlı shıǵarmaları solar qatarınan.

Abdulla Avloniy

Türkstanda birinshi ózbek milliy teatri **Samarqand qalasında Maxmudxoja Behbudiy** basshılıǵında shólkemlestirildi. Bul truppada kórsetilgen birinshi shıǵarma da onıñ «**Padarkush**» pyesası edi. Ózbek milliy teatrının qáliplesiwı hám rawajlanıwında ullı aǵartıwshı Abdulla Avloniy hám jadidler háreketiniñ ataqlı wákili Hamza Hakimzada Niyaziy úlken xızmet etti. **1914-jıl baslarında Abdulla Avloniy Tashkent qalasında** «Turan» atındaǵı teatr truppasın shólkemlestirdi hám ol saxnalastırǵan birinshi shıǵarma da «**Padarkush**» pyesası boldı. 1915-jılı teatrdıñ Türkstan qalaları boylap gastrolları zor tabıslı ótti.

**Hamza Hakimzada
Niyaziy**

1916-jılı Qoqan qalasında Hamza basshılıǵında háweskerler teatri dúzildi. Onda kórsetilgen birinshi spektakl Hamzanıñ «Záhárli turmıs yamasa ıshqı qurbanları» pyesası boldı. Bul pyesa ózbek teatrının qáliplesiwinde de, ózbek dramaturgiyasınıñ payda bolıwında da úlken áhmiyetke iye boldı. Teatr tereñ

mazmunli, jámiyetlik áhmiyetke iye hádiysege aylandı. 1916-jıldan házirgi Milliy teatr tiykarın salıwshı Mannon Uyğur hám ózbek teatrınıń birinshi aktrisası Másuma Qariyeva kórkem ónerge dáslepki qádemin tasladı. Usı tárizde áste-aqırın Andijanda, Xiywada, Buxarada da dáslepki milliy teatrlar payda bola basladı. Buxara qalasındaǵı teatrdıń dúziliwinde Mannon Uyğurdıń xızmetleri úlken.

Ózbek teatrı — ózbek milliy mádeniyatınıń ajıralmas bólegine aylandı. Teatr spektaklleri, ózine tán hám talantlı aktyorlar atqarıwı ózbek xalqınıń tawsılmaytuǵın dóretiwshilik imkaniyatların kórsetti.

Xudaybergen Devonov 1879-jılı tuwılǵan. Balalıǵınan bilimge qushtarlıǵı hám dóretiwshilik talantı menen ajırılıp turǵan. Ol arab, parsı hám rus tillerin úyrenen. Qızıǵıwshı jas óspirim nemec tilin úyrene baslaǵan hám bul keleshekte onıń táǵdirin belgilep bergen.

Sonday-aq, XIX ásir aqırında Xorezmniń sol waqıttaǵı húkimdar Muxammed Raximxan II nemec menonitleriniń birneshe shańaraǵına úlkede jasawına ruqsat berilgen. Olardıń eń jası úlkeni Vilgelm Penner yaki jergilikli adamlardıń tili menen Panor atada qızıǵıwshı Xudaybergen birinshi márte fotoapparattı kórgen hám onnan paydalanıwǵa ruqsat sorǵan. Keyin Panor ata shákirtiniń jetiskenliklerinen quwanıp, oǵan fotoapparattı sawǵa etken.

Solay etip, 1903-jılı Xudaybergen Devonov Xiywanıń minaraları hám jerleslerin súwretke alǵan. Dáslep bul diniy ulamlardıń qattı qarsılıǵına ushıraǵan. Biraq, fotosúwretshi hárqanday jańalıqqa qızıqqan Muxammed Raximxan II óziniń qáwenderligine alǵan. Ol tek xan emes, al talantlı shayır hám kompozitor sıpatında tariyxta qalǵan. Húkimdar Xudaybergenge ózin súwretke túsiriwdi buyırǵan, keyin bolsa onı óziniń dewanına jumısqa shaqırǵan.

Muzıka kórkem óneri

Dástúrlık xalıq awızeki muzıkalı shıǵarmaları ásirler dawamında saqlanıp keldi. Xalıq muzıka kórkem ónerinde terme, qosıq, lapar, yalla, nama qosıqlar

**Birinshi ózbek kino
hám fotooperatorı
Xudaybergen Devonov
(1878—1940)**

keń tarqalğan edi. Qosıq, yalla hám laparlar házil ayaq oyunlar hám oyınğa qosılıp atqarılatuǵın edi. Termeler kóbinese xalıq qıssaxanları bolğan baqsılar hám shayırlar tárepinen atqarılıwshı únles namalar-dı ózinde jámlegen edi. Qosıq bolsa keń qamtıwlı hár túrli nama-ırǵaqqa iye lirikalıq qosıq esaplanatuǵın edi.

Xalıq klassik shayırlarınıń ǵázelleri hám qosıqları nama qosıqları ushın tekst bolıp xızmet etken. XIX ásir aqırı hám XX ásir basla-rında ózbek xalıq muzıkalıq dóretywshiligi ózinde lirik-qaharmanlıq mazmundaǵı epikalıq ráwiyatlardı jámlestirgen dástanlar («Góruǵlı», «Alpamıs», «Kuntuwmış», «Ǵarip ashıq hám Shahsánem», «Hasan hám Dalli», «Rustem hám Avaz») ayrıqsha orın iyelegen. Bul dástanlar tórtlik qosıq dúzilisine iye bolıp, muzıkası ápiwayı únlesli hám bul muzıkada nota jazıwı qollanılmaǵan.

Xalıq sázendeleri ataqlı usta-kompozitorlar qolında bilim alǵan. Kóp ásirler dawamında pútkil Shıǵısta keń tarqalğan klassik ma-qamlar professional muzıkanıń awızeki dástúrlerindeki biybaha ǵáziynesin quraǵan. Maqamlar iri dúrkimli awızeki-sazlı (jeke atqa-rıwshı hám sazlı) shıǵarmalar bolıp tabıladı.

Muzıka ásbapları

Muzıka ásbapları da júdá hár qıylılıǵı menen ajıralıp turadı. Bul tarlı-kámanshalı saz ásbapları (girjek, qobız, úshtar), tarlı-naǵışlı (dombıra, duwtar, tanbur, lira, rubab), tarlı-soqqılı (shań), úpleme naylı (nay, sırnay), múshtik-úplemeli (kárnay), soqqılı-membranalı (dáp, naǵara, shindawıl) sıyaqlı saz-ásbapları keń tarqalǵan edi.

Türkstanıń sol gezlerdegi muzıka mádeniyatında jeke atqarıw-shılar da, ansambl atqarıwı da rawajlandı. Kárnay, sırnay, naǵara yamasa dáp, qattı dawıs shıǵaratuǵın saz-ásbapları dástúrlık bayramlarda, toy-saltanatlarında máresimlerin, massalıq tamashalarda hawazlas duet bolǵan; biraz pás dawıs shıǵaratuǵın saz-ásbapları — sırnay, duwtar, girjek bolsa kamer (bólmede) yáki koncert atqarıwına arnalǵan edi.

Xorezm maqam hám muzıka mektebi Xiywa xanı Muxammed Raximxan II (Feruz) dáwirinde jáne de rawajlandı. Óz dáwiriniń aǵartıwshı húkimdarı bolǵan Feruz kórkem óner wákillerine úlken imkaniyatlar jaratıp berip, olardıń jumısına qávenderlik etken.

Ózińizdi sınañ!

Xalıq dástanları — ... Maqamlar — ... Muxammed Raximxan II — ...

Tariyxıy hújjet

«Biz kim, Xorezm mámleketiniń joqarǵı xanı Muxammed Raximxan Soniy tómendegi pármanına qol qoydıq.

Xorezm maqamları xalıqtıń qol qatılmas mülki dep járiyalansın. Bul pármanı mártebege shek keltirgen hám maqamlardı kemsitken yamasa onı buzıp atqarǵan adamlar qattı jazalansın!»

1882-jıl

Soraw hám tapsırmalar

1. Xalıq dástúrlık teatrları haqqında nelerdi bilip aldınıız?
2. Türkstan úlkesine rus teatrları qashan kirip kele basladı?
3. Qoqanda dáslepki háweskerlik teatrın kim dúzgen? Onıń shól-kemlestiriwshisi haqqında nelerdi bilesiz?
4. XIX ásir aqırında Türkstanda qaysı muzıka ásbapları bolǵan?
5. Xorezm maqamı hám muzıkası rawajlanıwında Muxammed Raximxan II (Feruz)niń ornı nelerden ibarat?

41-§. ARXITEKTURA HÁM SÚWRETLEW ÓNERI

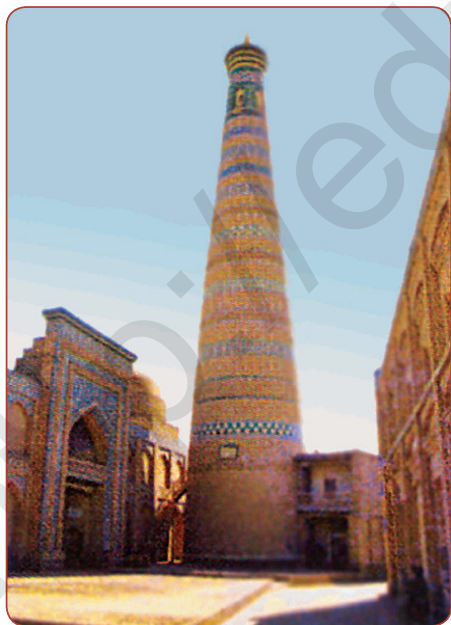
XIX ásir aqırı — XX ásir baslarında Túrktandağı ulıwma ekonomikalıq krizis, óz ara urıslar, Xiywa xanlığı hám Buxara ámirliginiń kóterilisshi toparlarga qarsı gúresi, sonday-aq, Rossiya imperiyasınıń áskeriy júrisleri tek siyasiy hám ekonomikalıq emes, al mádeniy rawajlanıwına da unamsız tásir kórsetti. Sonday bolsa da, bul dáwirdegi milliy arxitektura tákirarlanbaytuǵın hám ránbárenlik hám de dástúrlık arxitektura saqlanıp qaldı.

Arxitektura mektepleri

XIX ásirde aqırılarda Buxara hám Xorezm arxitekturası eski dástúrlerdı saqlaǵan jaǵdayda zaman ruwxı menen bayıp bardı. Saray kompleksleri, medirese, juma meshitleri, emlew xana kibi mámleket hám jámaát imaratları, sonday-aq, úlken minaralar qurıldı. Olardı qurǵanlar óz dáwiriniń jetik arxitektorları bolıp, eski Buxara hám Xiywanıń tariyxıy imaratların júzege keltiriwdey awır, lekin húrmetli iske bas-qas bolǵan babalardıń qurıwshı áwladları edi.

XIX ásir aqırı hám XX ásir baslarında atları tek Buxara ámirligi emes, al Xiywa xanlığı, Túrktan hám Xorasanda da ataqlı bolǵan Ablaql hám Ibrahim Hofizovlar, Móminjan Solihov, Shirin Muradov kibi kóplep ustalar jetisip shıqtı. XX ásir baslarında qurılǵan Sitorai Mohi Xosa qurılısında joqarıda atları atap ótilgen arxitektorlar, ustalar belsendi qatnasqan edi. Komplekstiń arnawlı Aqsaray zalına pardoz beriw isin Usta Shirin Muradov bassılıǵında naǵıs oyıwshılar ámelge asırdı.

Xorezm arxitektura mektebinin sárkárdası Odina Muxammed Murad pardoz hám naǵıslı parshınları jaylastırıwdıń barlıq sırların jetik iyelegen. Usta gúlallar Nurmuxammed, Abdujabbor, onıń balası Sufimuxammed Niyaz hám Abdullalar bolsa ápiwayı ılaydan gózsal óner dóretpelerin jaratıw hám tábiyattaǵı

Islamxoja minarası

hár túrli shóp hám ósimliklerden tákirarlanbaytuğın reñler payda etiw mümkinligin ámelde dálillep berdi.

XX ásir baslarında tiklengen Islamxoja minarasın (1908—1910) islewdi baslawshısı hám qáwenderi Asfandiyarxannın bas wáziri, bilimli insan Islamxoja edi. Ol qurdırğan minara Xiywanın maqtanışına aylandı. Qalaberse, Islamxoja óz dáwiriniń iri mádeniyat hám mámleketlik gayratkeri edi. Ol Xorezmıdı dúnyanın eń rawajlangan mámleketleri qatarında kóriwdi qálegen, watandı sırtqı dúnya menen baylanıstırıwǵa umılǵan insan edi.

Xorezm arxitekturası mektebiniń itibarlı tárepi, bas esikler (portal) biyiklik tóbelikler, minaralar júdá názik talǵam hám náziklik tımsalı arabsha jazıwlar menen bezetiletuğın edi. Sheber kalligrafistler jazıwlardı sheberlik penen imarat bezewine saykeslestirip jibere alǵan. Ağash oymashılıǵı bolsa esik, dárwaza hám ústinlerdi oyma naǵıslar menen bezep, imaratlarǵa sulıwlıq baǵıshlaytuğın bolǵan.

Fergana oypatlıǵında da ózbek xalıq arxitekturasınıń ózine tán tarmaǵı bar edi. XIX ásirdeń ekinshi yarımında oypatlıq milliy arxitekturasına Evropa arxitekturası usılındaǵı imaratlardı qurıw dástúri kirdi. Sonday bolsa da, XIX ásir aqırlarında qurılǵan Andijan juma meshiti óz qurılısı menen joqarı milliy arxitektura úlğisi bolıp qaldı.

Este saqlañ!

Xorezm arxitekturası mektebiniń itibarlı tárepi sonda edi, bas esikler, tóbeler, müyeshli minaralar diywalı júdá názik talǵam hám gózzallıq tımsalı arabsha jazıwlar menen bezetiletuğın edi. Kalligrafistler bul jazıwlardı júdá sheberlik penen imarat naǵısına saykeslestirip jibergen.

Ózińizdi sınañ!

Islamxoja minarası – ...

Usta Shirin Muradov – ...

Andijan juma meshiti – ...

Xorezm arxitekturası – ...

**Evropa usılındaǵı
imaratlar qurılısı**

Bul dáwirde úlkege Evropa usılındaǵı arxitektura dástúrleri de kirip keldi. Qurılıs islerinde milliy dástúrlilik usılları menen birge Evropa arxitekturasına tán usıllar qollanıla basladı.

Sitorai Mohi Xosa

Sonıń ishinde, xalıq arxitekturasında dástúrlık paxsa, ılaydan islengen diywal hám qam gerbish qollanıw menen birge zamanagóy tórtmúyeshli gerbish, faner, temir bastırma, ayna sıyaqlı qurılıs materiallarınan keń paydalanıldı.

Evropa arxitekturasına tán bolğan ayırım usıllar sol dáwirde qurılğan Buxara ámiriniń jazǵı sarayı — Sitorai Mohi Xosa, Xiywa xanı Muxammed Raximxan II tárepinen qurılğan Nurullabay atı menen atalıwshı sarayda (1904—1912) da kózge taslanadı.

Sitorai Mohi Xosa Buxara qalası orayınan 2,5 km qublada jaylasqan. Saray Buxara ámiri Alımxannıń jazǵı sarayı bolğan. Bunnan basqa ámir shet el elshilerin hám rus wákillerin usı jerde qabıl etken. Saraydıń bir bólimi bolğan Aq zaldıń qurılısında Evropa qurılıs usılı ústinlik etedi. Aq zal Buxara ganch oymashılıǵı óneriniń eń sońǵı jetiskenlikleri tiykarında usta Shirin Muradov basshılıǵındaǵı ustalar tárepinen eki jıl dawamında islengen. Xiywada Nurıllabay sarayında da Batıs arxitekturalıq dástúrleri ústinlik etedi. Saray jeti bólmeden ibarat: kútiw zalı, qabıllawxana, taxıtxana, zıyapatxana hám úsh miymanxana. Saray qurılısı múnasibeti menen patshası Nikolay II eki arnawlı luystra hám kúshsiz nurquwatlı úskenesin sawǵa etken. Qabıllawxanaдаǵı biyik esikler, úlken reńli aynalar, parket pollar hám naǵıslı pechler Evropa arxitekturasına saykeslengen. Sırtqı tárepi tegis gerbishler hám feruza reńli taslı naǵıslar shaxmat taxtası formasında berilgen.

Imarat qurılısında da Batıs hám Shıǵıs arxitekturası dástúrlerinen paydalanılğan. Túrktannıń basıp alınğan iri qalaları hám

Sitorai Mohi Xosa hawlisi

wálayatlarında áskeriy bólimleri ushın qorǵanlar, kazarmalar, áskeriy siyasiy hámeldarlar, generallar ushın evropa usılı kórinisinde saraylar qurıla basladı. Tashkenttiń Jańa qala bóliminde general-gubernatorlıqtıń hákimshilik hám basqa imaratları boy kóterdi. Olar arxitekturalıq jaqtan batıs usılında qurılǵan imaratlar edi.

Óziniñdi sınan!

Sitorai Mohi Xosa — ...

Nurullabay sarayı — ...

Súwretlew óneri

XIX ásir aqır — XX ásir baslarında Túrktanda súwretlew óneri Samarqand, Qoqan, Buxara miniatyurashıları dóretiwshiliginde kórinde (Ahmed Danish, Abdulxalıq maxdum, S. Siddiqov). Olar súwretlew óneriniń dástúrlık rawajlanǵan túrlerin saqlap qaldı.

XX ásir baslarında dástúrlık diywal naǵıslarda aldın isletilmegen kórinisler—júzip baratırǵan keme, temir jollar hám haywanlar súwretlene basladı. Ózbek xalqı kórkem ónerinde tımsallawǵa tán ásirlik dástúrlerge bay diniy-filosofiyalıq mazmundaqı naǵıs oyıwshılıqtan tikkeley real súwretlew ónerine ótiw jaǵdayı baqlandı.

Ózbek xudojnikleriniń áyyemgi gúlalshılıq buyımların, kiyimlerin bezewde, materiallar ushın saykes boyawlar naǵısın islewde

kúndelikli turmıs buyımların bezewde hám basqa ámeliy kórkem ónerde kórindi. Buyımlardağı joqarı talǵam, náziklik, gózzalıq súwretlerde anıq kózge taslanatuǵın edi.

Naǵıs ámeliy kórkem óneriniń orayı Buxara edi. Bul qala ustaları tek ásirlik kórkem ónerdi saqlap qalıwǵa emes, al rawajlandırıwǵa eristi. Buxaralı ustaların shıǵarması óziniń ózgesheliklerine iye bolıp, basqa qalalarda jaratılǵan buyımlardan ajralıp turǵan. Bul shıǵarmalarǵa tán bay túsiniq hám tolıq jetik sheberlik, tiykarınan, reńler hám naǵıslar sáykesliginde óz kórinisin tapqan. Aq reń baxıt-saadat hám áwmet tımsalı, qızıl reń quwanış hám salamatlıqtı ańlatqan. Reńler hám naǵıslar tımsalı zergerlikte, kiyimlerde, bahalı taslardan islengen bezewler basım bolǵan.

Este saqlañ!

XX ásir baslarında dástúrlık diywal naǵıslarında aldın ushıraspaǵan kórinisler — júzip baratırǵan keme, temir jollar hám haywanlar súwretlengen naǵıslar kirip kele basladı.

Juwmaqlardı shıǵaramız!

- ▶ Sitorai Mohi Xosa — Buxara ámiriniń jazǵı turatuǵın ornı.
- ▶ Nurullabay sarayı — Batıs hám Shıǵıs dástúrleri tiykarında qurılǵan.
- ▶ Buxara hám Xiywa — arxitekturasınıń ózine tán usılları.
- ▶ Naǵıs ámeliy kórkem óner orayı Buxara edi.

Soraw hám tapsırmalar

1. XIX ásir aqırǵı — XX ásir baslarında Túrktan arxitekturasında qanday ózine tánlik baqlanadı?
2. Buxara hám Xiywa arxitektura mektepleri usılların ajratıp berin.
3. Ferǵanada qashan Evropa arxitekturası dástúrleri kúsheydi?
4. Batıs hám Shıǵıs dástúrleri usılında qurılǵan qurılıslardı sanap berin.
5. Túrktan súwretlew ónerinde koloniallıq sharayatında qanday ózgerisler júz berdi?

JUWMAQ

XVIII ásirde úsh xanlıqtaǵı óz ara urıslar, ishki kelispewshilikler pıtırańqılıq jurtımızdı iyelew ushın basqınshılardıǵa qolay púrsat jarattı. Nátiyjede XIX ásirdeń ekinshi yarımında Rossiya imperiyası Túrstan xalıqların koloniallıq azabına saldı. Patsha húkimeti úlkeni siyasiy-aymaqlıq jaqtan basıp alıp qoymay, al erkin miynetkesh xalıqtı ruwxıy jaqtan boysındırıwǵa háreket etti. Patsha húkimeti tárepinen engizilgen siyasiy dúzim úlkeде koloniallıq húkimdarlıǵın ornatıwǵa hám ózbek milliy mámleketshiligin joq etiwge qaratılǵan shara-ilajlardı ámelge asırdı.

Bul turmıstıń ayawsız bir nızamshılıǵı bar. Yaǵnıy tariyxtıń quramalı hám sheshiwshi burılıs pállesinde hárqanday millet hám elat óz tatıwlıǵın hám birligin saqlap, óz milliy mápleri jolında qatań turmasa, juwapkerlik hám qıraǵılıǵın joǵaltatuǵın bolsa, aqıbetinde óziniń eń úlken, teńsiz baylıǵı bolǵan ǵárezsizligi hám azatlıǵınan ayırılatuǵına gúman joq.

Haqıyqatında da, Rossiya imperiyasınıń basıp alıwı kóplegen sebepler menen bir qatarda sol dáwirdegi bolǵan áskeriy-siyasiy biy-bastaqlıq, mámleket húkimdarlarınıń uzaqtı kóre almaslıǵı, ruwxıy hálisizligi aqıbetinde júz bergenin kóplep tariyxıy mısallar tiykarlap turıptı. Bul ashshı bolǵan haqıyqat bärshemizge, ásirese, búgin ómirge úlken úmit hám isenim menen kirip kiyatırǵan, siz jas áwladqa hámme waqıt sabaq bolıwı lazım.

Koloniallıq jılları shiyki zattı qayta islew, taw-kán sanaatı, paxtashılıq sanaatı, temir jol transportı hám basqa tarmaqlar Rossiya imperiyası sanaatı mütájliklerin támiyinlewge arnalǵan edi. Mine sol kárxana ónimleriniń tasıp ketiliwi bul kárxanalardan payda kóriw hám óndiristi zamanagóylestiriwge múmkinshilik bermedi.

Rossiyadan alıp kelinggen sanaat tovarları menen báseki sebepli Túrstan ónermentshilik-kustar islep shıǵarıwı kriziske bet burdı. Bul bolsa óz nábwetinde úlkeniń ekonomikalıq jaqtan Rossiyaǵa ǵárezziligin jáne de kúsheyttirdi.

Ózbekstannıń Birinshi Prezidenti Islam Karimov 1998-jıl bir topar zıyalılar menen ushırasıwda Túrksanda Rossiya imperiyası ótkergen koloniallıq siyasatınıń aqıbetlerin qalı kórsetiw wazıypasın aldığa qoyıp, sonday sorawdı keskin qoyǵan edi: «... hár tárepleme qıyın, shetten qaraǵanda xalqımız, onıń mádeniyatı, milliy oy-pikiri, úrp-ádetleri, turmıs tárizi, heshbir gúmansız aytıw múmkin, ata-tegi joq bolıp ketiwi kerek bolǵan sharayatta báribir, bir qatar joǵaltıwlar menen bolsa da, milletimiz ózligin saqlap qaldı ma yama-
masa joq pa?»

Mámleketimiz basshısınıń bul sorawı juwapsız qalmadı, álbette. Tariyxshılar sabaqlıqlarda tariyxıy maǵlıwmatlar tiykarında Rossiya imperiyası kolonizatorlarınıń zulımlıǵı sharayatında da xalqımız ózligin, milliy qádiriyatların, mádeniyatın, úrp-ádetleri hám turmıs tárizin saqlap qalǵanın oqıwshılarga jetkizip bermekte.

Koloniallıq dáwirinde de mámleketimiz tolıq túrde dúnya civilizaciyasınan ajırılıp qalmadı. Rossiya imperiyası máplerine xızmet etse de, hár túrli zavod hám fabrikalar, bankler, kommerciyalıq shólkemler hám de temir jol kirip keldi.

Haqıyqatında da, koloniallıq sharayatında da ata-babalarımızdıń erkinlikke, rawajlanıw hám ǵárezsizlikke bolǵan ıqlası sónbedi. Xalqımızdıń júrek-bawırına tereń ornalasqan ǵárezsizlik hám azatlıq sezimi bargan sayın qúdiretli kúshke aylanıp bardı hám aqırǵı nátiyjede Ózbekstan ǵárezsizligi saltanatı ushın bekkem tiykar tayarladı.

JUWMAQLAWSHÍ SORAW HÁM TAPSÍRMALAR

1. XIX ásir basında Orta Aziya kartası XIX ásir ortalarındaǵı jaǵdaydan qanday dárejede ózgerdi?
Búgingi dúnyajúzi kartası tiykarında maǵlıwmatınızdı tallañ.
2. 1868 hám 1873-jılǵı shártnamalar ózbek mámleketshiligi tariyxında qanday áhmiyetke iye edi?
3. Rossiya imperiyası basqınshılıǵınıń Orta Aziya xalıqları turmıs tárizin ózgerettirgen faktorların sanañ.
4. «Úsh xanlıq koloniallarga qarsı birleskende...» temasında «debat» uyımlastırıñ.

M A Z M U N Í

<i>Kirisiw</i>	3
----------------------	---

I BÓLIM.

XIX ÁSIR ORTALARÍNDÁ ÓZBEK XANLIQLARÍNÍN SIYASIY, EKONOMIKALÍQ HÁM MÁDENIY TURMÍSÍ

1-§. XIX ásir ortalarında Orta Aziya mámleketleriniń aymaǵı hám xalqı.....	5
2-§. XIX ásir ortalarında ózbek xanlıqlarınıń hákimshilik basqarıw sisteması.....	8
3-§. XIX Ásir ortalarında ózbek xanlıqlarınıń social-ekonomikalıq turmısı.....	10
4—5-§. XIX ásir ortalarında Orta Aziya xalqınıń mádeniy turmısı.....	14

II BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN ORTA AZIYANÍ BASÍP ALÍWÍ

6-§. Rossiya imperiyası tárepinen Orta Aziyanı basıp alıw ushın basqınshılıq häreketleriniń baslanıwı.....	19
7-§. Tashkenttiń basıp alınıwı.....	23
8-§. Túrktan general-gubernatorlıǵınıń dúziliwı.....	26
9-§. Buxara Amirligine qarsı áskeriy häreketlerdiń baslanıwı.....	29
10-§. Buxara ámirliği üstinen Rossiya imperiyası protektoratınıń ornatılıwı.....	31
11-§. Xiywa xanlığı üstinen Rossiya imperiyası protektoratınıń ornatılıwı.....	36
12-§. Qoqan xanlığıniń basıp alınıwı.....	39

III BÓLIM

ROSSIYA IMPERIYASÍNÍN TÚRKSTANDAǴÍ KOLONIALLIQ SIYASATÍ

13-§. Túrktan general-gubernatorlıǵınıń siyasiy-hákimshilik basqarıw sisteması.....	45
14-§. Túrktan úlkesinde Rossiya imperiyasınıń jer-suw siyasatı.....	50
15-§. Túrktanda sud sisteması hám áskeriy policiya tártibiniń ornatılıwı.....	52
16-§. XIX ásirdiń ekinshi yarımı — XX ásirdiń baslarında Túrktanda social-ekonomikalıq jaǵday.....	57

IV BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍNDÁ TÚRKSTANDAǴÍ MILLIY-AZATLIQ HÁREKETLERI

17-§. Túrktanda milliy-azatlıq häreketleriniń baslanıwı hám onıń sebepleri.....	61
18-§. Tashkentte «oba kóterilisi».....	65
19-§. Andijan kóterilisi.....	67
20-§. Milliy-azatlıq häreketleriniń áhmiyeti.....	73

V BÓLIM

XIX ÁSIRDIŇ EKINSHI YARÍMÍ—XX ÁSIR BASLARÍŇDA QARAQALPAQLAR

21-§. XIX ásir diŇ ekinshi yarımı — XX ásir baslarında QaraqalpaqlardıŇ aymaqlıq jaylasıwı hám jámiyetlik turmısı.....	75
22-§. Salıq hám minnetlemeler. Xalıq kóterilisleri	78
23-§. Qaraqalpaqlar Túrktan general-gubernatorlıǵı quramında.....	81
24-§. XIX ásir diŇ ekinshi yarımı — XX ásir baslarında qaraqalpaqlardıŇ mádeniyatı	84

VI BÓLIM

JADIDLER HÁREKETI HÁM ONÍŇ TÚRKSTAN JÁMIYETLIK-SIYASIY HÁM MÁDENIY TURMÍSINDAǵÍ ÁHMIYETI

25-§. Jadidshilik háreketiniŇ payda bolıwı.....	87
26-§. Jadidler diŇ baǵdarlamalıq maǵset hám wazıypaları	91
27-§. Jadidshilik háreketi wákilleri hám olardıŇ iskerligi.....	93
28-§. Jadidshilik háreketiniŇ Túrktan jámiyetlik-siyasiy hám mádeniy turmısına tási ri.....	97

VII BÓLIM

TÚRKSTAN HÁM BIRINSHI JÁHÁN URÍSÍ

29-§. Birinshi jáhán urısı nıŇ baslanıwı hám onıŇ Túrktanǵa tási ri.....	101
30-§. Túrktanda 1916-jılǵı kóterilistiŇ baslanıwı	103
31-§. Jizzax kóterilisi.....	106
32-§. Túrktanda 1916-jılǵı waqıyalardıŇ aqıbetleri hám áhmiyeti.....	108

VIII BÓLIM

XIX ÁSIR AQÍRÍ — XX ÁSIR BASLARÍŇDA BUXARA ÁMIRLIGI HÁM XIYWA XANLÍǵÍ

33-§. Buxara ámirliginiŇ mámleketlik dúzimi hám social-ekonomikalıq turmısı.....	111
34-§. «Jas buxaralılar» háreketi hám Buxara ámirliginiŇ saplastırılıwı.....	117
35—36-§§. XIX ásir diŇ aqırı — XX ásir baslarında Xiywa xanlǵınıŇ mámleketlik dúzimi hám social-ekonomikalıq jaǵdayı	121
37-§. Xiywa xanlǵınıŇ saplastırılıwı.....	129

IX BÓLIM

KOLONIALLÍQ SHARAYATÍŇDA TÚRKSTANDA MÁDENIY TURMÍS

38-§. Bilimlendiriw sisteması. Baspasóz.....	135
39-§. Túrktanda ilim-pán rawajlanıwı	139
40-§. Teatr hám muzıka kórkem óneri.....	144
41-§. Arxitektura hám súwretlew óneri	150
Juwnaq.....	155

Tillaboyev Soyibjon, Zamonov Akbar.

Ózbekstan tariyxı (XIX ásirniń ekinshi yarımı — XX ásir basları): 9-klass ushın sabaqlıq/
Arnavlı redaktor: D.A. Alimova. — T.: «Sharq»,
2019. — 160 b.

KBK 63.3(50‘)ya721

O‘quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG‘UNOVICH**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashi S. Aytmuratova
Redaktori S. Baynazarova
Xud. redaktori I. Serjanov
Tex. redaktori B. Turimbetov
Operator N. Saukieva

Licenziya: AI №108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqti 06.05.2019.

Formatı 70x90 1/16. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kegl 12.
Kólemi 10 b/t. shártli 11,7 b/t. esap 9,0 b/t. Nusqası 11915 dana. Buyırtpa № 460.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«Sharq» baspa-poligrafıyalıq akcionerlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turon kóshesi, 41-úy.

**Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayın
kórsetetuǵın keste**

№	Oqıwshınıń atı, familiyası	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshısınıń qolı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraǵa berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp alıńanda joqarıdaǵı
keste klass basshısı tárepinen tómendegi bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp
toltırıladı**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pütün, sabaqlıqtıń tiykargı bóliminen ajıralmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almasırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sızıqlar joq.
Qanaatlan- dırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızılıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykargı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qálpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızılǵan.
Qanaatlandı- rarsız	Muqabaǵa sızılǵan, jırtılǵan, tiykargı bólimnen ajıralǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sızıp, boyap taslangan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.

Tillaboyev Soyibjon, Zamonov Akbar.

Ózbekstan tariyxı (XIX ásirniń ekinshi yarımı — XX ásir basları): 9-klass ushın sabaqlıq/ Arnawlı redaktor: D.A. Alimova. — T.: «Sharq», 2019. — 160 b.

KBK 63.3(50‘)ya721

O‘quv nashri

**TILLABOYEV SOYIBJON BOQIJONOVICH,
ZAMONOV AKBAR TURG‘UNOVICH**

**O‘ZBEKISTON
TARIXI**

**(XIX ASRNING IKKINCHI YARMI –
XX ASR BOSHLARI)**

Umumiy o‘rta ta’lim maktablarining
9-sinfi uchun darslik

Qayta ishlangan va to‘ldirilgan uchinchi nashr

Qaraqalpaq tilinde

Awdarmashi S. Aytmuratova
Redaktori S. Baynazarova
Xud. redaktori I. Serjanov
Tex. redaktori B. Turimbetov
Operator N. Saukieva

Licenziya: Al №108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basıwǵa ruqsat etilgen waqti 06.05.2019.

Formatı 70x90 1/16. Tip «Times» garniturası. Ofset usılında basıldı. Kegl 12.
Kólemi 10 b/t. shártli 11,7 b/t. esap 9,0 b/t. Nusqası 1241 dana. Buyırtpa № 460-A.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» baspası. 230103. Nókis qalası, Qaraqalpaqstan kóshesi, 9.

Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administraciyası janındaǵı
Málimleme hám ǵalaba kommunikaciya agentligi
«Sharq» baspa-poligrafıyalıq akcionerlik kompaniyası baspaxanası,
100000, Tashkent qalası, Buyuk Turon kóshesi, 41-úy.